

The Dramatic Decade

The Indira Gandhi Years

ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ

ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ

ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ :

Beyond Survival: Emerging Dimensions of Indian Economy (1984)

Off The Track (1987)

Saga of Struggle and Sacrifice (1992)

Challenges Before the Nation (1992)

The Dramatic Decade

ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ

ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ

ਅਨੁਵਾਦਕ : ਦੇਵਾਸ਼ੀਸ਼ ਭੱਟਾਚਾਰੀਆ

UNiSTAR

First published by Rupa publications India Pvt. Ltd.

Copyright © Pranab Mukherjee 2015

Photo courtesy: Press Information Bureau

Contemporary Indian History/Indian Polity

ISBN: 978-93-5113-627-9

Emergency De Varre
Smt. Gandhi Da Shashan Kaal

by

Pranab Mukherjee

Translated by

Devashish Bhattacharya

2015

Unistar Books Pvt. Ltd.

S.C.O. 26-27, Sector 34 A, Chandigarh-160022
India

Ph. +91-172-5077427, 5077428

email : unistarbooks@gmail.com

Printed & bound at Unistar Books Pvt. Ltd.

301, Industrial Area, Phase-9,

S.A.S. Nagar, Mohali-Chandigarh (India)

email : unistarbooks@gmail.com

website : www.unistarbooks.com

© 2015

Produced and bound in India

All rights reserved

This book is sold subject to the condition that it shall not, by way of trade or otherwise, be lent, resold, hired out, or otherwise circulated without the publisher's prior written consent in any form of binding or cover other than that in which it is published and without a similar condition including this condition being imposed on the subsequent purchaser and without limiting the rights under copyright reserved above, no part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise), without the prior written permission of both the copyright owner and the above-mentioned publisher of this book.

ਮੈਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲੱਖਾਂ-ਕਰੋੜਾਂ ਸਿਆਸੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ
ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀ
ਰਖਵਾਲੀ ਅਤੇ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

The Dramatic Decade

The Indira Gandhi Years

ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ

ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ

ਤਤਕਰਾ

ਮੁਖਬੰਧ	9
ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ	11
1. ਮੁਕਤੀਜੁੱਧੋ (ਮੁਕਤੀਯੁੱਧ) ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ	23
2. ਮੱਧ ਰਾਤਰੀ ਡਰਾਮਾ : ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦਾ ਐਲਾਨ	52
3. ਜੈਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾ ਹੱਲਾ	76
4. ਸਦਨ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ 'ਚ ਪਾਉਣਾ : ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ	88
5. ਸਨਸਨੀਖੇਜ਼ ਹਾਰ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸਿੱਟਾ	108
6. ਕਾਂਗਰਸ 'ਚ ਖਿੱਚੀਆਂ ਜੰਗੀ ਰੇਖਾਵਾਂ	124
7. ਦੂਜੀ ਟੁੱਟ ਵੱਲ	146
8. ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦਾ ਜਨਮ	159
9. ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ 'ਚ ਸੰਕਟ	174
10. ਮੁੜ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ : ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸੱਤਾ 'ਚ ਵਾਪਸੀ	196
11. ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦਾ ਨਵੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ	207
12. 1980 ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ 'ਚ	217
ਅੰਤਮ ਸ਼ਬਦ	240
ਅੰਤਿਕਾ	242-287
ਕ੍ਰਿਤਗਤਾ	288

The Dramatic Decade

The Indira Gandhi Years

ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ

ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ

ਅਠਾਸੀਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪੈਰ ਧਰਦਿਆਂ ਪਿਛੱਲਝਾਤ ਦਾ ਮੌਕਾ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਮੌਕਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਵਸੀਹ ਅਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਠ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਮੇਰੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਮਹੂਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਈ ਵਰਨਣਯੋਗ ਨਿਰਣਾਯਕ ਪਲਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀਦਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਵਿਲਖਣ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ, ਭਰੋਸਾ ਅਤੇ ਸਨੇਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੀ ਮੇਰੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਕਈ ਜਹਾਨਾਂ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਇਕ ਦੂਰ-ਦੂਰੇਡੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਉਸ ਬੱਚੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲਰਜਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੇ ਲਿਸ਼ਕਦੇ ਫਾਨੂਸਾਂ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੈ—ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਯਾਤਰਾ ਜੋ ਸਫਲਤਾਵਾਂ, ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ, ਆਸ਼ਾਵਾਂ, ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦਿਲਕਸ਼ ਟਕਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਮਨ ਭਾਉਂਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੇਹੱਦ ਭਾਗਸ਼ਾਲੀ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਅਸਾਧਾਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਗਵਾਹ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇੰਝ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ—ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਿਵੇਂ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਪੁਸਤਕ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰੈਲੜੀ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ 1969 ਤੋਂ 1980 ਵਿਚਲਾ ਸਮਾਂ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਿਆ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਯੁਗ ਸਿਰਜਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ; ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼, ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ 1977 ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ

ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੁਲੀਸ਼ਨ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਗਮਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਭੂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਲ ਦੇਣ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1980 ਤੋਂ 1998 ਤੀਕ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਖੰਡ ਵਿਚ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਨ 1998 ਤੋਂ 2012 ਤੀਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਸਕ੍ਰਿਅ ਸਿਆਸੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਤਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੀਸਰੇ ਖੰਡ ਵਿਚ ਆਵੇਗਾ। ਸੰਨ 1970 ਤੋਂ 1980 ਵਿਚ ਦੇ ਦੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਜੀ ਡਾਇਰੀਆਂ ਦੀ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਦੁਰਭਾਗ ਨਾਲ ਉਪਲਬਧ ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਕਾਫੀ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਆਏ ਹੜ੍ਹ ਕਾਰਣ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਚੇਤੇ ਤੋਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਮੁੜ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੜ੍ਹ ਵਾਲੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਹਿਲਾ ਖਰੜਾ ਹੱਥ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਮੁੜ ਇਸਦੀ ਟਾਈਪ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਸਦੀਆਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਕਾਪੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਖਦਾ ਹਾਂ।

ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਲਹਾਮੀ ਰਹੀ ਹੈ—ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਮੁੜਨਾ ਅਕਸਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੈ। ਆਸ ਹੈ ਤੁਹਾਨੂੰ, ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਨੰਦ ਆਵੇਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਮਾਣਿਆ ਹੈ।

ਨਵੰਬਰ 2014

ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

ਸਰਦੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨੂੰ ਕੋਹਰੇ ਦੀ ਚਾਦਰ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਕੜ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। 11 ਦਸੰਬਰ 1935, ਉਹ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਆਇਆ ਮੈਂ ਗਹੁ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕਾਰਜ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਰੂਟੀਨ ਬੇਰੋਕ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਸ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਮੌਜੂਦਾ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੇ ਭਾਰੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸਾਜ਼ੋ-ਸਾਮਾਨ, ਸਾਊਥ ਬਲਾਕ, ਨਾਰਥ ਬਲਾਕ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਦੀਆਂ ਦੂਰੀਆਂ ਮੇਰੇ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਂ ਪੇੜਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ, ਕੂਚਾ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਗਾਰੇ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਛਟੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਪਾਇਸ਼ (ਖੀਰ) ਦੀ ਮਹਿਕ। ਮੇਰਾ ਚਿਤ ਮਿਰਾਤੀ ਵੱਲ ਦੌੜਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਿੰਡ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ।

ਮਿਰਾਤੀ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਬੀਰਭੂਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਿਰਨਾਹਾਰ ਕਸਬੇ ਦੇ ਦੋ ਮੀਲ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਦੀਆ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬਿਲਵਾਗ੍ਰਾਮ ਤੋਂ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। 1880 ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦੀ ਅਤੇ ਮਿਰਾਤੀ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਉੱਥੇ ਇਕ ਪੱਕਾ ਵਾਸਾ ਸੀ (ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਦਾ) ਜਦਕਿ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਮੇਰੇ ਕੱਚੇ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਵਾਹੀ ਯੋਗ ਚੰਗੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੀ ਵਟਾਈ 'ਤੇ ਵਾਹੁਣ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। 1946-47 ਦੇ ਤਿਭਾਗਾਂ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ (ਜਿਸ ਦੀ ਮੰਗ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਹੋਈ ਪੈਦਾਵਾਰ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਕੋਲ ਜਾਵੇਗੀ ਜਿਹੜਾ ਵਾਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਇਕ-ਤਿਹਾਈ ਮਾਲਕ ਕੋਲ) ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਫਸਲ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਯਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਉਦਾਰ, ਜਿਹੜੇ ਦੂਜੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਅਮਲ 'ਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਫਸਲ ਨੂੰ ਪੰਜ

ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਦੋ-ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਮੁਜਾਰੇ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਜਦਕਿ ਬਚਿਆ ਪੰਜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਖੇਤੀ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸਾਡਾ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਪਿੰਡ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਵੱਡੇ ਝਗੜੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਕਦੇ ਹੀ ਕੋਈ ਫਸਲ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗਰਮ ਬਹਿਸਬਾਜ਼ੀ ਜਾਂ ਸ਼ਰਾਬੀ ਕਲੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ, ਬਸ ਇਹੋ ਹਦ ਸੀ ਇਸਦੀ। ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝਗੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਵਿਚੋਲਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਦੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਬੇੜਾ ਕਰਦੇ। ਜੇਕਰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਜਾਂਦੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਾਡਾ ਘਰ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਅਦਾਲਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਬੇਆਰਾਮਾ ਬੱਚਾ ਸੀ, ਇੱਲਤੀ ਅਤੇ ਜਿੰਨਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਟਾਲਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗੁਆਂਢੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਖੇਡਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੱਸਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਣਤਾ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਕਦੇ ਕੁੱਟਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਚੰਗਾ ਸਮਾਂ (ਖੇਡਣਾ) ਬਤੀਤ ਕਰਨ 'ਚ ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ ਕੁੱਟ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤਾ ਸਹੀ ਹੈ।

ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 1940 ਅਤੇ 1945 ਦਰਮਿਆਨ ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਖੇਡਣ, ਦਰਖਤਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਫੇਰ ਚਰਾਂਦਾਂ 'ਚ ਗਾਵਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡਾਂ ਮਗਰ ਭੱਜਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ। 1946 ਵਿਚ ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਿਰਨਾਹਾਰ ਸ਼ਿਬ ਚੰਦਰ ਹਾਈ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਸਕੂਲ¹ ਵਿਚ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਇਕ ਨਾਮਵਰ ਇਹ ਸਕੂਲ ਮੇਰੇ ਘਰੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਢਾਈ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪੰਜ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੁਰਨਾ ਉਹ ਵੀ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਸੀ। ਬਹੁਤਾ ਸਫਰ ਉੱਚੀ ਜਿਹੀ ਪਗਡੰਡੀ ਤੋਂ ਤੁਰਦਿਆਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਦੋ ਪਾਸੇ ਖੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਬਰਸਾਤਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪੂਰਾ ਇਲਾਕਾ ਕਈ ਫੁਟ ਡੂੰਘੇ ਪਾਣੀ 'ਚ ਹੁੰਦਾ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਮੀਜ਼ ਅਤੇ ਨਿੱਕਰ ਲਾਹ ਕੇ ਇਕ ਗਮਛਾ (ਤੌਲੀਆ) ਲਪੇਟ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ, ਜਦੋਂ ਉੱਚੀ ਜਿਹੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਪੁੱਜਦਾ ਤਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਸਕੂਲੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ। 1973 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੰਤਰੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਸ ਸੜਕ ਤੋਂ ਲੰਘਿਆ।

ਇਹ ਹਾਈ ਸਕੂਲ (ਦਸਵੀਂ) ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਾਈ 'ਚ ਕੁਝ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਜਮਾਤ 'ਚ ਫਸਟ ਜਾਂ ਫੇਰ ਸੈਕਿੰਡ ਪੁਜੀਸ਼ਨ। ਮੇਰੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚੋਂ ਬਾਈ ਜਾਂ ਤੇਈ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਮੈਟ੍ਰੀਕੁਲੇਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ² ਦਿੱਤੀ : ਆਪਰੀ ਸਕੂਲ ਪ੍ਰੀਖਿਆ—ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਅੰਤ 'ਚ। ਮੇਰੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਸਾਡਾ

ਪਹਿਲਾ ਬੈਚ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। 1952 ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਫਾਈਨਲ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਸੁਰੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਸਾਗਰ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ 1952 ਤੋਂ 1956 ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਕਾਲਜੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਸਾਡੇ ਕਾਲਜ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨਾਂਅ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਧੀਨ ਹੋਰ ਕਈ 'ਕਾਲਜਾਂ' ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਆਮਤੌਰ 'ਤੇ ਅੱਗੇ ਸੀ। 1956 ਵਿਚ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਗ੍ਰੈਜੂਏਸ਼ਨ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਕਲਕੱਤਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਸ਼ਨ ਕੀਤੀ। 'ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ' ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣ ਕਾਰਣ ਰੈਗੂਲਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮੈਨੂੰ ਵਾਧੂ ਸਮਾਂ ਲਗਾਉਣਾ ਪਿਆ (ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਵਧੇਰੇ ਲਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ)। 1960 ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਸ਼ਨ ਡਿਗਰੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਾਅ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਵੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ।

*

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਕਾਮਦ ਕਿੰਕਰ ਮੁਖਰਜੀ ਕੱਟੜ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਮਰਪਿਤ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਰਕਰ ਸਨ। 1929 ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਸੈਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ 26 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿਵਸ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਲਿਆ, ਹਰੇਕ ਸਾਲ ਇਸੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਸੀ, ਉਹ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਸੀ; ਜੇਕਰ ਉਹ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈਂਦੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣ ਲੈਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦੀ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਵੀ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੇ, ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। 1920 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ 1966 ਤੱਕ ਇਸਦੇ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਮੈਂਬਰ ਰਹੇ।

ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੋਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹੁਨਰ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਘਰ ਅਜੇ ਨਦੀ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ 30 ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਮਯੂਰਾਕਸੀ ਨਦੀ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਵਲ ਪੱਚੀ ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦੇ ਪੈਦਲ ਜਾਂ ਗੱਡੇ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਕੌਮੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਬਾਰੇ ਦਸਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ

ਕੀਤਾ। ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮਜ਼ਾਕ 'ਚ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ (ਪਿਤਾ) ਮੇਰੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਲਾਹ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਉਪੇਖਿਆ ਕੀਤੀ, ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਆਖਿਆ ਅਤੇ ਦੂਰੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਮਾਮਲਾ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਾਲ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸੁਣਾਇਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਪੁਲਿਸ ਪਾਰਟੀ ਸਾਡੀ ਸਾਰੀ ਸੰਪਤੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ ਆਈ। ਸਾਨੂੰ ਅਗਾਉਂ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀਤ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਜ਼ਬਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਇਕ ਸਬ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਵਿਚ ਗਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਚੁੱਕਾਂ ਹਾਂ। ਉਹ ਹੁਣ ਕਿੱਥੇ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ?” ਸਿੱਧੇ ਮੂੰਹ, ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ‘ਗਾਵਾਂ ?’, ‘ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾ ਗਏ।’ ਸਬ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੂੰ ਕੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ? ਤੁਸੀਂ ਹਿੰਦੂ ਹੋ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਗਾਵਾਂ ਖਾ ਗਏ ? ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਅੱਠ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ ਉਦੋਂ, ਕਿਹਾ, ‘ਦਰਅਸਲ ਪਿਤਾ ਜੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਪੈਸਿਆਂ ਲਈ ਆਪਣਾ ਪੇਟ ਭਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗਾਵਾਂ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀਆਂ।’

ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਰਕਰ ਅਤੇ ਆਗੂ ਨੇਤਾ ਜੀ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਦੀ ਲਗਨ ਵਿਚ ਵਹਿ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣ ਗਏ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਬੀਰਭੂਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਧਾਨਕ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸੀ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜਾਂ ਪਾਰਟੀ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ।

ਪਿਤਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਦੀ ਕੀਮਤ ਸਿਖਾਈ ਤੇ ਸਿਖਾਇਆ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਬੇਹਦ ਅਹਿਮ ਹੈ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ 1978 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਧੀਨ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਟੁੱਟ ਹੋਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਂਗਾ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ

ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਸੰਕਟ ਦੀ ਘੜੀ ਵਿਚ ਨਾਲ ਖੜਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਾਨਵਤਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰੋ ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ, ਮੈਂ ਤਦ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਥਿੜਕਿਆ।

*

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਂ ਲੇਟ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਕਰਤਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵਕਾਲਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਦ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ। 1962 ਵਿਚ ਭਾਰਤ-ਚੀਨ ਸਰਹੱਦੀ ਝੜਪਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਖ਼ੂਨਦਾਨ ਕੈਂਪ ਅਤੇ ਫੰਡ ਉਗਰਾਹੀ ਕੈਂਪ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੈਂ ਲਾਅ ਕਾਲਜ ਸਟੂਡੈਂਟ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ, 1962-63 ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਅ ਕਾਲਜ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਐਸੋਸਿਏਸ਼ਨ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਬਾਪਿਆ ਗਿਆ।

ਮੇਰੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ 1960 ਵਿਆਂ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਜੋਏ ਮੁਖਰਜੀ ਦੀ ਬੰਗਲਾ ਕਾਂਗਰਸ 'ਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ। ਮੂਲੋਂ ਕਾਂਗਰਸੀ, ਅਜੋਏ ਬਾਬੂ ਨੇ ਕਾਮਰਾਜ ਪਲਾਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ (ਜਿਸ 'ਚ 1960 ਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਭਰ 'ਚ ਕਈ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ ਸਨ) ਮੰਤਰੀਪਦ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਬੇਹਦ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਅਸਲੀ ਤਾਕਤ ਅਤੁੱਲਿਆ ਘੋਸ਼ ਕੋਲ ਸੀ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉੱਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਕਈ ਅਹਿਮ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਨ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਤੁੱਲਿਆ ਘੋਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲ ਚੰਦਰ ਸੇਨ ਜਦਕਿ ਅਰੁਣ ਚੰਦਰ ਗੁਹਾ, ਸੁਰੇਂਦਰ ਮੋਹਨ ਘੋਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲ ਚੰਦਰ ਘੋਸ਼ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ। 1950 ਵਿਚ ਸੂਬਾ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਹਾਲਾਤ ਉਦੋਂ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਗਏ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਫੁੱਲ ਘੋਸ਼ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਧੜਾ ਪਾਰਟੀ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਜਦਕਿ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਇਕਾਈ ਉੱਪਰ ਅਤੁੱਲਿਆ ਘੋਸ਼ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। (ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਅਤੁੱਲਿਆ ਘੋਸ਼ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 1948 ਤੋਂ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਰਹੇ) ਆਖਰਕਾਰ 1966 ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਕਾਂਗਰਸ

ਵਿਚ ਵੰਡ ਹੋ ਗਈ, ਇਕ ਧੜਾ ਅਜੋਏ ਮੁਖਰਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਲੀਹ ਪਿਆ।

ਬੰਗਲਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਰਸਮੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 1 ਮਈ, 1966 ਨੂੰ ਹੋਈ। ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਵਿਧੀ ਦੌਰਾਨ ਅਜੋਏ ਬਾਬੂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਰਕਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਆਮ ਸਕੁਏਰ, ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ (5-6 ਫਰਵਰੀ) ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਸੱਦੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਮੀਟਿੰਗ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਿਯਮਤ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਜੋਏ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ : 'ਵੇਖੋ, ਮੈਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਲਿਖਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕੰਮ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਪਾਰਟੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਮੈਂ ਕਰਾਂਗਾ।' ਅਜੋਏ ਬਾਬੂ ਨੇ ਕਿਹਾ : 'ਠੀਕ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਦਫਤਰ 'ਚ ਆਓ।'

8 ਜੂਨ 1966 ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਅਜੋਏ ਬਾਬੂ ਨਾਲ ਸੂਬੇ ਦੇ ਇਕ ਦੌਰੇ ਦੌਰਾਨ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸਾਂਝੇ ਮੋਰਚੇ' ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ : 'ਅਜੋਏ ਦਾ, ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਸਤ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ... ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਾਂਝੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਚੋਣ ਲੜਦੇ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।' ਅਜੋਏ ਬਾਬੂ ਨੇ ਤਦ ਇਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

1967 ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਅਜੋਏ ਮੁਖਰਜੀ ਅਤੇ ਜਯੋਤੀ ਬਾਬੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਸਾਂਝਾ ਮੋਰਚਾ ਸਰਕਾਰ ਬਣੀ। ਦੋ ਕਾਰਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ—ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਬੰਗਾਲ ਇਕਾਈ 'ਚ ਤਰੇੜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਰੋਧੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ 1967 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਗੈਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਪਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬੂਰ ਨਾ ਪਿਆ। ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਧਿਰੀ ਚੋਣ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੀਪਲਜ਼ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਲੈਫਟ ਫਰੰਟ (ਪੀ.ਯੂ.ਐਲ.ਐਫ.), ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਲੈਫਟ ਫਰੰਟ (ਯੂ.ਐਲ.ਐਫ.) ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਰਮਿਆਨ ਹੋਏ।

ਮੁੱਖ ਗੈਰ-ਕਾਂਗਰਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਬਲਾਕਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਧੜਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (ਮਾਰਕਸਿਸਟ) [ਸੀਪੀਆਈ(ਐਮ)], ਰੈਵੋਲੂਸ਼ਨਰੀ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ, ਰੈਵੋਲੂਸ਼ਨਰੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਯੂਨਿਟੀ ਸੈਂਟਰ ਨੇ ਯੂ.ਐਲ.ਐਫ. ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਜਯੋਤੀ ਬਾਬੂ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਦੂਜਾ ਧੜਾ ਪੀ.ਯੂ.ਐਲ.ਐਫ. 'ਚ ਬੰਗਲਾ ਕਾਂਗਰਸ, ਫਾਰਵਰਡ ਬਲਾਕ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ.) ਅਤੇ

ਹੋਰ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਅਜੋਏ ਬਾਬੂ ਦੀ। ਤਿੰਨ ਧਿਰੀ ਇਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਪੀ.ਯੂ.ਐਲ.ਐਫ. ਨੇ 63 ਜਦਕਿ ਯੂ.ਐਲ.ਐਫ. ਨੇ 68 ਸੀਟਾਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀਆਂ। ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਧੜੇ 18 ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ³ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਣ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ।

ਜਦੋਂ ਸੂਬੇ ਭਰ 'ਚ ਜਸ਼ਨਾਂ ਤਹਿਤ ਸਾਂਝੇ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਸੂਬੇ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਚੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਬਣੀ ਪਹਿਲੀ ਗੈਰ-ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਰਕਾਰ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਚੱਲੀ।

ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਿਆਂ, ਖਾਸ ਕਰ ਖੁਰਾਕ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲ ਘੋਸ਼ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਨੀਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਂਝਾ ਮੋਰਚਾ ਤਾਲਮੇਲ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਸੀਪੀਆਈ (ਐਮ) ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਨੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਘੜਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਅਜੋਏ ਬਾਬੂ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿ ਅਜੋਏ ਬਾਬੂ ਲਗਾਤਾਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਤਭੇਦ ਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕਾਰਣ ਬੇਹਦ ਮਾਯੂਸ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਕੁਝ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ 'ਚ ਵਾਪਸੀ ਲਈ ਮਨਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਬੰਗਲਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ 34 ਐਮ.ਐਲ.ਏ. 127 ਕਾਂਗਰਸੀ ਐਮ.ਐਲ.ਏਜ਼ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾ ਲੈਣ ਤਾਂ ਧੜੇ ਦਾ ਅਸੰਬਲੀ 'ਚ ਬਹੁਮਤ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਏਗਾ (ਤਤਕਾਲੀ 280 ਮੈਂਬਰ) ਅਤੇ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਓਹੀ ਦੁਹਰਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਅਜੋਏ ਬਾਬੂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ 2 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮੌਕੇ ਅਜੋਏ ਬਾਬੂ ਬਤੌਰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦੇਣਗੇ ਅਤੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ (ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ.) ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ 'ਚੋਂ ਬਰਤਰਫੀ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਵੇਗੀ। ਵੱਡੀ ਯੋਜਨਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ 34 ਬੰਗਲਾ ਕਾਂਗਰਸ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਬਰਤਰਫੀ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਅਜੋਏ ਬਾਬੂ ਦੇ ਮੁੜ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਨਾਲ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਇਹ ਵਾਪਰ ਸਕਦਾ, ਆਨੰਦ ਬਾਜ਼ਾਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੇ ਇਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਬਰੁਣ ਸੇਨਗੁਪਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਭਿਣਕ ਲੱਗ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਚ ਛਾਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੂੰ ਅਜੋਏ ਬਾਬੂ ਦਾ ਅਸਤੀਫਾ ਭਾਸ਼ਣ ਵੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਇਕ ਹਲਚਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਧਮੱਚੜ ਜਿਹਾ ਮਾਹੌਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਨਾਈ ਭੱਟਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ 'ਤੇ ਮੀਟਿੰਗ ਸੱਦੀ ਗਈ।

ਸਾਂਝੇ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਗੂ ਕਾਨਾਈ ਬਾਬੂ ਦੇ ਘਰ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ। ਅਜੋਏ ਬਾਬੂ ਨੇ ਮਾਮਲਾ ਵਿਸਥਾਰ 'ਚ ਦੱਸਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸੀ ਪੀ ਆਈ (ਐਮ) ਆਪਣਾ ਅੰਦੋਲਨੀ ਪੈਂਤੜਾ ਮੱਠਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ ਅਤੇ ਅਜੋਏ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੰਗ-ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਜਾਂ ਅਪਮਾਨਤ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ।

ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਅਤੇ ਲਏ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਜੋਏ ਬਾਬੂ ਨੇ ਬੰਗਲਾ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੀਟਿੰਗ ਨੇ ਹਾਲਾਂਕਿ ਬੰਗਲਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਫ਼ਬੰਦੀ 'ਚ ਵੰਡ ਨੂੰ ਮੁਹਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਫੁੱਲ ਘੋਸ਼ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਬੰਗਲਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ 34 ਐਮ.ਐਲ.ਏਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ 17 ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਛੱਡਣ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ 'ਚ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰਕੇ ਅਜੋਏ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਅਸੰਬਲੀ ਦਾ ਸੈਸ਼ਨ ਸੱਦਣ ਅਤੇ ਬਹੁਮਤ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਅਜੋਏ ਬਾਬੂ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਸੰਬਲੀ ਸੈਸ਼ਨ ਸੱਦਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਮਿਤੀ ਨੂੰ ਅਗਾਊਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੈਸ਼ਨ ਕਦੋਂ ਸੱਦਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਗਵਰਨਰ ਇਸ 'ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਅਤੇ ਅਜੋਏ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ (ਬੰਗਲਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਐਮ.ਐਲ.ਏ., ਜਿਹੜੇ ਪਾਰਟੀ ਛੱਡ ਚੁੱਕੇ ਹਨ), ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਬਹੁਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਲੋੜੀਂਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੈ।'

ਇਹ ਮਨ 'ਚ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਵੱਡੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਸਿਆਸੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ 1967 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸ਼ਿਕਸਤ ਹੋਈ, ਪਰ ਹੋਰ ਸੂਬਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਬਿਹਾਰ, ਉੜੀਸਾ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਅਤੇ ਕੇਰਲ ਵਿੱਚ ਵੀ।

1966 ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਖੇਤਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਜੁੰਡਲੀ ਨਾਲ ਨਾ ਤੁਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਖੇਤਰੀ ਧੜੇ ਬਣਾਉਂਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਖਿਲਾਫ 1967 ਵਿੱਚ ਚੋਣਾਂ ਲੜੀਆਂ। ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਮਹਾਮਾਇਆ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਕਰਾਂਤੀ ਕਾਂਗਰਸ, ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਡਾ. ਹਰੇਕਰੁਸ਼ਨਾ ਮਹਾਤਾਬ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬਿਤਰਾ ਮੋਹਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਜਨ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਅਜੋਏ ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ ਬੰਗਲਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ

ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ। ਮਹਾਮਾਇਆ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿਨਹਾ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਅਜੋਏ ਮੁਖਰਜੀ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ 'ਚ। ਉੜੀਸਾ 'ਚ ਗੈਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਸਵਤੰਤਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਦਿਓ ਬਤੌਰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਜਨਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪਬਿਤਰਾ ਮੋਹਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਤੌਰ ਉਪ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ।

ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗੋਵਿੰਦ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਾਂਗਰਸੀ ਐਮ.ਐਲ.ਏਜ਼ ਦੀ ਦਲ ਬਦਲੀ ਕਾਰਣ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਕੁਝ ਗੈਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਸਮਰਥਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ, ਇੰਜ ਚੋਣਾਂ ਮਗਰੋਂ ਗੈਰ-ਕਾਂਗਰਸੀ ਸ਼ਾਸਨ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 'ਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਤਦ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਫੁਰਿਆ। ਇਕ ਸਟੀਅਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਅਜੋਏ ਮੁਖਰਜੀ, ਪ੍ਰੋ. ਹੁਮਾਯੂੰ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਸੁਸ਼ੀਲ ਕੁਮਾਰ ਧਾਰਾ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਨਵੰਬਰ 1967 ਵਿਚ ਸਟੀਅਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਨਵੀਂ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਲਈ ਇੰਦੌਰ ਵਿਖੇ ਇਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕੀਤੀ। ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਹਿਮ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ—ਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਮਾਇਆ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿਨਹਾ, ਅਜੋਏ ਮੁਖਰਜੀ, ਗੋਵਿੰਦ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, ਪਬਿਤਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਹੁਮਾਯੂੰ ਕਬੀਰ, ਡਾ. ਹਰੇਕਰਸ਼ਨਾ ਮਹਾਤਾਬ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਲਾਲ ਯਾਦਵ। ਇਸ ਤਿੰਨ ਰੋਜ਼ਾ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ 'ਤੇ 'ਭਾਰਤੀ ਕਰਾਂਤੀ ਦਲ' (ਬੀ.ਕੇ.ਡੀ.) ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੂਬਾ ਇਕਾਈਆਂ ਬੀ.ਕੇ.ਡੀ. ਦੀਆਂ ਸੂਬਾ ਇਕਾਈਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ।

21 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਵਲੋਂ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਮਤ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਸੰਬਲੀ ਦਾ ਸੈਸ਼ਨ ਸੱਦਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੇਹਦ ਗੁਪਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਤੇ ਧੁਰ ਰਾਤਰੀ ਨਵੇਂ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲ ਘੋਸ਼ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਥਾਪ ਕੇ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾਈ ਗਈ। 127 ਮੈਂਬਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਧਾਨਕ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਇਸ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਰਥਨ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਕੀਤਾ।

ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਸਾਂਝੇ ਮੋਰਚੇ ਨੇ, ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਇਕ ਜਨਤਕ ਮੀਟਿੰਗ ਸੱਦੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਮੀਟਿੰਗ ਅੰਤ ਤੱਕ ਚੱਲਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ, ਲਾਠੀਚਾਰਜ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਬਲਦੀ 'ਚ ਘਿਓ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰੋਸ ਹੋਰ

ਵਧ ਗਿਆ। ਧਾਰਾ 144 ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਰੋਧ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ (ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਜਨਤਕ ਇਕੱਠਾਂ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਦੀ ਹੈ) ਜਿਹੜੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਕਲਕੱਤਾ 'ਚ ਲਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸਮੇਤ ਕਈ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਫੁੱਲ ਘੋਸ਼ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਅਸੰਬਲੀ ਸੱਦੀ ਗਈ। ਸੈਸ਼ਨ ਦੇ ਇਕਦਮ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਚ, ਸਪੀਕਰ ਬਿਜੇਏ ਬੈਨਰਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਬੈਂਚਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪਿਛਲੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ 'ਚ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹੁਣ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸਰਕਾਰੀ ਬੈਂਚਾਂ ਉੱਪਰ ਕੁਝ ਅਜਨਬੀ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਮੰਤਰੀ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਬਦਲ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਸੰਬਲੀ ਸੈਸ਼ਨ 'ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਸਰਾਸਰ ਗੈਰ ਜਮਹੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਅਸੰਬਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦਾ। ਅੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਸੰਬਲੀ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅਣਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਕੰਮਲ ਕਾਵਾਂ-ਰੋਲੀ ਮਚ ਗਈ। ਪ੍ਰਫੁੱਲ ਘੋਸ਼ ਉਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੇਪਰਵੇਟ ਵਗ੍ਹਾ ਮਾਰਿਆ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਐਮ.ਐਲ.ਏਜ਼ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਤੇ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਟ ਨਾ ਵੱਜੇ।

ਸਿਆਸੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਜਾਰੀ ਰਹੀ ਤੇ ਆਖਰਕਾਰ ਅਸੰਬਲੀ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਾਮਲਾ ਮਾਰਚ 1969 ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਧੜੱਲੇਦਾਰ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਮੋਰਚਾ ਗਠਜੋੜ ਸੱਤਾ 'ਚ ਆਇਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੂਬਾ ਅਸੰਬਲੀ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਸਤੰਬਰ-ਅਕਤੂਬਰ 1968 'ਚ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਜਲਪਾਈਗੁੜੀ ਅਤੇ ਕੂਚ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਤਬਾਹਕੁਨ ਹੜ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣ ਹੋ ਨਾ ਸਕੀਆਂ। ਆਖਰ ਫਰਵਰੀ-ਮਾਰਚ 1969 ਨੂੰ ਹੋਈਆਂ।

ਬੰਗਲਾ ਕਾਂਗਰਸ (ਹੁਣ ਬੀਕੇਡੀ ਦਾ ਸੰਘਟਕ) ਨੂੰ ਇਸ ਚੋਣ ਵਿਚ ਅਦਭੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਬੀ ਕੇ ਡੀ ਦੀਆਂ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਕੋਈ ਸੰਘਟਕ ਪਾਰਟੀ ਮਾਰਕਸੀਆਂ ਨਾਲ ਗਠਜੋੜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਸਾਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਅਸੰਭਵ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਬੀਕੇਡੀ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੋ. ਹੁਮਾਯੂੰ ਕਬੀਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਬੀ ਕੇ ਡੀ 'ਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ 1969 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਲੜੀਆਂ, ਪਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਏ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਬੀ ਕੇ ਡੀ ਦਾ ਨਾਂਅ ਲੋਕ ਦਲ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੇ ਉਸ

ਵੇਲੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਇਤਫਾਕ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਸ ਸਾਲ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਛੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਤੌਰ ਇਕ ਰਾਜ ਸਭਾ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ।

*

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਇਹ ਮੇਰੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਨਾਂਅ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
2. 1952 ਵਿਚ ਸੈਂਟਰਲ ਬੋਰਡ ਆਫ ਸੈਕੰਡਰੀ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਸੈਕੰਡਰੀ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਟਰੀਕੁਲੇਸ਼ਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਫਾਈਨਲ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।
3. ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਮੁਤਾਬਕ ਸਾਂਝੇ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਸੁਧਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ। ਵੇਖੋ Geoffrey Moorhouse, Calcutta (London, 1971)।

The Dramatic Decade

The Indira Gandhi Years

ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ

ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ

ਮੁਕਤੀਜੂਧੋ (ਮੁਕਤੀਯੂਧ) :

ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ

14-15 ਅਗਸਤ 1947 ਦੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਭਾਰਤ ਦੀ ਦੋ ਰਿਆਸਤਾਂ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੰਡ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਦੋ ਉਪਮਹਾਦੀਪ ਗੁਆਂਢੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਿੰਨ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਪੇਖ ਪੱਖ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ 30 ਜਨਵਰੀ 1948 ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਉੱਪਰ ਆ ਗਈ। 15 ਅਗਸਤ 1947 ਤੋਂ 27 ਮਈ 1964 ਤੱਕ ਉਹ ਭੱਦਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਾਇਆ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਵਿਧੀਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਜਮਹੂਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਤਾਕਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਬਾਲਗ ਵੋਟ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ 1952 ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਕਰਵਾਈਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਕੀਤੀ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਜਮਹੂਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਟ ਨਿਰਲੇਪ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਰੱਖੀ। ਇਹ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਕਲੋਨੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਅੰਦੋਲਨ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਆਈ, ਅਫਰੀਕੀ ਅਤੇ ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਇੰਜ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਆਗੂ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ।

1964 ਵਿਚ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਸੁੰਨਾਪਨ ਆਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਆਗੂ ਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵਾਪਰਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ 1967 ਦੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਇਸਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਨਾਕਾਫੀ (ਮਾੜਾ) ਬਹੁਮਤ ਮਿਲਿਆ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਬਹੁਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤਾਕਤਵਰ ਖੇਤਰੀ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਭਰੀਆਂ ਤੇ ਇੰਜ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਈ। ਜਥੇਬੰਦਕ ਮਤਭੇਦ ਜਿਹੜੇ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਮਗਰੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ, ਅਖੀਰ 1969 ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀ ਕਾਂਗਰਸ ਟੁੱਟ ਗਈ।

ਅਤੇ ਤੱਦ ਆਈ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਧੱਕੜ ਅਗਵਾਈ। ਉਸਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਕਾਂਗਰਸ ਕਈ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਦਰਾਵਿੜ ਮੁਨੀਤਰਾ ਕਜ਼ਗਮ (ਡੀ ਐਮ ਕੇ) ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ (ਸੀ ਪੀ ਆਈ) ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਾਲ 1971 ਦੀਆਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਜੇਤੂ ਰਹੀ, ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਬਹੁਮਤ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ, ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ 1972 'ਚ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸੂਬਾ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਆ ਲਈਆਂ ਸਨ।

*

ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਈਆਂ ਆਜ਼ਾਦ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸ਼ੇਖ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕੌਮੀ ਅਸੰਬਲੀ (ਪੀ ਐਨ ਏ) ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਬਹੁਮਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ 1971 ਵਿਚ ਉਪ ਮਹਾਦੀਪ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਮੌੜ 'ਤੇ ਆ ਗਿਆ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਈ ਸਾਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਹੋਈ, ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦਾ ਆਰੋਹਣ ਅਤੇ ਚੋਣਾਂ ਵੱਡ ਆਕਾਰੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸਦਾ ਅੰਤ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਹੋਇਆ—ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਦੂਰਵਰਤੀ ਭਾਗ—ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭਾਰਤੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ 1600 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖਰੇ—ਦੋ ਰਾਸ਼ਟਰ ਬਣੇ—ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼।

ਵਜ਼ੂਦ ਦਾ ਜਮਾਂਦਰੂ ਮਤਭੇਦ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਿਵੇਂ ਰੈਡਕਲਿਫ ਲਾਈਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਾਹਰਾ ਸਨ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਧਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਉਦਗਾਮੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਮਗਰਲੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਅੰਸ਼

ਨਾਲ, ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕੋਲ ਮਾਲੀਆ ਨਿਰਧਾਰਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਸਨਅਤੀ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਨਹੀਂ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ—ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨੀਆਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿਆਸਤ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦੇ ਲਗਭਗ ਨਿਕਾਲੇ ਤੱਕ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਆਰਥਿਕ ਅਣਗੌਲਣਾ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਅਲਹਿਦਗੀ ਹੀ ਸਿਰਫ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਜਵਲੰਤ ਮੁੱਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਨਸਲੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਭੇਦਭਾਵ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਵੀ ਸੀ। ਕੀ ਵੰਡ, ਤੱਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ?

*

ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਖਾਸਕਰ ਮੁਸਲਿਮ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਭਾਇਆ ਰੋਲ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪਿੱਛਲ ਝਾਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਐਕਟ 1935 ਦੁਆਰਾ ਫਰਮਾਨ ਰਾਹੀਂ ਸੂਬਾਈ ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ 1937 ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰੀ ਸੂਬਾਈ ਅਸੰਬਲੀਆਂ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਲਈ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸੂਬਿਆਂ ਆਗਰਾ ਅਤੇ ਐਧ (ਯੂਪੀ) ਦਾ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਸੂਬਾ, ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਬੇ ਅਤੇ ਬੇਰਾਰ (ਹੁਣ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਬਿਹਾਰ, ਉੜੀਸ਼ਾ ਅਤੇ ਮਦਰਾਸ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਸੀ (ਜਿੱਥੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਦਾ 74 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ, ਇਸਨੇ ਜਸਟਿਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਨਿਸਤੇਜ਼ ਕੀਤਾ)। ਨਾਰਥ-ਵੈਸਟ ਫਰੰਟੀਅਰ ਪ੍ਰੋਵਿੰਸ (ਐਨ ਡਬਲਯੂ ਐਫ ਪੀ), ਕਾਂਗਰਸ ਨਿੱਕੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਾਲ ਮਨਿਸਟਰੀ ਬਨਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਬਈ ਵਿਖੇ ਇਹ ਅੱਧੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਸ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਘੱਟ ਰਹੀ, ਇਹ ਕਾਂਗਰਸ ਪੱਖੀ ਨਿੱਕੇ ਧੜਿਆਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਾਲ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੋ ਗਈ।

ਬੰਗਾਲ, ਅਸਾਮ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਇੱਕ ਜਕੋਤਕੀ ਫੈਸਲਾ ਤੱਕਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਸੀਟਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਲਪਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਸਿੰਧ ਵਿਖੇ ਸਿੰਧ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਬਹੁਮਤ ਹਾਸਲ ਹੋਇਆ।

ਬੰਗਾਲ ਵਿਖੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਤਕਰੀਬਨ 52 ਸੀਟਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ, ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੂੰ 39, ਜਦਕਿ ਏ ਕੇ ਫਜ਼ਲੁਲ ਹਕ ਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਕ ਪ੍ਰਜਾ ਪਾਰਟੀ (ਕੇ ਪੀ ਪੀ) ਨੂੰ 36 ਸੀਟਾਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਟੁੱਟੇ-ਭੱਜੇ ਚੋਣ ਨਤੀਜੇ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਫਜ਼ਲੁਲ ਹਕ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਗਠਜੋੜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿੱਟੇ 'ਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਹੱਥ

ਮਿਲਾਉਣ ਨੂੰ ਤਰਜ਼ੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਰਤ ਚੰਦਰ ਬੋਸ (ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ) ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਅਤੇ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਆਗੂ, ਫਜ਼ਲੁਲ ਹਕ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਏ ਸਾਂਝੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਈ ਕੋਈ ਸਹਿਮਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਖਿਝੇ ਹੋਏ ਫਜ਼ਲੁਲ ਹਕ ਨੇ ਬਜਾਏ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ।

ਇੰਜ ਕ੍ਰਿਸ਼ਕ ਪ੍ਰਜਾ ਪਾਰਟੀ—ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਗਠਜੋੜ ਸਰਕਾਰ, ਸ਼ਡਿਊਲਡ ਕਾਸਟ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਆਜ਼ਾਦ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਹਿੰਦੂ ਐਮ ਐਲ ਏਜ਼ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਾਲ ਸੱਤਾ 'ਚ ਆਈ... ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਬਹੁਲਤਾ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀ ਹਮਾਇਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਅਥਾਰਟੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਹਾ ਲਿਆ। ਇਸਨੇ ਹੱਕ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਪੂਰਣ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਵਕਫੇ 'ਚ ਆਪਣੇ ਕਈ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨਾਲ ਲੀਗ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕੀਤਾ। ਦਰਅਸਲ ਹਰੇਕ ਸੁਆਰਥ ਨੂੰ ਮੁਆਫਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਉਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹਮਾਇਤ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ (ਫਿਕਰ) 'ਚ ਹੱਕ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚਕਾਰ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ, ਉਸਦੇ ਚੋਣ ਵਾਅਦਿਆਂ ਨੂੰ ਤੱਜਣ, ਕੋਪੀਪੀ ਵਿਚ ਝਗੜੇ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਿਆ। ਮਾਰਚ 1938 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕੋਪੀਪੀ ਅਸੰਬਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਆਪਣਾ ਵਿਰੋਧ ਜਤਾਉਣ ਲਈ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਨਾਲ ਬੈਠੀ... ਹੱਕ ਨੇ ਅਹਿਸਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ ਜਿੰਨਾਹ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਮਨਿਸਟਰੀ ਬਚਾਅ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਸੰਬਰ 1937 ਵਿਚ ਲਖਨਊ ਵਿਖੇ ਸਾਲਾਨਾ ਸੈਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਲੀਗ 'ਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ। ਹੱਕ ਨੂੰ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਘੁੰਮਣਘੇਰੀ ਵਿਚ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸਨੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਫਜ਼ਲੁਲ ਹੱਕ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਕੈਰੀਅਰ ਸ਼ਤਰੰਜੀ ਬਿਸਾਤ ਵਾਂਗ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ 1941 ਤੋਂ 1946 ਦਰਮਿਆਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਭਾਗ ਰਿਹਾ ਜਾਂ ਫੇਰ ਗਠਜੋੜ ਰਿਹਾ। ਉਹ 1937 ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰੀਮੀਅਰ ਬਣਿਆ (ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ 'ਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ), ਪਰ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਮਿਆਦ ਨਹੀਂ ਪੂਰਾ ਸਕੀ ਅਤੇ ਦਸੰਬਰ 1941 ਵਿਚ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਹਾਲਾਂਕਿ 1940 ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਕੌਂਸਲ

ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲਾਹੌਰ ਮਤਾ ਤੋਰਿਆ (ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਕੱਲੇ ਰਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਵਜੋਂ ਤਸ਼ਰੀਹ), ਉਸਨੇ 1946 ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਦੇ ਮਤੇ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸਦੀ ਪਾਰਟੀ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਈ।

ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰੀਮੀਅਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਫਜ਼ਲੁਲ ਹੱਕ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਯੋਗਦਾਨ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਸੂਦਖੋਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕੰਜੇ 'ਚੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਸਨੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਬੋਝ ਹੇਠ ਦਬੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਵਸੂਲੀ ਰਜ਼ਾਮਤੀ ਬੋਰਡ ਦੁਆਰਾ ਸੁਖਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਫਜ਼ਲੁਲ ਹੱਕ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਬਣਿਆ।

1946 ਦੇ ਚੋਣ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੇ ਹੁਸੈਨ ਸ਼ਹੀਦ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਦੀ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਅਬੁਲ ਹਾਸ਼ਿਮ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦਕ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਖਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਨੇ ਫਜ਼ਲੁਲ ਹੱਕ ਨੂੰ ਇਕ ਸੌਦੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ-ਫਜ਼ਲੁਲ ਹੱਕ ਦੇ ਨਾਮਜ਼ਦਾਂ ਨੂੰ ਚਾਲ੍ਹੀ ਮੁਸਲਿਮ ਹਲਕੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀਆਂ ਭਰਣਗੇ। ਫਜ਼ਲੁਲ ਹੱਕ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਵੱਖਰੇ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ 'ਤੇ ਚੋਣਾਂ ਲੜੀਆਂ। ਨਤੀਜਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ 121 ਮੁਸਲਿਮ ਸੀਟਾਂ ਵਿਚੋਂ 115 ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤੀਆਂ ਜਦਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਮੁਸਲਿਮ ਅਤੇ ਫਜ਼ਲੁਲ ਹੱਕ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧੋਤੀ ਗਈ, ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਹਾਲ ਸੀ (ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਆਮ ਸੀਟਾਂ 'ਤੇ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ, 90 ਵਿਚੋਂ 87 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ)। ਇਹ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੀ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਚੋਣਾਂ ਲੜੀਆਂ, ਤਿੰਨ ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤੀਆਂ, ਜਯੋਤੀ ਬਾਸੂ, ਰਤਨ ਲਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਰੂਪਨਰਾਇਣ ਰਾਏ ਚੁਣੇ ਗਏ।

ਫਰਮਾਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਨੇ, ਤੁਰੰਤ ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ। ਇਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਕਿ ਅਬਾਦੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਗੱਠਜੋੜ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਮਸਲਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਤਨ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 23 ਅਪ੍ਰੈਲ 1946 ਨੂੰ, ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਸੱਤ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ, ਸ਼ਡਿਊਲਡ ਕਾਸਟ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਆਗੂ ਜੋਗਿੰਦਰ ਨਾਥ ਮੰਡਲ, ਕੈਬਨਿਟ 'ਚ ਇਕੱਲੇ ਹਿੰਦੂ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ। ਢਾਕਾ ਦੇ ਨਵਾਬ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇਸ ਕੈਬਨਿਟ ਵਿਚ

ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਦਕਿ ਬੋਗਰਾ ਦੇ ਨਵਾਬ, ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ 'ਚ ਅਹੁਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਹੁਤੇ ਮੰਤਰੀ ਉੱਚ ਮੱਧ ਵਰਗ ਵਿਚੋਂ ਸਨ।

ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕਾਲਾ ਸਮਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਵਾਸਤੇ 16 ਅਗਸਤ 1946 ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਕਾਰਵਾਈ ਦਿਵਸ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਜਦਕਿ ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਬਰਤਾਨੀਆ ਖਿਲਾਫ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ ਇਹ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦ ਬਣ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਮਿਆਦ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਲੇਖੇ ਹਨ, ਦੋ ਅਨੁਭਵਾਤਮਕ ਲੇਖੇ। ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸ਼ੇਖ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿੰਗ ਦੇ ਆਗੂ ਨੇ ਬੇਹੁਦਗੀ ਨਾਲ ਉਭਾਰੇ ਜਨੂਨ ਦੇ ਇਸ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *The Unfinished Memoirs*⁸ (ਅਣਮੁੱਕੀਆਂ ਯਾਦਾਂ) 'ਚ ਝਾਤ ਮਰਵਾਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤਪਨ ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *Bangal Nama*⁹ ਵਿਚ।

ਇਹ ਕਲਕੱਤਾ 'ਚ ਨਹੀਂ ਰੁਕੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਦੰਗੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਨੌਆਖਾਲੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਵੀ ਭੜਕੇ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਸਦਭਾਵਨਾ ਹਵਾ 'ਚ ਵਗਾਹ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ (ਹੋਸ਼ਮੰਦੀ) ਗੁਆਚ ਗਈ। ਇਹ ਨਵੰਬਰ 1945 ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਏਕਤਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਾਫੀ ਭਿੰਨ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀ ਪਾੜੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ 16 ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਦਕਿ ਕਲਕੱਤਾ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਇਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਮਝੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਬਣ ਗਈਆਂ।

ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਸਿਆਸੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਝਾਉਲੇ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਗਰਾ ਅਤੇ ਐਂਧ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਖਿੱਤੇ, ਕੇਂਦਰੀ ਖਿੱਤੇ, ਬਿਹਾਰ, ਉੜੀਸ਼ਾ, ਐਨ ਡਬਲਯੂ ਐਫ ਪੀ, ਬੰਬਈ ਅਤੇ ਮਦਰਾਸ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕਤਰਫਾ ਫੈਸਲੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਸਤੀਫੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਐਕਸਿਸ ਤਾਕਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਯੁੱਧ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ ਸੀ

ਅਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣਨਾ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਨਤਕ ਰਾਏ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੋਂ ਬਗੈਰ।

ਸੰਕਟ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਮਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਤਾਕਤਵਰ ਮਨਿਸਟਰੀਅਲ ਮਿਸ਼ਨ ਸਰ ਸਟੈਫਰਡ ਕਰਿਪਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਸ ਭਾਰਤੀ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਕੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਯੁੱਧ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮਿਸ਼ਨ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਅਪਨਾਏ ਪੈਂਤੜੇ 'ਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। 8 ਅਗਸਤ 1942 ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਭਾਰਤ ਛੱਡੋ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ।

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ 'ਤੇ ਬੈਨ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰੇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕੀਤਾ। ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਛੱਡਿਆ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਰਾਹੀਂ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਮੀ (ਆਈ ਐਨ ਏ) ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਜਾਪਾਨ ਪੁੱਜੇ। 1944 ਨੂੰ, ਨੇਤਾ ਜੀ ਨੇ ਅੰਡੇਮਾਨ ਅਤੇ ਨਿਕੋਬਾਰ ਦੀਪ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਜਾਪਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਇਆ¹⁰। ਜਰਮਨੀ, ਇਟਲੀ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਸਮਰਪਣ ਨਾਲ 1945 ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸਿਆਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ ਕਰਕੇ। ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਬੈਨ ਹਟਾ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਇਸਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

2 ਸਤੰਬਰ 1946 ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਤਰਿਮ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਾਂਝੀ ਜਿਸਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਆਰਕੀਬਾਲਡ ਵੇਵੈਲ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਉਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣੇ। ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਸਰ ਕਲਾਡ ਆਚਿਨਲੈਕ, ਸਰਦਾਰ ਵੱਲਭਭਾਈ ਪਟੇਲ, ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਆਸਫ ਅਲੀ, ਸੀ ਰਾਜਗੋਪਾਲਾਚਾਰੀ, ਸਰਤ ਚੰਦਰ ਬੋਸ, ਡਾ. ਜੌਹਨ ਮਥਾਈ, ਸਰਦਾਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਸਰ ਸ਼ਵਾਤ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ, ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ, ਸੱਈਅਦ ਅਲੀ ਜ਼ਹੀਰ ਅਤੇ ਸੀ ਐਚ ਭਾਬਾ। ਪੰਜ ਸੀਟਾਂ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂ 'ਚ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, 15 ਅਕਤੂਬਰ 1946 ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਲਿਆਕਤ ਅਲੀ ਖਾਨ, ਇਬਰਾਹੀਮ ਇਸਮਾਈਲ

ਚੰਦਰੀਗਰ (ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਬਾਅਦ 'ਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ), ਅਬਦੁਰ ਰਬ ਨਿਸ਼ਤਾਰ, ਰਾਜਾ ਗਜ਼ਨਫਾਰ ਅਲੀ ਅਤੇ ਜੋਗਿੰਦਰ ਲਾਲ ਮੰਡਲ ਨੇ ਸਰਕਾਰ 'ਚ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕੀਤੀ (ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦਾ ਉਮੀਦਵਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਜਿੱਨਾਹ ਦੀ ਪਸੰਦ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਕਾਰਡ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ)। ਬੰਗਾਲ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

3 ਜੂਨ 1947 ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਐਲਾਨੀ ਯੋਜਨਾ ਮੁਤਾਬਕ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਵੰਡੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਖਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਮਨਿਸਟਰੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂਕਿ ਸਾਰੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਕੈਬਨਿਟ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਡਾ. ਗੋਪੀਚੰਦ ਭਾਰਗਵ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਮਦੋਟ ਦੇ ਨਵਾਬ ਇਫਤਿਕਾਰ ਹੁਸੈਨ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਕੈਬਨਿਟ ਦੀ ਡਾ. ਪੀ ਸੀ ਘੋਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਮੁਸਲਿਮ ਬਹੁਲਤਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਗੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਅਸੰਬਲੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖਰੇ ਮਿਲਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿਸ ਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁਣਗੇ।

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਲਈ ਬਾਉਂਡਰੀ ਕਮੀਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸਰ ਸਿਰਿਲ ਰੈਡਕਲਿਫ ਨੇ ਕੀਤੀ।

ਜਦੋਂ 17 ਅਗਸਤ, 1947 ਨੂੰ ਰੈਡਕਲਿਫ ਰਿਪੋਰਟ ਜਿਹੜੀ ਕਿ 16 ਸਫਿਆਂ ਦੀ ਸੀ, ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ 9 ਸਫੇ ਬੰਗਾਲ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਅਚੰਭੇ ਸਨ। ਖੁਲਨਾ ਅਤੇ ਚਿੱਟਾਗੌਂਗ ਪਹਾੜੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਇਆ ਸੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣ ਗਏ। ਮੁਰਸ਼ਿਦਾਬਾਦ ਅਤੇ ਮਾਲਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਇਆ ਸੀ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਾਗ ਬਣ ਗਏ। ਜਲਪਾਈਗੁੜੀ, ਮਾਲਦਾ ਅਤੇ ਨਦੀਆ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇ ਜਦਕਿ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਾਲਾਂਕਿ ਜੈਸੋਰ ਅਤੇ ਦੀਨਾਜਪੁਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਦੋਹਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ 'ਚੋਂ ਇਕ-ਇਕ ਸਬਡਵੀਜ਼ਨ (ਬਨਗਾਉਂ ਸਬਡਵੀਜ਼ਨ ਜੈਸੋਰ 'ਚ ਅਤੇ ਬਾਲੁਰਘਾਟ ਸਬਡਵੀਜ਼ਨ ਦੀਨਾਜਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ 'ਚ) ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਸੂਬਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਰੈਡਕਲਿਫ ਦੀ ਕੈਂਚੀ ਤੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਵੀ ਲੋਹੇ ਖਾਧਾ ਸੀ। ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਅਤੇ ਜਲਪਾਈਗੁੜੀ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਭੌਤਿਕ

ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਖਰੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਸਨ ਕਿ ਕਲਕੱਤਾ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇੰਜ ਹੀ ਮੁਸਲਿਮ ਬਹੁਲਤਾ ਵਾਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਰਸ਼ਿਦਾਬਾਦ ਵੀ। ਰੈਡਕਲਿਫ ਨੂੰ ਕੀ ਅਹਿਮ ਲੱਗਾ ਮੁਰਸ਼ਿਦਾਬਾਦ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਦੇਣ 'ਚ, ਜਦਕਿ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਖੁਲਨਾ ਪਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹੁਗਲੀ ਨਦੀ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਲੰਬਾਈ ਉਸ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਜਿੱਥੋਂ ਇਹ ਗੰਗਾ ਤੋਂ ਸ਼ਾਖਾਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਲਕੱਤਾ ਬੰਦਰਗਾਹ ਦੀ ਜਹਾਜ਼ਰਾਣੀ ਯੋਗਤਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਹਿੰਦੂ ਦੁਖੀ ਸਨ ਕਿ ਚਿਟਾਗੌਂਗ ਪਹਾੜੀ ਖਿੱਤੇ ਦਾ ਬੋਧੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਰੂਟ, ਬਾਹਰੀ ਦੁਨੀਆ ਲਈ, ਚਿੱਟਾਗੌਂਗ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ 'ਚ ਵਿਛੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਰੈਡਕਲਿਫ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਕਾਹਲ ਵਿਚ ਇਹ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਕਿ ਚਿੱਟਾਗੌਂਗ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਇਕ ਲੰਮੀ ਸਰਹੱਦ ਭਾਰਤੀ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਆਸਾਮ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਲੁਸ਼ਾਈ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਗਾਰੰਟੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰੈਡਕਲਿਫ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਸੁਆਲ ਕੀਤੀਆਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਪ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਹੈ ਜੋ ਰੈਡਕਲਿਫ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਹੈਰਾਨਕੁਨ, ਬੇਹਦ ਤਬਹੀਣ ਅਤੇ ਦੋ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਖਿੱਚੀ ਆਪਹੁਦਰੀ ਸੀਮਾ ਰੇਖਾ।¹¹

ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਮੁਕੰਮਲ ਪੰਜਾਬ, ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਆਸਾਮ 'ਤੇ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਅਗਵਾਈ, ਖਾਸਕਰ ਜਿੰਨਾਹ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਉਤਸੁਕ ਸੀ ਕਿ ਵੰਡ ਦੀ ਸਕੀਮ ਦੁਆਰਾ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਇਲਾਕਾ ਉਹ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਅਣਵੰਡੇ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਉਛਾਲਿਆ—ਮੌਲਾਨਾ ਅਕਰਮ ਖਾਨ ਅਤੇ ਐਚ ਐਮ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿਲਾਫ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਟਲਣ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਇਕ ਫਾਰਮੂਲਾ ਕੱਢਣ ਲਈ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'The Unfinished Memoirs', ਵਿੱਚ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੇ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਖਿਲਾਫ ਇਕ ਸਾਜਿਸ਼ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਜਦੋਂ ਵੰਡ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਅਮਲ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਨੂੰ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈਰਾਨਕੁਨ ਹੈ, ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਦੀ ਜ਼ਾਹਰਾ ਸਥਿਤੀ

ਅਤੇ ਅਣਵੰਡੇ ਬੰਗਾਲ ਲਈ ਉਸਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵੇਖਦਿਆਂ। ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਨੇ ਇਕ ਫਾਰਮੂਲਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਇਕ ਨਿਰਵਾਚਕ ਅਸੰਬਲੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੀ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਅਸੰਬਲੀ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਂ ਭਾਰਤ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫੇਰ ਸੁਤੰਤਰ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਫਾਰਮੂਲਾ ਪ੍ਰੋਵਿੰਸ਼ੀਅਲ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਕੌਂਸਲ ਵੱਲੋਂ ਤਾਈਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਸਰਤ ਚੰਦਰ ਬੋਸ (ਜਿਸਨੇ ਅੰਤਰਿਮ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ), ਕਿਰਨ ਸ਼ੰਕਰ ਰਾਏ, ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਇਹ ਫਾਰਮੂਲਾ ਕੱਢਿਆ, ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਅਗਵਾਈ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਰਤ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਦੇ ਬਿਆਨ ਮੁਤਾਬਕ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਬੋਸ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਵੱਲਭ ਭਾਈ ਪਟੇਲ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਲਟਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—ਮਜ਼ਾਕ ਨਾ ਕਰੋ। ਅਸੀਂ ਕਲਕੱਤੇ ਨੂੰ ਹਰ ਹਾਲਤ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਘਰ ਮੁੜ ਆਏ।

ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤ ਨੇ ਵੀ ਅਣਵੰਡੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹੋਰ ਔਖਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਲਕੱਤਾ ਅਤੇ ਨੌਆਖਲੀ ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ ਬਹੁਲਤਾ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ 'ਚ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਡਰਨ ਅਤੇ ਝਿਜਕਣ ਲੱਗ ਪਏ ਅਣਵੰਡੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਡਾ. ਸ਼ਿਆਮਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਮੁਖਰਜੀ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਇਕ ਨਾਮਵਰ ਆਗੂ ਵੀ ਸਨ, ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਕੱਟੜ ਹਮਾਇਤੀ ਸਨ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦਾ ਮੂਭ ਇਸ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਵੀ ਸਨ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਬੰਗਾਲੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਇਕ ਗੈਰ ਵਿਵਾਦਗ੍ਰਸਤ ਆਗੂ ਵਜੋਂ ਉਭਰੇ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਕੋਈ ਵੀ ਨਵੀਂ ਸਕੀਮ 'ਤੇ ਗੌਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਇਹ ਦੋਹਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅਤਾ ਲਗਾਤਾਰ ਘੱਟਦੀ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ਲਗਾਤਾਰ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਬੰਗਾਲ ਲਈ ਵਕਾਲਤ ਅਤੇ ਤਕੜੀ ਹਮਾਇਤ ਲਈ ਵੀ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਿ ਉਹ ਬੰਗਾਲ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਉਸ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਚੁਣੇ ਗਏ ਜਿਹੜਾ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਆਗੂ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਢਾਕਾ ਦੇ ਨਵਾਬ ਸਰ ਖਵਾਜਾ ਨਾਜ਼ਿਮੂਦੀਨ ਕੋਲ ਗੁਆ ਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਢਾਕਾ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਪਣੀ

ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਕਰਕੇ ਖਵਾਜ਼ਾ ਨਾਜ਼ਿਮੂਦੀਨ ਨੇ ਕਲਕੱਤਾ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਜੋਂ ਦਾਅਵਾ ਠੋਕਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਜੇਕਰ ਕਲਕੱਤਾ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ, ਇਹ ਹਰ ਹਾਲਤ 'ਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਦੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਮੁਸਲਿਮ ਆਬਾਦੀ ਵਿਚ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅਤਾ ਉਸਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

*

ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦੇ ਬੀਜ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਅਤੇ ਕਈ ਨਾਮਵਰ ਆਗੂਆਂ ਜਿਵੇਂ ਐਚ ਐਸ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ, ਫਜ਼ਲੁਲ ਹਕ ਅਤੇ ਅਬੁਲ ਹਾਸਿਮ ਜਿਹੇ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਮਤਭੇਦਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ 'ਤੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜ਼ਮੀਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਈਸਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਹਾ। ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰੀ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਚੋਣ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਬਣੀ ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨਕਾਰ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੇ ਸਿਲਹਟ ਦੇ ਨਵੇਂ ਚੁਣੇ ਵਿਧਾਨਕਾਰ ਨੂੰ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਚੋਣ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਆਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਮੰਤਰਾਲੇ ਮੰਗੇ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਤੋਂ, ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਅਦਾ ਕਿ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰੀ ਸਿਸਟਮ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਾਅਦੇ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸਦੇ ਖਿਲਾਫ ਵੋਟ ਪਾਈ।

ਕੇਂਦਰੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੀਬਰ ਕੀਤਾ। 1949 ਵਿਚ ਜਿੰਨਾਹ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਖਵਾਜ਼ਾ ਨਾਜ਼ਿਮੂਦੀਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਬਣੇ ਤੇ ਫੇਰ 1951 ਵਿਚ ਲਿਆਕਤ ਅਲੀ ਖਾਨ ਦੇ ਕਤਲ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ। ਨਾਜ਼ਿਮੂਦੀਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਨਾਲ (ਹਾਲਾਂਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਬੋਗਰਾ ਦੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਬੋਗਰਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ) ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ

ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦਰਜ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਦਰਅਸਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹਕੀਕੀ ਸ਼ਾਸਕ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹ, ਫੌਜ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਾਲੇ ਰਈਸ, ਜਿਹੜੇ ਕੁਝ ਸਨਅਤੀ ਗਰੁੱਪਾਂ ਨਾਲ, ਮੁਕੰਮਲ ਕਾਬਜ਼ ਸਨ। ਕੇਂਦਰੀ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੇ ਕੁਝ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਜਿਵੇਂ ਨਾਜ਼ਿਮੂਦੀਨ ਅਤੇ ਬੋਗਰਾ ਦੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਨੂੰ ਵਿਖਾਵੇ ਲਈ ਮੂਹਰੇ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਲੱਗੇ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਆਗੂ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 'ਚ ਭਾਈਵਾਲ ਸਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਕੀਕੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਪੂਰਨ ਲਈ ਕਠਪੁਤਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ।

ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮਗਰੋਂ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ 'ਚ ਵਸਣ ਆ ਗਏ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਕਈ ਅਹਿਮ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਆਗੂ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ 'ਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਬਨਾਉਣ ਵੇਲੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਵਿਚ ਵੀ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਵਰਗ, ਜਿਹੜਾ 1930 ਵਿਆਂ 'ਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋਇਆ, ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ, ਜਿਸਦੀ ਭਾਰੀ ਕੀਮਤ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੂੰ 1954 ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਤਾਰਣੀ ਪਈ।

*

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ (ਕੌਮੀ ਭਾਸ਼ਾ) ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਗਤੀ ਫੜ ਲਈ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਆਗੂ ਸਮੇਤ ਜਿੰਨਾਹ ਅੜੇ ਰਹੇ ਕਿ ਉਰਦੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕੌਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣੇ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਸੰਬਲੀ ਨੇ ਫਰਵਰੀ 1948 ਵਿਚ ਮੁੱਦਾ ਵਿਚਾਰਿਆ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਮੰਗ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ। ਬਾਬੂ ਧਿਰੇਂਦਰਾਨਾਥ ਦੱਤਾ, ਅਸੰਬਲੀ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਮੰਗ ਚੁੱਕੀ ਕਿ ਬੰਗਾਲੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੌਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਬੰਗਾਲੀ ਹੈ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਮੰਗ ਦੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਲਿਆਕਤ ਅਲੀ ਖਾਨ ਨੇ ਦੱਤਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਏਜੰਟ ਗਰਦਾਨਿਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਇਸ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਮੁਸਲਿਮ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲੀਗ ਅਤੇ ਤਮੱਦੁਨ ਮਜਲਿਸ (ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਗਠਨ) ਨੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਤਰ ਰਾਜਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਧਣ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਦੋਲਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੱਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਦੁਹਰਾਈ। ਸੀਨੀਅਰ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਆਗੂ ਕਮਰੂਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਅਤੇ ਸ਼ਮਸੁਲ ਹੱਕ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਦੀ

ਹਮਾਇਤ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਂਗਲਾ ਸੰਗਰਾਮ ਪਰਿਸ਼ਦ (ਬੰਗਾਲੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਦੋਲਨ ਕੌਂਸਲ) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 11 ਮਾਰਚ 1948 ਨੂੰ ਬਾਂਗਲਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦਿਵਸ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਮਾਇਤ ਅਤੇ ਹਜ਼ੂਮ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਰਵੱਈਏ ਵਿਰੁੱਧ ਉਮਡਿਆ ਅਤੇ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਾਰਕੁਨ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਅਸੰਬਲੀ 'ਚ, ਸੈਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਸਮੇਤ ਫਜ਼ਲੁਲ ਹੱਕ, ਬੋਗਰਾ ਦੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ, ਤੋਫ਼ਾਜ਼ੁਲ ਅਲੀ, ਖੈਰਾਤ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਅਨਵਰਾ ਖਾਤੂਨ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੇ ਮਕਸਦ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਹਮਾਇਤ ਨਾਲ ਇਕ ਮੰਚ 'ਤੇ ਲੈ ਆਉਂਦਾ, ਜਿਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ 'ਚ ਪਹਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ 16 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਜ਼ਿੰਨਾਹ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਅੰਦੋਲਨ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਢਾਕਾ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨਾ ਸੀ।

24 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਨਾਹ ਨੇ ਰੇਸ ਕੋਰਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਜਨਤਕ ਰੈਲੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੁਹਰਾਇਆ ਕਿ ਉਰਦੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗੀ।¹² ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੜ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਢਾਕਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਇਕ ਕਨਵੋਕੇਸ਼ਨ 'ਚ ਦੁਹਰਾਇਆ। ਦੋਹਾਂ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਰੋਧ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਨਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ।'

ਜ਼ਿੰਨਾਹ ਦੇ ਢਾਕਾ ਐਲਾਨਨਾਮੇ ਨੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਹੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਫਰਵਰੀ 1952 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਮੋੜਾ ਕੱਟਿਆ, ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ 'ਚ ਡੱਕਿਆ ਗਿਆ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮਾਰੇ ਵੀ ਗਏ। ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਅਸਰ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਅਗਵਾਈ ਵੱਲੋਂ ਇਸਦੀ ਬੇਤੁਕੀ ਪਕੜ ਨੇ ਇਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਬੰਗਾਲੀ ਉੱਪ ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਪਾਜ ਉਖਾੜ ਦਿੱਤੇ।

*

ਜਦਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਦੋਲਨ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀ ਪਕੜ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਵਿਚ ਖਲਬਲੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। 1947 ਵਿਚ ਨਾਜ਼ਿਮੂਦੀਨ ਨੇ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੈਬਨਿਟ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਇਸਨੇ

ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਬੋਗਰਾ ਦੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ, ਡਾ. ਅਬਦੁਲ ਮਲਿਕ, ਤੋਫ਼ਾਜ਼ ਅਲੀ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਵਿਧਾਨਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਧੜੇ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਖਾਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਦੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰੈਸਰ ਗਰੁੱਪ ਬਣਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀਆਂ ਉਭਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਮੌਲਾਨਾ ਅਕਰਮ ਖਾਨ ਨੇ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ (ਬਜ਼ੁਰਗ) ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਕੌਂਸਲ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੌਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੌਧਰੀ ਖਾਲਿਕੁਜ਼ਜ਼ਮਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਵਾਜ਼ਾ ਨਾਜ਼ਿਮੂਦੀਨ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਅਤੇ ਅਕਰਮ ਖਾਨ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਕੌਲ ਲੀਗ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਤੇ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਨੇ ਆਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਵਾਮੀ ਲੀਗ ਦੇ ਗਠਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। 1949 ਵਿਚ ਰੁੱਸੇ ਹੋਏ, ਖ਼ਾਸਕਰ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਗਠਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਰੂਪ ਸਨ। ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਕ ਨਾਮਵਰ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਆਗੂ ਹਾਮਿਦ ਖਾਨ ਭਾਸ਼ਨੀ ਮੋਢੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣੇ ਅਤੇ 1957 ਤੱਕ ਇਸ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਹੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੌਮੀ ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਨ ਲਈ ਛੱਡਿਆ। ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਜੁੜੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੁਆਲੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਵਿਚੋਂ ਨਾਮਵਰ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਬੰਗਾਲੀ ਮੁਸਲਿਮ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਕੂਚ ਨੇ ਦੂਰਵਰਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਵਾਮੀ ਲੀਗ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਬੇਤਾਜ ਆਗੂ ਬਣ ਗਏ।

*

1954 ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਧਾਨਕ ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅਹਿਮ ਮੁਸਲਿਮ ਆਗੂਆਂ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ, ਫਜ਼ਲੁਲ ਹੱਕ ਅਤੇ ਮੌਲਾਨਾ ਭਾਸ਼ਨੀ ਦੀ ਪਹਿਲ 'ਤੇ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਮੋਰਚਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਅਵਾਮੀ ਲੀਗ, ਫਜ਼ਲੁਲ ਹੱਕ ਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਕ ਪ੍ਰਜਾ ਪਾਰਟੀ (ਕੇਪੀਪੀ), ਨਿਜ਼ਾਮ-ਏ-ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਸਾਂਝੇ ਮੋਰਚੇ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਣਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰਾਟ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ, 309 ਸੀਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ 9 ਸੀਟਾਂ ਹਾਸਲ ਹੋਈਆਂ¹³, ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਬਾਰੇ ਅਹਿਮ ਆਗੂ ਸਮੇਤ ਨੁਰੁਲ ਅਮੀਨ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰੀਮੀਅਰ ਸੀ, ਹਾਰ ਗਏ। ਇਹ ਲੀਗ ਦੀ 1946 ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ

ਇਕਦਮ ਭਿੰਨ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੇ ਹੁੰਝਾ ਫੇਰਿਆ ਸੀ। ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਫਜ਼ਲੁਲ ਹੱਕ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣਗੇ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਚਾਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੇਰ ਅਵਾਮੀ ਲੀਗ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ। ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਤਾਉਰ ਰਹਿਮਾਨ ਖਾਨ, ਅਬੁਲ ਮਨਸੂਰ ਅਹਿਮਦ, ਅਬਦੁਸ ਸਲਾਮ ਖਾਨ, ਹਸ਼ੀਮੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਅਤੇ ਮਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਮੰਤਰਾਲੇ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ।

ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਹੀ ਮਾਪਦੰਡ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਂਝਾ ਮੋਰਚਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟਣ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਜ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਸਨਅਤੀ ਉੱਦਮ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਕੋਈ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਈ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਤਿਆਰ ਉਤਪਾਦ ਲਈ ਇਕ ਮਾਰਕੀਟ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਕ ਅਮਰੀਕੀ ਕੂਟਨੀਤਕ ਆਰਚਰ ਕੇ ਬਲੱਡ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'The Cruel Birth of Bangladesh' 'ਚ ਕਿਹਾ—

ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਹਕੀਕੀ ਸਿਆਸੀ ਕੰਟਰੋਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜ, ਅਫਸਰ ਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਉੱਚੇ ਰੈਂਕ ਅਤੇ ਨਿੱਕੀ ਮਿਣਤੀ ਦੇ ਧਨੀ ਸਨਅਤਕਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗਰੁੱਪਾਂ ਕੋਲ ਸੀ। ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸੰਖਿਆਤਮਕ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਹੋਣ 'ਚ ਅਸਫਲ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਰੱਦ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੀ। ਅਤਿਅੰਤ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਪੱਛਮੀ ਵਿੰਗ 'ਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਢਾਂਚਾ ਅਕਸਰ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਦਦ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਕਾਸ ਫੰਡ¹⁴ ਪ੍ਰਾਪਤੀ 'ਚ ਨਿਕਲਿਆ।

*

ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਕਮੀ, ਗੈਰ ਜਮਹੂਰੀ ਅਮਲ ਅਤੇ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਜਮਹੂਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਆਪਹੁਦਰੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪੱਛਮੀ

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਆਖਰੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਮੁਜ਼ੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਆਗੂ ਵਜੋਂ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਾ, ਹਰ ਕੋਈ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਿਵੇਂ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਅ ਦਰ ਪੜ੍ਹਾਅ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।

5 ਜੂਨ 1955 ਨੂੰ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਧਾਨਕ ਅਸੰਬਲੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ 17 ਜੂਨ ਨੂੰ ਢਾਕਾ ਦੇ ਪਲਟਨ ਮੈਦਾਨ ਵਿਖੇ ਇਕ ਜਨਤਕ ਮੀਟਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਸੰਬੰਧੀ 21 ਨੁਕਾਤੀ ਚਾਰਟਰ ਅਪਨਾਇਆ ਗਿਆ। 23 ਜੂਨ ਨੂੰ ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਕੌਂਸਲ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਵਰਾਜ਼ ਦੀ ਮੰਗ 'ਤੇ ਗੌਰ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦੇਣਗੇ। 25 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸੰਬੋਧਨ ਵਿਚ ਮੁਜ਼ੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ :

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਵੇਖੋਗੇ ਕਿ ਉਹ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸ਼ਬਦ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਕਈ ਵਾਰ ਮੰਗ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬੰਗਾਲ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਇਸਦੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਲੋਕ ਰਾਏ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਪਏਗਾ। ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣਾ ਪਏਗਾ ਕੀ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਹੁਣੇ ਹੀ ਕਿਉਂ ਚੁੱਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ? ਰਾਜਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਕੀ ਹੈ, ਬੰਗਾਲੀ ? ਸਾਂਝੀ ਚੋਣ ਬਾਰੇ ਕੀ ਹੈ ? ਸਵਰਾਜ਼ ਬਾਰੇ ਕੀ। ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਇਕਾਈ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣਗੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਰਣਾ ਦੇਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ (ੳ) ਰਾਏਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ (ੳ) ਲੋਕਰਾਇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਜ਼ੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਵੱਲੋਂ 26 ਮਾਰਚ 1971 ਨੂੰ ਐਲਾਨੇ ਗਏ ਮੁਕਤੀਯੁੱਧ ਦੇ ਐਲਾਨਨਾਮੇ ਤੱਕ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗਾਂ ਦੀ ਘੁੰਡੀ ਸੀ।

7 ਅਕਤੂਬਰ 1958 ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮਲਿਕ ਸਰ ਫਿਰੋਜ਼ ਖਾਨ ਨੂਨ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਡਿਸਮਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ ਇਨ ਚੀਫ ਜਨਰਲ ਅਯੂਬ ਖਾਂ ਨੂੰ ਚੀਫ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਹੀ ਜਨਰਲ ਅਯੂਬ ਖਾਨ ਨੇ ਇਸਕੰਦਰ ਮਿਰਜਾ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ 27 ਅਕਤੂਬਰ 1958 ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸੱਤਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲਈ। ਉਸਦੇ ਅਧੀਨ 1982 ਤੱਕ ਫੌਜੀ ਰਾਜ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਜੂਨ ਵਿਚ 'ਆਧਾਰੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ' ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਗੈਰ ਫੌਜੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਸਮੇਤ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਲੜਨ ਤੋਂ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਕੁਰਪਸ਼ਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ ਗਏ ਸਨ। (11 ਅਕਤੂਬਰ 1958 ਨੂੰ ਫਿਰੋਜ਼ ਖਾਨ ਨੂਨ ਵਲੋਂ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਐਲਾਨ ਦੇ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਅੰਦਰ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 18 ਜੂਨ 1962 ਤੱਕ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੁੜ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ)। 'ਆਧਾਰੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜਨਰਲ ਅਯੂਬ ਖਾਨ ਫਾਤਿਮਾ ਜਿੰਨਾਹ (ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿੰਨਾਹ ਦੀ ਭੈਣ) ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਹਰਾ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਚੁਣੇ ਗਏ।

24 ਜਨਵਰੀ 1964¹⁵ ਨੂੰ ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ (ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਦੌਰਾਨ ਇਸ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ) ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਬਾਲਗ ਵੋਟ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਨੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੌਲਾਨਾ ਅਬਦੁਰ ਰਸ਼ੀਦ ਤਰਕਬਾਗੀਸ਼ ਅਤੇ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਸਮੇਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੜ ਆਪਣਾ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਕੌਮੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸਮੇਂ 5 ਫਰਵਰੀ 1966 ਨੂੰ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਸੰਬੰਧੀ 6 ਨੁਕਾਤੀ ਚਾਰਟਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ (ਵੇਖੋ ਅੰਤਿਕਾ I)। ਮਾਰਚ 1966 ਨੂੰ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਅਵਾਮੀ ਲੀਗ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਚਾਰਟਰ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਲੋਕ ਰਾਏ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਕੜੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। 3 ਜਨਵਰੀ 1968 ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਦਨਾਮ ਅਗਰਤਲਾ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰ 34 ਬੰਗਾਲੀ ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਏਜੰਟਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ

ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਨ 1970 ਚੋਣਾਂ

ਸੀਟਾਂ ਅਤੇ ਕੁਲ ਪਈਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਨ

ਪਾਰਟੀ	ਪੰਜਾਬ	ਸਿੰਧ	ਐਨ.ਡਬਲਯੂ.ਐਫ.ਪੀ.	ਬਲੁਚਿਸਤਾਨ	ਪੱਛਮੀ	ਪੂਰਬੀ	ਕੁੱਲ
ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ	0 (0.07%)	0 (0.07%)	0 (0.2%)	0 (1.0%)	0	160 (74.9%)	160 (38.3%)
ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੀਪਲਜ਼ ਪਾਰਟੀ	62 (41.6%)	18 (44.9%)	1 (14.2%)	0 (2.3%)	81	.0	81 (19.5%)
ਪੀ ਐਮ ਐਲ (ਕਿਊ)	1 (5.4%)	1 (10.7%)	7 (22.6%)	0 (10.9%)	9	0 (1.0%)	9 (4.5%)
ਪੀ ਐਮ ਐਲ (ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ)	7 (5.1%)	0 (1.7%)	0	0	7	0 (2.8%)	7 (3.3%)
ਜਮੀਏਤੋ ਉਲੇਮ ਇਸਲਾਮ	0 (5.2%)	0 (4.3%)	6 (25.4%)	1 (20.0%)	7	0 (0.9%)	7 (4.0%)
ਮਰਕਾਜੀ ਜਮੀਏਤੋ ਉਲੇਮਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ	4 (9.8%)	3 (7.4%)	0 (0%)	0	7	0	7 (4.0%)
ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਵਾਮੀ ਪਾਰਟੀ (ਵਲੀ)	0	0 (0.3%)	3 (18.4%)	3 (45.1%)	6	0 (1.8%)	6 (2.3%)
ਜਮਾਤ ਏ ਇਸਲਾਮੀ	1 (4.7%)	2 (10.3%)	1 (7.2%)	0 (1.1%)	4	0 (6.0%)	4 (6.0%)
ਪੀ ਐਮ ਐਲ (ਕੌਂਸਲ)	2 (12.6%)	0 (6.8%)	0 (4.0%)	0 (10.9%)	2	0 (1.6%)	2 (6.0%)
ਪੀ ਡੀ ਪੀ	0 (2.2%)	0 (0.4%)	0 (0.3%)	0 (0.3%)	0	1 (2.2%)	1 (2.9%)
ਆਜ਼ਾਦ	5 (11.8%)	3 (10.7%)	7 (6.0%)	0 (6.8%)	15	1 (3.4%)	16 (7.1%)
ਕੁਲ ਸੀਟਾਂ	82	27	25	4	138	162	300

ਪ੍ਰੋਵਿੰਸ਼ੀਅਲ ਪਾਰਟੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ 1970 ਚੋਣਾਂ

ਪਾਰਟੀ	ਪੰਜਾਬ	ਸਿੰਧ	ਐਨ ਡਬ. ਐਫ ਪੀ	ਬੁਲਚਿਸਤਾਨ	ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ	ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ
ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ	0	0	0	0	0	288
ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੀਪਲਜ਼ ਪਾਰਟੀ	113	28	3	0	144	0
ਪੀ ਐਮ ਐਲ (ਕਯੂਮ)	6	5	10	3	24	0
ਪੀ ਐਮ ਐਲ (ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ)	15	4	1	0	21	1
ਜੇ ਯੂ ਆਈ	2	0	4	2	8	0
ਐਮ ਜੇ ਯੂ ਪੀ	4	7	0	0	11	0
ਐਨ ਏ ਪੀ (ਡਬ.)	0	0	13	8	21	1
ਜੇ ਆਈ	1	1	1	0	3	1
ਪੀ ਐਮ ਐਲ (ਕੌਂਸਲ)	6	0	2	0	8	0
ਪੀ ਡੀ ਪੀ	4	0	0	0	4	2
ਹੋਰ	1	1	0	2	4	1
ਆਜ਼ਾਦ	28	14	6	5	53	7
ਕੁੱਲ ਸੀਟਾਂ	180	60	40	20	300	300

ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਗਰਦਾਨਿਆ। ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਸੰਪੰਨ ਅਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਮਕਸਦ ਸੀ। ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਦਿ ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਐਕਸ਼ਨ ਕੌਂਸਲ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮਾਮਲਾ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅੰਦੋਲਨ ਕੀਤਾ। ਲੋਕ ਰਾਏ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ 22 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ 1969 ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਾਮਲਾ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਸਮੇਤ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। 23 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਰੇਸ ਕੋਰਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿਖੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ-ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਦਾਦ 'ਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਬੰਗਬੰਧੂ' ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। 10 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਖੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜਨਰਲ ਅਯੂਬ ਖਾਨ ਵੱਲੋਂ ਸੱਦੀ ਸਰਬ ਪਾਰਟੀ ਗੋਲਮੇਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸ 'ਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਲਈ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਨਤਕ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਸਮੂਹਕ ਮਤਭੇਦ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਖਤਮ ਹੋ ਸਕਦੇ ਜਦ ਤਕ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਨਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ 14 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਢਾਕਾ ਮੁੜ ਆਏ।

ਗੋਲਮੇਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਢਹਿਢੇਰੀ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ, ਜਨਰਲ ਅਯੂਬ ਖਾਨ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫੌਜ ਦੇ ਮੁਖੀ ਯਾਹੀਆ ਖਾਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। 25 ਮਾਰਚ 1969 ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਫੌਜੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵੱਲ ਮੁੜ ਗਿਆ।

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਜਨਰਲ ਯਾਹੀਆ ਖਾਨ ਨੇ ਇਸ ਸਮੂਹਕ ਜਨਤਕ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤਸੱਵਰ ਸੀ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸਥਿਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚ 7 ਦਸੰਬਰ 1970 ਨੂੰ ਪਹਿਲੀਆਂ ਆਜ਼ਾਦਾਨਾ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਜਨਰਲ ਯਾਹੀਆ ਖਾਨ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਸੰਬਲੀ (ਪੀ.ਐਨ.ਏ.) ਸਮੇਤ ਪ੍ਰੋਵਿੰਸ਼ੀਅਲ ਅਸੰਬਲੀਆਂ 'ਚ ਦੋਵੇਂ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ 300 ਹਲਕਿਆਂ 'ਚ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਖੇਤਰੀ ਜਨ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਅਨੁਸਾਰ 300 ਵਿਚੋਂ 162 ਸੀਟਾਂ ਪੀ ਐਨ ਏ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ 138 ਸੀਟਾਂ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ। ਨਤੀਜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਨ। ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਅਵਾਮੀ ਲੀਗ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ 162 ਵਿਚੋਂ 160 ਸੀਟਾਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਕੀਤਾ। ਉਂਜ ਪੀ.ਐਨ.ਏ. ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਬਹੁਮਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸਨੇ ਪ੍ਰੋਵਿੰਸ਼ੀਅਲ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ 300 ਵਿੱਚੋਂ 288 ਸੀਟਾਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀਆਂ।¹⁶

ਨਿਰਪੱਖ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਤਰਕ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਜਨਰਲ ਯਾਹੀਆ ਖਾਨ ਨੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਗਤੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਫੌਜ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਕੰਟਰੋਲ ਅਤੇ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਿੱਤਾਂ (ਫੌਜਾਂ, ਸਨਅਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉੱਚ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ) ਨੇ ਜਮਹੂਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੀਪਲਜ਼ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਗੂ ਜ਼ੁਲਫੀਕਰ ਅਲੀ ਭੁੱਟੋ, ਜਿਸਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ 80 ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀਟਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਅਵਾਮੀ ਲੀਗ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੀਪਲਜ਼ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਗਠਜੋੜ ਕਰਕੇ ਸਮਰੂਪਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ, ਇੰਜ ਜਮਹੂਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰਕੇ। ਭੁੱਟੋ ਨੇ ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਨਾਲ 27 ਜਨਵਰੀ 1971 ਨੂੰ ਢਾਕਾ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨਾਲ ਅਗਲੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।¹⁷ ਗਲਬਾਤ ਅਸਫਲ ਰਹੀ। ਭੁੱਟੋ ਨੇ ਤਦ ਮੰਗ ਰੱਖੀ ਕਿ ਸੱਤਾ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਬਹੁਮਤ ਵਾਲੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੀਪਲਜ਼ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸੌਂਪੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੇ ਇਹ ਮੰਗ ਵੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਤਰਕਹੀਣ ਅਤੇ ਗੈਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਹੈ। ਜਨਰਲ ਯਾਹੀਆ ਖਾਨ ਨੇ ਭੁੱਟੋ ਦੇ ਦਬਾਅ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਰੋਧੀ ਲਾੱਬੀ ਦੇ ਦਬਾਅ ਅਧੀਨ 3 ਮਾਰਚ 1971 ਨੂੰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪੀ.ਐਨ.ਏ. ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਣਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

7 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਢਾਕਾ ਰੇਸ ਕੋਰਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿਖੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਨਤਕ ਰੈਲੀ 'ਚ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੇ ਸਾਰੇ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਇਕਜੁਟ ਹੋਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। 'ਸਾਡਾ ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਾਡੀ ਮੁਕੰਮਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਹੈ... ਤੁਸੀਂ ਹਰੇਕ ਘਰ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿਓ, ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਉਸ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰੋ। ਅਸੀਂ ਕਾਫੀ ਲਹੂ ਵਹਾਅ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਵੀ ਵਹਾਅ ਦਿਆਂਗੇ। ਇੰਸ਼ਾ ਅੱਲਾਹ ਅਸੀਂ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਵਾਂਗੇ।'।

7 ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸਾਂਭ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਯਾਹੀਆ ਖਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਕੌਮੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮੁਕੰਮਲ ਅਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਦਰਅਸਲ 7-25 ਮਾਰਚ ਤਕ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦੋ ਸਰਕਾਰਾਂ ਸਨ ਯਾਹੀਆ ਖਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਕਾਨੂੰਨਨ ਸਰਕਾਰ (the de jure government) ਅਤੇ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਵਾਸਤਵਿਕ (the de facto government)। ਇਸ ਸੰਕਟਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਜਨਰਲ ਯਾਹੀਆ ਖਾਨ ਨੇ ਇਹ ਗਤੀਰੋਧ ਤੋੜਣ ਲਈ ਢਾਕਾ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨਾਲ ਸੱਤਾ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਮੰਗ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਜੁਲਫੀਕਰ ਅਲੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਫੌਜੀ ਹਾਕਮ (ਜੁੰਡਲੀ), ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅਸਲ ਤਾਕਤ ਦੀ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਮੰਨਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛੁਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੇ ਨਾਂਅ 'ਤੇ 16 ਅਤੇ 24 ਮਾਰਚ ਦਾ ਸਮਾਂ ਫੌਜੀ ਬਲ ਅਤੇ ਯੰਤਰ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚ ਢੋਆ ਢੁਆਈ 'ਚ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ।

25 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਯਾਹੀਆ ਖਾਨ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਬੇਨਤੀਜਾ ਰਹੀ। ਉਸ ਰਾਤ 9 ਵਜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਢਾਕਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਿਖਖਾਨਾ ਈ ਪੀ ਆਰ ਹੈਡਕੁਆਰਟਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਰਬਾਘ ਪੁਲਿਸ ਹੈਡ ਕੁਆਰਟਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਾ ਪੂਰਵ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੇ ਉਸੇ ਰਾਤ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ :

ਇਹ ਮੇਰਾ ਆਖਰੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੋ ਸਕਦੈ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਹੋਵੋ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਜੋ ਵੀ ਹੈ, ਨਾਲ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਫੌਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰੋ। ਤੁਹਾਡੀ ਲੜਾਈ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਦਾ ਆਖਰੀ ਸਿਪਾਹੀ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਵਗਾਹ ਨਹੀਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ।

ਇਹ ਐਲਾਨਨਾਮਾ ਵਾਇਰਲੈਸ, ਟੈਲੀਫੋਨ ਅਤੇ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਮ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੂੰ 25-26 ਮਾਰਚ ਨੂੰ 9.30 ਵਜੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਢਾਕਾ ਵਿਖੇ ਫੌਜੀ ਹੈਡਕੁਆਰਟਰ ਵਿਖੇ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੂੰ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। 26 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਯਾਹੀਆ ਖਾਨ

ਨੇ ਅਵਾਮੀ ਲੀਗ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਗੱਦਾਰ ਆਖ ਕੇ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ।

10 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ (ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ 'ਚ) ਬਣਾ ਕੇ ਇਕ ਜਲਾਵਤਨੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 17 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕੁਸ਼ਟੀਆ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਮੇਹਰਪੁਰ 'ਚ ਬੈਦਿਆਨਾਥਤਲਾ ਵਿਖੇ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ (ਇਸ ਸੰਥਾਨ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੁਜੀਬਨਗਰ ਦੇ ਨਾਂਅ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ)। ਸਈਅਦ ਨਜ਼ਰੁਲ ਇਸਲਾਮ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਐਕਟਿੰਗ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਤਾਜੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ (ਤਾਜੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਦੇ ਪ੍ਰੈਸ ਬਿਆਨ ਲਈ ਅੰਤਿਕਾ 2 ਵੇਖੋ)।

ਨਿਮਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਸਮੂਹਕ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਖ਼ੂਨੀ ਵਧੀਕੀਆਂ, ਸਮੂਹਕ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸਥਾਪਨ ਅਤੇ 10 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਇਕ ਬੀਰਤਾਪੂਰਣ ਅਤੇ ਕਾਮਯਾਬ ਸੰਘਰਸ਼। ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ 13 ਦਿਨਾਂ ਯੁੱਧ ਮਗਰੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜਨਰਲ ਨਿਆਜ਼ੀ ਨੇ 91,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਫਸਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਸਮੇਤ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਕਮਾਨ ਮੁਕਤੀ ਬਾਹਿਨੀ ਅੱਗੇ 16 ਦਸੰਬਰ 1971 ਨੂੰ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

*

ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਾਵੁਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਲੱਖਾਂ ਬੇਘਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲਈ, ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਝਕਝੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੀੜ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ।

ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਈ ਤੱਥਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ 'ਇੰਦਰਾ ਲਹਿਰ' ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਾਰਚ 1971 ਦੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁੜ ਸੱਤਾ 'ਚ ਵਾਪਸ ਲਿਆਂਦਾ।

ਭਾਰਤ ਕੋਲ 1960 ਪੂਰਵ ਨਹਿਰੂ ਯੁਗ ਤੋਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਤਾਕਤਵਰ, ਮਜ਼ਬੂਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਦੋਵੇਂ ਪਾਰਟੀ ਅੰਦਰ ਅਤੇ

ਵਿਰੋਧੀਆਂ 'ਚ ਅੜਬ ਅਨਸਰਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠ ਸਕੇ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਨੀਤੀਆਂ ਘੜਨ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਅਤੇ ਮਾਫਕ ਸੀ—ਖ਼ਾਸਕਰ 1971 ਵਿਚ ਖੇਤਰੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ।¹⁸

ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਖੜ੍ਹਣ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ 1949 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਜਿੱਥੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਖ਼ਤਰੇ 'ਚ ਹੈ ਜਾਂ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਧਮਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਤੇ ਵਧੀਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਗੈਰਜਾਨਬਦਾਰ ਨਾ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਨਾ ਹੋਵਾਂਗੇ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਮਾਇਤ ਦੇ ਕੇ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਬੇਝਿਜਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ 'ਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ।

ਦੂਜਾ ਹੋਰ ਫੌਰੀ ਕਾਰਣ ਭਾਰਤੀ ਸੂਬਿਆਂ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਅਸਾਮ, ਮੇਘਾਲਿਆ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ 'ਚ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਆਗਮਨ।

ਆਰਥਕ ਬੋਝ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਭਾਰਤ ਦੀ ਘਰੇਲੂ ਅਤੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਤਖ਼ਮੀਨੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ... ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਲੱਖਾਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਦੇਣ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰਤ ਅਨੁਮਾਨ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਨਿਰਮਤ ਅਤੇ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖੇ ਜਾਣੇ ਸਨ, ਭਾਰਤੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਸੀਮ ਸਨ, ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਣ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬਜਟ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁੱਲਵਾਨ ਪਰ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਵਾਫਰ ਅਨਾਜ 'ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਕਟੌਤੀ।¹⁹

ਭਾਰਤ ਲਈ ਆਰਥਕ ਬੋਝ ਹੀ ਸਿਰਫ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਪੂਰਬੋਤਰ ਪਹਾੜੀ ਸੂਬਿਆਂ ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ ਅਤੇ ਮੇਘਾਲਿਆ ਲਈ ਭਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਦੋਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ, ਖ਼ਾਸਕਰ ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ ਵਿਖੇ ਦੋ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕਬੀਲਿਆਈ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਕਬਾਇਲੀ-ਗੈਰ ਕਬਾਇਲੀ ਆਬਾਦੀ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਗਾੜ ਦੁਆਰਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਮੁੱਦੇ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਭਾਰੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਿਥਲ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।²⁰

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸਾਂ ਨੂੰ ਗੌਲਿਆ। 25 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸਰਹੱਦ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਆਗਮਨ ਹੋ ਸਕੇ। ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਨਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ 'ਚ ਜੀ ਆਇਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। 30 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਸੰਬੰਧੀ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਸਦਨ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਦਿਲੀ ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਜਮਹੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਇਕਜੁਟਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਥਾਈ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਦਨ ਬਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦੀ ਤੁਰੰਤ ਰੋਕ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਦਨ ਆਪਣਾ ਭਰਪੂਰ ਭਰੋਸਾ ਦਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ 75 ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੜਾਈ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗੀ। ਇਹ ਸਦਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਹਮਾਇਤ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ।¹

15 ਜੂਨ ਨੂੰ ਬਜਟ ਸੈਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਰਾਜ ਸਭਾ 'ਚ ਇਕ ਬਹਿਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਮੁਜੀਬਨਗਰ ਵਿਚ ਜਲਾਵਤਨੀ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੂਟਨੀਤਕ ਮਾਨਤਾ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਨਜਿੱਠਣਾ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਜਾਣਨੀ ਚਾਹੀ, ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਆਸੀ ਹੱਲ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭੁਤਾਸੰਪੰਨ ਜਮਹੂਰੀ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਸਿਆਸੀ ਹਲ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜਮਹੂਰੀ, ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਸੰਪੰਨ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਦਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮਿਸਾਲਾਂ ਯਾਦ ਦਿਵਾਈਆਂ ਜਦੋਂ ਅਜਿਹੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦਖ਼ਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਮਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਯੂ ਐਸ ਏ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਰਾਏ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਯੂ ਐਸ ਦੀ ਤਰਫਦਾਰੀ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸਿੰਜਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਵਿਚ ਯੂ ਐਸ ਭਾਰਤ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਜਤਨ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਤੀਬਰ ਕੂਟਨੀਤਕ ਮੁਹਿੰਮ ਨੇ ਵੀ ਰਾਹ ਫੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਦੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਸਵਰਣ ਸਿੰਘ, ਕਈ ਹੋਰ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੇਹਦ ਸਨਮਾਨਯੋਗ 'ਆਜ਼ਾਦ' ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਰਾਇਣ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ, ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੀ—ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਹੱਲ ਕੱਢਣ ਲਈ ਦਬਾਅ ਪਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਜੇਕਰ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਸਥਿਰਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਮਿਸ਼ਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੀ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਤੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਦਬਾਅ ਦੇ ਫਾਇਦੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਉਦੋਂ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਖਰੀ ਮੁੜਿਆ। ਸਤੰਬਰ ਵਿਚ ਕੂਟਨੀਤਕ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲਹਿਰ ਭੋਜੀ ਗਈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕੀ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਦੱਸਣ ਬਾਰੇ ਜਿਹੜੀ ਭਾਰਤ ਯੂ ਐਨ ਜਨਰਲ ਅਸੰਬਲੀ ਦੇ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੈਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਦਬਾਅ ਲਏ ਅਪਨਾਏਗੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵੱਲੋਂ ਫੌਜੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ।²²

ਮੈਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਉੱਪਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਲਈ ਇਕ ਮਾਹੌਲ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਭੇਜਿਆ। ਅੰਤਰ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਯੂਨੀਅਨ (2-10 ਸਤੰਬਰ 1971) ਨੂੰ ਹੋਏ 59ਵੇਂ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਵਫਦ ਦੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਮੌਜੂਦ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਫਦ ਨੂੰ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹਥਿਆਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਵਿਰੁੱਧ ਬੋਲਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਬਣਾਉਣ। ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਯੂ ਕੇ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਸਾਮਾਨ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।

3 ਦਸੰਬਰ 1971 ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਕੇ 'ਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਹਵਾਈ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ।

ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਰਮਿਆਨ ਸਰਹੱਦੀ ਲੜਾਈ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰਾਂ 'ਤੇ ਭੜਕ ਉੱਠੀ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਜੈਟਾਂ ਨੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਚਾਰ

ਭਾਰਤੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡਿਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ, ਅੱਠ ਏਅਰਫੀਲਡ 'ਤੇ ਹਵਾਈ ਹਮਲੇ... ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹਵਾਈ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੋਹਾਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡਿਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪਠਾਨਕੋਟ, ਅਵੰਤੀਪੁਰ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀਨਗਰ 'ਤੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਾਤਕਾਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।³

ਅਤੇ ਇੰਜ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਰਮਿਆਨ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਜੰਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਬਾਹਿਨੀ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਜੰਗ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਲਈ ਗਈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਨੇ 16 ਦਸੰਬਰ 1971 ਨੂੰ ਢਾਕਾ ਦੇ ਰੇਸ ਕੋਰਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ 'ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ।

ਮਾਨਯੋਗ ਸਪੀਕਰ, ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ ਮੈਂ ਇਕ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਨੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮੈਂ ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ ਸਦਨ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰਤ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮੇਂ ਮੁਤਾਬਕ ਢਾਕਾ ਵਿਖੇ 16.31 ਵਜੇ ਸਮਰਪਣ 'ਤੇ ਹਸਤਾਖਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਜਿਸ 'ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਕਮਾਨ ਪੱਖੋਂ ਲੈਫ. ਜਨਰਲ ਏ ਏ ਕੇ ਨਿਆਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਫੌਜ ਦੇ ਜੀ ਓ ਸੀ-ਇਨ-ਸੀ ਲੈਫ. ਜਨਰਲ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਰੋੜਾ ਨੇ ਸਮਰਪਣ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਢਾਕਾ ਹੁਣ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ।⁴

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁਕਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਜ਼ੋਰਮ ਲਿਆ ਖਾਸ ਕਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਯੂ.ਐਸ. ਅਤੇ ਚੀਨ ਨਾਲ ਇਕ ਮੁੱਖ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਮੁੱਲ ਲੈ ਕੇ। ਉਹ ਭਰਪੂਰ ਅਮਰੀਕੀ ਦਬਾਅ ਅਤੇ ਚੀਨੀ ਬਾਜ਼ੀਗਰੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹੀ, ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿ ਉਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਇਰਾਦਿਆਂ ਵਾਲੀ ਆਗੂ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਤੋਰਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਤੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਇਕਹਿਰੀ ਕੌਮੀ ਕੂਟਨੀਤਕ ਸੂਝ ਨਾਲ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਗਈ। ਇਕ ਜੰਗ ਜਿਹੜੀ ਕਈ ਅਤ੍ਰਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਿੱਤੀ ਗਈ, ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਪੱਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਫੌਜੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

4. ਵੇਥੋ 'Imperial India and the Growth of National Identity', Schwartzberg Atlas, Volume 5, P. 222
5. Syed Umar Hayat, "Muslim Political Ascendancy in Bengal", Pakistan Journal of History and Cultural, Volume XXVIII, No. 2(2007), P. 119
6. Nitish K. Sengupta, History of the Bengali-Speaking People (New Delhi, 2001) PP. 426-27.
7. Nitish K. Sengupta, Land of Two Rivers : A History of Bengal from the Mahabharata to Mujib (India 2011) P. 454
8. Sheikh Mujibur Rahman, The Unfinished Memoirs (New Delhi, 2012).
9. Tapan Roychowdhury, Bangal Nama (Kolkata 2007).
10. R.V.R. Murthy, Andaman and Nicobar Islands : Development and Decentralization (New Delhi, 2005), P.29.
11. Nitish K. Sengupta, History of Bengali Speaking People (New Delhi, 2001), P.524.
12. 'Language Movement Hero Passes Away', The News Today, 6 November 2014.
13. The Election of the United Front, Bangladeshi Awami League, albd. Org/Index. Php/en/Party/History/80-the-election-of-the-United-front.
14. Archar K. Blood. The Cruel Birth of Bangladesh (Bangladesh, 2013).
15. Political Parties in South Asia edited by Subrata Mitra, Mike Enskat and Clemens Spiess (USA, 2004), P. 218
16. 'Election Statistics of Pakistan', Pakistan Election, www.elections.com.pk, accessed on 6 November 2014.
17. Nitish K. Sengupta, Land of Two Rivers : A History of Bengal from the Mahabharata to Mujib (New Delhi, 2011), P. 546

18. Richard Sisson and Leo Rose, War and Secession : Pakistan, India and the Creation of Bangladesh (New Delhi, 1990).
19. Richard Sisson and Leo Rose, War and Secession : Pakistan, India and the Creation of Bangladesh (New Delhi, 1990).
20. Ibid.
21. Select Speeches of Indira Gandhi : The Years of Endeavour : August 1969-August 1972 (New Delhi : Ministry of Information and Broadcasting, 1975), P. 525
22. Ricahrd Sisson and Leo Rose, War and Secession : Pakistan, India and the Creation of Bangladesh (New Delhi, 1990).
23. '1971 : Pakistan intensifies air raids on India', BBC News, 3 December 1971.
24. Lok Sabha Debates, Vol. X, 16 December 1971.

ਮੱਧ ਰਾਤਰੀ ਡਰਾਮਾ : ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦਾ ਐਲਾਨ

25 ਜੂਨ 1975 ਨੂੰ ਮੱਧ ਰਾਤਰੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਫਖਰੂਦੀਨ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 352 ਤਹਿਤ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ 26 ਜੂਨ ਨੂੰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ 26 ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਚੋਣ ਮੁਕਦੀ ਹੈ, ਦਿੱਲੀ ਮੁੜ ਆਉਣ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਡੀ. ਪੀ. ਚੱਟੋਪਾਧਿਆਇ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਣਜ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਸਨ ਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀ ਚੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ ਸਨ, ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੱਦਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ 9 ਵਜੇ ਅਸੰਬਲੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇਹ ਵਿਧਾਇਕਾਂ, ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀ ਮਨੌਤਾਂ ਨਾਲ। ਕਈ ਤਾਂ ਮਸ਼ਵਰਿਆਂ 'ਚ ਹੱਦਾਂ ਹੀ ਟੱਪ ਗਏ ਕਿ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੀ ਮਨਸੂਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ, ਫੌਜ ਨੂੰ ਮਗਰ ਲਾ ਕੇ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਰਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰਿਸ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਇਹ ਦਸ ਕੇ ਕਿ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਐਲਾਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਮਨਸੂਖ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਫੇਰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਕਿਉਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਤਰਕ ਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਾਰਣ ਵੇਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਵੇਰੇ 11 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਿੱਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕਲਕੱਤਾ ਵਾਪਸ ਗਏ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੈਂਬਰ ਵਿਚ ਸੌਂਦਿਆ। ਮੈਂ ਡੀ.ਪੀ. ਚੱਟੋਪਾਧਿਆਇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਰਾਜ ਦੇ

ਮੰਤਰੀਆਂ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਬਦੁਸ ਸੱਤਾਰ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ। ਰਾਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿੱਧਾਰਥ ਬਾਬੂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸੰਖੇਪ 'ਚ ਦੱਸਿਆ।

ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ : ਇਹ ਉਸਦਾ ਮਸ਼ਵਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ ਉੱਪਰ ਅਮਲ ਕੀਤਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਖਾਸਕਰ ਜਦਕਿ 1971 ਦੇ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਜੰਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਐਲਾਨੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਸਿੱਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਦੀ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ (ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਵੇਲੇ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਬਿਠਾਇਆ ਕਮਿਸ਼ਨ) ਸਾਹਮਣੇ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ 25 ਜੂਨ 1975 ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ 'ਤੇ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ 1 ਸਫਦਰਜੰਗ ਰੋਡ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਸੰਕਟ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਚੁਫੇਰੇ ਫੈਲੀ ਬਦਅਮਨੀ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਣਤਾ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਕੁਝ ਸਖ਼ਤ ਤੇ ਸਹੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣੇ ਪੈਣਗੇ। ਸਿੱਧਾਰਥ ਬਾਬੂ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਯਾਤ ਚਿਕਿਤਸਾ' (Shock treatment) ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਉਦਗਾਮੀ ਤਾਕਤ ਜਾਂ ਕਰੜੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਇਕ ਮੌਕੇ 'ਤੇ (12 ਜੂਨ 1975 ਦੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਧਾਰਥ ਬਾਬੂ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀਆਂ ਜਨਤਕ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ ਦੀਆਂ ਇਤਲਾਹ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਨੰਤਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਨੈਟਵਰਕ ਨਾਲ ਹੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇਵੇਗਾ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਅਵਗਿਆ ਲਈ ਅਪੀਲ ਕਰੇਗਾ ਜਿਹੜੇ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਲੱਗਣਗੇ। ਇੰਦਰਾ

ਗਾਂਧੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਮਝਣ 'ਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਰਾਜਕਤਾ ਵੱਲ ਰੋੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਧਾਰਥ ਬਾਬੂ ਨੇ ਤਦ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸੰਭਵ ਕਾਰਵਾਈ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਂ ਮੰਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ 5 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਮੁੜ ਆਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਾਉਣ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 352 ਵਿਚਾਰ ਸਕਦੀ ਹੈ (ਤਦ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੋਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪੀਕਰਣ ਦਿੱਤਾ ਤੱਥਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀਹ ਮਿੰਟਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਤੱਕ ਸੁਣਿਆ ਅਤੇ ਤਦ ਸ੍ਰੀ ਰੇਅ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸਹੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀ ਹਨ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਤਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ...²⁵

ਸਿੱਧਾਰਥ ਬਾਬੂ 1969 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਾਫੀ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਨ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਭਿੰਨ ਮਸਲਿਆਂ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਸ਼ਵਰਾ ਲੈਂਦੇ ਸੀ। ਸੀ. ਡਬਲਯੂ. ਸੀ. ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਬੋਰਡ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਕਾਰਣ ਸਿੱਧਾਰਥ ਬਾਬੂ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਧਾਰਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਜਬਰਦਸਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਕਾਸ ਕੌਂਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਅਹਿਮ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। 1970 ਵਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ 1975 ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ 'ਚ ਉਸਦੀ ਕਾਫੀ ਚੱਲਦੀ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਆਵਾਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਚੰਭਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਅਹਿਮ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਭੇਤੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਨਿਮਨ ਮਾਮਲਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਗਸਤ 1974 ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ, ਸਿੱਧਾਰਥ ਬਾਬੂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਸੰਭਾਵੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਅਟਲ ਕੈਬਨਿਟ ਪੁਨਰਗਠਨ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਉਸ ਦਿਨ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਐਂਟਰੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭੇਦ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਮੰਤਰਾਲਾ/ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸਦੀ ਸੂਚਨਾ ਸਹੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਅਕਤੂਬਰ 1974 ਦੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਰ ਸੀ (ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਵਿੱਤ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ)।

ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ, ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਇਸਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਜਮਘਟ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ

ਦੀ ਲੇਖਣਕਾਰੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਿੱਖਾ ਮੋੜਾ ਲੈ ਲਿਆ ਜਦੋਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੀ ਘੋਖ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਨਾ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਕਸੂਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਉੱਪਰ ਮੜ ਦਿੱਤਾ, ਆਪਣੀ ਨਾ-ਸਮਝੀ ਦਾ ਢੋਂਗ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਧਾਰਥ ਬਾਬੂ ਵੀ ਅਪਵਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਾਹਵੇਂ ਗਵਾਹੀ ਭਰਨ ਬਾਅਦ ਕਮਿਸ਼ਨ ਹਾਲ ਵਿਚ ਕਿਰਮਚੀ ਰੰਗ ਦੀ ਸਾੜੀ ਲਾਈ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲ ਭੱਜਿਆ ਅਤੇ ਚੁਲਬੁਲਾ ਫਿਕਰਾ ਕੱਸਿਆ : ‘ਤੁਸੀਂ ਅੱਜ ਬੇਹਦ ਖੂਬਸੂਰਤ ਲੱਗ ਰਹੇ ਹੋ।’

‘ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ’ ਮੁਖਤਸਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਤੋੜਵਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਤਤਕਾਲੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਕਾਸੂ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ‘ਤੇ ਰਾਤ 10.30 ਵਜੇ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਅਮਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਨਿਘਰ ਰਹੀ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਣ ਅੰਦਰੂਨੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਾਉਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਦਮਾਨ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਅਧੀਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਲਾਹਾ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਪਰਖੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਨੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਢਦ ਗਣਰਾਜ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਪੱਤਰ ‘ਤੇ ਹਸਤਾਖਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਸ ਪੱਤਰ ਨਾਲ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਐਲਾਨਨਾਮੇ ਦਾ ਡਰਾਫਟ ਨੱਥੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਈ। ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਵੱਲੋਂ ਹਸਤਾਖਰ ਪੱਤਰ ਸਾਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਪਰ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਲੈਟਰ ਹੈੱਡ ‘ਤੇ।

ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਐਲਾਨਨਾਮੇ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਪੱਤਰ ਨਿਮਨ ਸਫ਼ੇ ‘ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਤਾਬਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਦੀ ਫਾਈਲ ਵਿਚੋਂ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਈ ਗਈ (ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਾਉਣ ਲਈ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਤਾਰਕਿਕ ਆਧਾਰ ਲਈ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਵੇਖੋ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਦਾ ਅੰਤਿਕਾ 3 ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ)।

ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਾਹਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਇਕੱਤਰ ਗਵਾਹੀਆਂ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅੰਦਰੂਨੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ

ਐਲਾਨਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਇਕੱਲਿਆਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੈਬਨਿਟ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਿਣ ਲਈ ਬਖ਼ਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਫੈਸਲੇ ਲਈ ਸਿਰਫ ਮਟੀਰੀਅਲ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

*

25-26 ਜੂਨ ਦੇ ਮੱਧ ਰਾਤਰੀ ਡਰਾਮੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਸ਼ ਇਕ ਔਖੀ ਘੜੀ (ਪੜਾਅ) ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। 1971 ਦੀ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਜੰਗ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ 'ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਅਤੇ 1973 ਦੇ ਤੇਲ ਸੰਕਟ ਨੇ ਇਸਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਾਹੌਲ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨਾਲ ਨਿਘਰਦਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਏਡ ਇੰਡੀਆ ਕੰਸੋਰਸ਼ਿਅਮ ਦੇ ਕੁਝ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਰਵੱਈਆ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੁਗਤਾਨ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਪ੍ਰਤਿ। ਕੀਮਤਾਂ ਨੇ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰੀ : ਸਤੰਬਰ 1974 ਥੋਕ ਕੀਮਤ ਇੰਡੈਕਸ 'ਚ ਤਿੱਖੀ ਉਡਾਣ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ 33.33% ਨੂੰ ਛੋਹ ਗਈ। ਤਸਕਰੀ ਅਤੇ ਸਟੋਰੀਆਂ ਨੇ ਬੇਆਰਾਮੀ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਨਅਤੀ ਬੇਚੈਨੀ ਵਧੀ, 1974 ਦੀ ਰੇਲਵੇ ਹੜਤਾਲ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਹੋਣ ਨੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਢਾਹ ਲਾਈ।

ਅਨਾਜ ਦੇ ਥੋਕ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕੌਮੀਕਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਭੰਬਲਭੂਸਾ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੋਲਾ ਖਾਨਾਂ ਵਰਗੇ ਖੇਤਰ 'ਚ ਕੌਮੀਕਰਣ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਤਸੱਲੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਇਸ ਪਿੱਠ ਪਰਦੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ ਕਿ ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਰਾਇਣ (ਜੇ.ਪੀ.) ਨੇ ਕੁਰਪਸ਼ਨ ਖਿਲਾਫ ਆਪਣਾ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਮੁੱਦੇ ਦੀ ਇਸ ਲਈ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸਮਾਨੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਅਤੇ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ 28 ਫਰਵਰੀ 1974 ਦੇ ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ ਦੇ ਬਜਟ ਸਟੇਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਜਾਗਰ ਹੈ।

ਟਾੱਪ ਸੀਕਰੇਟ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ

ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਜੂਨ 25, 1975

ਮਾਨਯੋਗ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜੀ,

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸੂਚਨਾ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ ਜੋ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਲਚਲ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ। ਮਾਮਲਾ ਬੇਹਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਵਿਚ ਲਿਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਅੱਜ ਰਾਤ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਲਈ ਖਿਮਾ ਮੰਗਦੀ ਹਾਂ, ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਉਪਕ੍ਰਮ ਦੀ ਅਨੁਮਤੀ (Transaction of Business) ਨਿਯਮ 1961, ਜਿਵੇਂ ਸੋਧਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਨਿਯਮ 12 ਤਹਿਤ ਮੇਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਦਕਾ। ਮੈਂ ਕੈਬਨਿਟ ਨੂੰ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੱਲ੍ਹ ਸਵੇਰ ਪਹਿਲ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਰਾਂਗੀ।

ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ, ਧਾਰਾ 352(1) ਤਹਿਤ ਇਕ ਲੋੜੀਂਦਾ ਐਲਾਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਐਲਾਨਨਾਮੇ ਦੇ ਖਰੜੇ ਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ ਨਾਲ ਨੱਥੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਧਾਰਾ 352(3) ਤਹਿਤ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਖ਼ਤਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਧਾਰਾ 352(1) ਤਹਿਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਐਲਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਅਰਜ਼ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਐਲਾਨ ਅੱਜ ਰਾਤ ਜਾਰੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਇਹ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਲੇਟ ਹੋ ਸ਼ਕਦੇ ਅਤੇ ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ।

ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ

ਤੁਹਾਡੀ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕ

(ਸਹੀ/- ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ)

ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਦਰਅਸਲ ਉਹ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਧਾਰਣ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਹੋਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਗੈਰ ਮਾਮੂਲੀ ਪਸਾਰ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਕੌਮੀ ਅਤੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਕਾਰਕਾਂ ਕਰਕੇ ਉਤਪੰਨ ਗੰਭੀਰ ਤਣਾਅ ਕਾਰਣ ਟੀਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਸਾਡੀ ਗਤੀ ਸਾਡੀ ਉਮੀਦਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਗਈ।^{੧੬}

ਮੈਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿੱਤੀ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਹੋਰ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਖਣ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਕੱਚੇ ਤੇਲ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ 'ਚ ਵਾਧੇ ਨੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਖਿਲਾਫ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਬੇਹਦ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹਿਲੂ ਨਾਲ ਗੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਤਰਾਅ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਾਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਮਤਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।^{੧੭}

...ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਦਨ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਤਿੱਖੇ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਦਬਾਅ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਮਾਨਯੋਗ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਦਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਬਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਅਪਨਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬੇਹਦ ਖੇਦ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਦਮਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੀਮਤਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਦਨ ਸਮਝੇਗਾ ਕਿ ਲਗਾਤਾਰ ਦੋ ਸਾਲਾਂ 1971-72 ਅਤੇ 1972-73 ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੈਰ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਅਟੱਲ ਸੀ। 1972-73 ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ 9.5% ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਮੰਗ ਅਤੇ ਸਪਲਾਈ ਦੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਭਾਵਾਂਡੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਸੀ। ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਬੇਹਦ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਧੇ ਕਾਰਣ ਅਨਾਜ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਆਯਾਤ ਜਿਸਦਾ ਅਸੀਂ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਘਰੇਲੂ ਕੀਮਤਾਂ ਉੱਪਰ ਸਥਿਰਤਾ

ਪ੍ਰਭਾਵ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ 1973 ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਣ ਖਰੀਦ ਦੀ ਫਸਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਉੱਪਰ ਕਟੌਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਹੋਰ ਮਹਿੰਗਾਈ (ਮੁਦਰਾ ਸਫੀਤੀ ਦਰ) ਤਾਕਤਾਂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ... ਇਹ ਲੱਗਦੈ ਕਿ 1973-74 ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਆਮਦਨ ਅਹਿਮ ਵਾਧਾ ਦਰਜ ਕਰੇਗੀ ਇਸ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਗੈਰ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਰਵੱਈਆ ਸੰਤੁਲਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਮਿਲੇਗੀ। ਇਹ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਯੋਜਨਾ ਟੀਚੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਚੌਥੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਦਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਖ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲਾ ਹੈ ਕਿ ਸਨਅਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਅ ਜਿਹੜਾ ਕਿ 1972 ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਸੀ, 1973 ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਮੌਜੂਦ ਸੰਕੇਤ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 1973 ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਸਨਅਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਦੀ ਦਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਆਰਥਕ ਨੀਤੀ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਟੀਚਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ 1974 ਵਿਚ ਸਨਅਤੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੀਏ। ਇਕ ਲੋੜੀਂਦੇ ਵਾਧੇ ਦੀ ਦਰ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਸੀਂ ਪੰਜਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।^੮

ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ ਨੇ 31 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਸਨਮੁਖ ਨਵੀਆਂ ਟੈਕਸ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਰਨੀ ਸੀ, 1974-75 ਦੇ ਨਿਯਮਤ ਬਜਟ ਤੋਂ ਸਿਰਫ ਪੰਜ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਸੰਕਟ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਦਾ ਸੰਕੇਤਕ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਗ਼ੈਰ ਮਾਮੂਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ ? ਨਵੀਆਂ ਟੈਕਸ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੁਝ ਸਖ਼ਤ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡੀਅਰਨੈਸ ਅਲਾਉਂਸ ਅਤੇ ਡਿਵੀਡੈਂਡ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਜੋ ਮਨੀ ਸਪਲਾਈ ਸਮੇਈ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਮੱਧ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਵਰ੍ਹੇ ਲਈ ਤਕਰੀਬਨ ਰੁ. 210 ਕਰੋੜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ। ਚਵਨ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ :

ਹਾਲੀਆ ਤਿੰਨ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੂਲ ਟੀਚਾ ਡਿਵੀਡੈਂਡ ਦੇ ਐਲਾਨਾਂ 'ਤੇ ਕੱਚੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ, ਵਧੀਕ ਡੀਅਰਨੈਸ ਅਲਾਉਂਸ ਦਾ 50% ਨਿਸ਼ਚਲ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਜਰਤਾਂ ਤੇ ਤਨਖਾਹਾਂ 'ਚ ਵਾਧਾ ਤੇ ਆਮਦਨ ਕਰਦਾਤਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਉਚ ਆਮਦਨ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ ਅਵੱਸ਼ਕ ਜਮ੍ਹਾਂ, ਮੰਗ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਘਟਾਉਣ ਅਤੇ ਮਨੀ ਸਪਲਾਈ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੀ ਦਰ ਦੀ ਚਾਲ ਮੱਠੀ ਕਰਨਾ

ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਦਮਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਖ਼ਮੀਨੇ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੀਮਤ ਵਿਕਲਪ ਤੋਂ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਹੋਰ ਮੁਮਕਿਨ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਕਾਸ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਤਿੱਖੀ ਕਟੌਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਭਵਿੱਖੀ ਵਾਧੇ 'ਤੇ ਪੁੱਠੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਗੇ।^੯

ਅਕਤੂਬਰ 1974 ਵਿਚ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਚਵਨ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕੋਆਰਡੀਨੇਟਰ ਨੂੰ ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਮੰਤਰਾਲੇ 'ਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੀ. ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਲੀਆ ਅਤੇ ਖਰਚੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। 10 ਅਕਤੂਬਰ 1974 ਤੋਂ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸੱਤਾ 'ਚ ਆਉਣ ਤੱਕ (24 ਮਾਰਚ 1977) ਇਹ ਟੀਮ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿੱਤ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ।

1975 ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਜਟ ਸਪੀਚ ਵਿਚ ਸੀ. ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਨੇ ਚਵਨ ਦੀ ਸਟੇਟਮੈਂਟ ਦਾ ਅੱਖਰ-ਅਖਰ ਦੁਹਾਰਾਇਆ :

ਇਸ ਮੌਕੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਤ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਗੈਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਾਡੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਬਧਤਾ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭਿੜ ਗਈਆਂ। ਜਿਸ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਰ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੌਮੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਖਰਚਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਲਈ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਅਸਰ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹਕੀਕੀ ਆਮਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਫੀ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭੈੜ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਧਾ, ਜਿਸਨੇ ਬਚਤ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਹਤਰ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਸਾਡੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬੇਹਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਰੋਸਾਏ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਉੱਪਰ ਦੁਖਦਾਈ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।^{੧੦}

ਕੋਈ ਵੀ ਦਲੀਲ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਇਕ ਮਾੜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ। ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਬੇਚੈਨੀ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਫਿੱਕਿਆਂ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਰਥਿਕ

ਮਜਬੂਰੀਆਂ-ਉੱਚ ਕੀਮਤਾਂ, ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਗੈਰ ਮੌਜੂਦਗੀ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਹਲਚਲ ਦਾ ਮਾਹੌਲ (ਜ਼ਮੀਨ) ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਮੁੜ ਸਫ਼ਬੰਦੀ 1960 ਵਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤ 'ਚ ਜ਼ਾਹਰ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਆਰਥਕਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਪੈਂਤੜਾ ਕਾਂਗਰਸ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਵਿਚਲੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸਿੰਡੀਕੇਟ' ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਵੱਲੋਂ ਨਾ ਪੰਸਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀਨੀਅਰਤਾ ਅਤੇ ਤਜਰਬਾ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ—ਕੇ. ਕਾਮਰਾਜ, ਐਸ. ਨਿਜਾਲਿੰਗਪਾ, ਅਤੁੱਲਿਆ ਘੋਸ਼, ਐਸ.ਕੇ. ਪਾਟਿਲ, ਬਿਜੂ ਪਟਨਾਇਕ, ਕੇ. ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਅਤੇ ਨੀਲਮ ਸੰਜੀਵਾਰੈਡੀ ਨੇ—ਇਕ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਧੜਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਸ਼ਵਰਿਆਂ 'ਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। 1967 ਦੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਆਗੂ ਹਾਰ ਗਏ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ, ਉੜੀਸ਼ਾ, ਤਮਿਲਨਾਡੂ ਅਤੇ ਕੇਰਲਾ ਵਿਖੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ। ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ (ਅਜੋਏ ਮੁਖਰਜੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੈਸਰ ਹਮਾਯੂੰ ਕਬੀਰ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ, ਮਹਾਮਾਇਆ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿਨਹਾ ਬਿਹਾਰ 'ਚ ਅਤੇ ਪਬਿੱਤਰਾ ਮੋਹਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਉੜੀਸ਼ਾ 'ਚ) ਨੇ ਖੇਤਰੀ ਦਲ ਬਣਾ ਲਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 1967 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਲੜੀਆਂ, ਇੰਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਵਿਚ ਨਿਰਣਾਕਾਰੀ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚੌਧਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰਾਂ ਡਿੱਗਣ ਕਾਰਣ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਬਰਤਰਫ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

1967 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ 'ਚ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਅੜਿੱਕਾ ਆਇਆ। ਅਹਿਮ ਕਾਰਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨਹਿਰੂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਚੋਣ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਕੇ ਇਹ ਚੋਣਾਂ 1966 ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਰੁਪਏ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਅਨਾਜ ਸੰਕਟ ਚਰਮ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਸੀ (ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਸਿੱਟੇ 1969 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿਕਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ) ਆਮ ਬੇਰੁਖੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜ਼ਾਹਰ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਸੱਤਾਧਾਰੀ

ਕਾਂਗਰਸ 78 ਲੋਕ ਸਭਾ ਸੀਟਾਂ ਹਾਰ ਗਈ ਅਤੇ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ 283 'ਤੇ ਅੱਧ 'ਚ ਪਹੁੰਚੀ। ਲਾਹਾ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਵਤੰਤਰ ਪਾਰਟੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ 44 ਸੀਟਾਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਬਣੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਗੂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਚੋਣ ਠਰੰਮੇ ਵਾਲਾ ਮਾਮਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲਾਲ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਮਗਰੋਂ ਹੋਈ ਚੋਣ ਵਿਚ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਵਜੋਂ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਵਿਰੋਧੀ ਮਿਲਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਗਈ, ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੂੰ 169 ਵੋਟਾਂ ਮਿਲੀਆਂ—ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ—ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸਨੂੰ ਉਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਥਾਂ ਦੇਣੀ ਪੈਣੀ ਸੀ (ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਮੇਤ) 1967 ਦੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ।

*

ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ, ਜਿਹੜੇ ਇਹ ਹਾਰੀ, ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਸਮੀਕਰਣ ਬਿਠਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜਦੋਂ ਜੁਡੀਸ਼ਰੀ ਨੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਈ।

ਅਚਿੰਤੇ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੀਫ ਜਸਟਿਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਿਆਦ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੋਕਾ ਸੁੱਝਾ ਰਾਓ ਨੇ ਗੋਲਕ ਨਾਥ ਕੇਸ ਦੇ ਇਕ ਫੈਸਲੇ ਵਿਚ (6 ਤੋਂ 5 ਬਹੁਮਤ ਦੁਆਰਾ) ਬੰਬ ਦਾ ਗੋਲਾ ਛੱਡਿਆ। ਜਦਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਅਜੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਸੂਖਮ ਭੇਦ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ—ਜਿਸ 'ਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੋਧ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਕ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਹੈਰਾਨਕੁਨ ਵਿਕਾਸ ਸੀ। 12 ਅਪ੍ਰੈਲ 1967 ਨੂੰ, ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਸੁੱਝਾ ਰਾਓ ਨੇ, ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਡਾ. ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ ਉਮੀਦਵਾਰੀ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤੀ। ਕਈਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਧੀਆ ਗਈਆਂ।

ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਲੰਗੜਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਏਜੰਡਾ ਅੱਗੇ ਤੋਰਣ 'ਚ ਅਯੋਗ, ਜਿਸ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਕਈ ਸੂਬਿਆਂ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹੁਣ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਹੋਈ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਕਰਨੀ ਪੈਣੀ ਸੀ, ਇਹ ਲਗਭਗ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਸੋਧਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਤੋਰਣਾ।

1971 ਦੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਤਕੜੀ ਜਿੱਤ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ 24ਵੀਂ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਸੀ ਇੰਜ ਗੋਲਕ ਨਾਥ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਨੇਸਤੋਨਾਬੂਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਅਸਲੀ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੋਲਕ ਨਾਥ ਦੇ ਕੇਸ ਨਾਲ ਗਵਰਨਰ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚ ਟਾਕਰੇ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਅਦਲੇ ਫੈਸਲੇ (ਐਲਾਨ) ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਨ।

ਚੌਥੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦਬਾਅ ਭਰਪੂਰ ਸੀ, ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅੰਦਰੋਂ ਵੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੈਫਟ-ਆਫ-ਸੈਂਟਰ ਅਤੇ ਲੋਕ ਪੱਖੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਦਾ ਹਕ ਜਤਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਅਹੁਦੇ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਫਾਈਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁਮਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਇਕੱਲਾ ਜਨਤਕ ਆਗੂ ਹੋਣ ਸਦਕਾ, ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਰਕਰਾਂ ਨਾਲ ਸੁਰ-ਸੰਜੋਗ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚਲੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਲੋਕ ਪੱਖੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਪਨਾਏ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਪਾੜਾ ਪੂਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਤਭੇਦ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਰਥਕ ਨੀਤੀਆਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਆਗੂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਲੰਮੇ ਸਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰੇ, ਭਾਵੇਂ ਸੂਬਾ ਪੱਧਰ ਜਾਂ ਫੇਰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ, ਯਥਾਸਥਿਤੀ ਦੇ ਆਦੀ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਸੰਕੋਚਵਾਨ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਆਰਥਕ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ : ਬੈਂਕਾਂ ਦਾ ਕੌਮੀਕਰਣ, ਰਾਜ ਭੱਤੇ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ, ਜ਼ਮੀਨੀ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆਰਥਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਕੇਂਦਰਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣੇ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਘੜਿਆ ਦਸ ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਸਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਪੱਖੀ ਪੈਂਤੜਾ ਸੀ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਉਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੂੰ ਮਨਸੂਖ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਨੇ ਖ਼ੁਦ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਕ ਏਜੰਡੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਕੁਝ ਕੁ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆਰਥਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਰੋਕਣ ਲਈ ਚੌਦਾਂ ਸ਼ਡਿਊਲਡ ਬੈਂਕਾਂ ਦਾ ਕੌਮੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਅਤੇ ਪਾਬੰਦੀਸ਼ੁਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਮਸ਼ਕ (ਐਮ.ਆਰ.ਟੀ.ਪੀ.) ਐਕਟ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਰਾਜਭੱਤੇ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰ।

ਤਕੜੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੈਂਕਾਂ ਦਾ ਕੌਮੀਕਰਣ 1969 ਵਿਚ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਬੈਂਕਾਂ ਦੇ ਕੌਮੀਕਰਣ ਦਾ ਆਰਡੀਨੈਂਸ 19 ਜੁਲਾਈ 1969 ਨੂੰ ਚੌਦਾਂ ਬੈਂਕਾਂ ਦੇ 50 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਸਮੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮੁੜ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣੀ। ਇਸ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਦੇ ਐਲਾਨ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਇਕ ਰਿਟ ਦਾਖਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਸੀ। ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿਵੇਂ 10 ਫਰਵਰੀ 1970 ਨੂੰ ਅਵੈਧ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਨਾਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਮਾਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਵੱਡੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗਰੀਬ ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਹਟਾਓ ਨੀਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹਮਾਇਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਜੁਲਾਈ 1969 ਕਾਂਗਰਸ ਲਈ ਇਕ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਖਿਣ ਸੀ। ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਮਈ 1969 'ਚ ਇਤਕਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ। 'ਸਿੰਡੀਕੇਟ' ਵਲੋਂ ਦਬਦਬੇ ਵਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਬੋਰਡ ਨੇ ਨੀਲਮ ਸੰਜੀਵਾ ਰੈਡੀ ਦਾ ਨਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। (ਚਾਰ ਪੱਖ ਵਿਚ, ਚਾਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਵੀ. ਵੀ. ਗਿਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ)। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸਦਾ ਜੀ ਤੋੜ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਇਸ ਡਰ ਨਾਲ ਕਿ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੀ ਪਸੰਦ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕਾਰਜ 'ਚ ਅੜਿੱਕਾ ਡਾਹ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸਿੱਧੀ ਮੰਗ ਰੱਖੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਉਸਦੀ ਵੋਟ ਨੂੰ ਵੱਧ ਲਈ ਗਿਣਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਮੈਂਬਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਹਮਾਇਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕੁਲ ਵੋਟਾਂ ਦਾ ਅੱਧ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਤੇ ਵੋਟ ਦੀ ਮਤ ਦਿੱਤੀ। ਨਤੀਜਾ : ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰਤ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੀਲਮ ਸੰਜੀਵਾ ਰੈਡੀ ਉਸਦੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਉਮੀਦਵਾਰ ਵੀ.ਵੀ. ਗਿਰੀ ਕੋਲੋਂ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਇਸਦਾ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਤਤਕਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਐਸ. ਨਿਜਲਿੰਗਪਾ ਨੇ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਤਰਫੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚੋਂ ਬਰਤਰਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਸਤਾਖੀ ਹੈ-ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਮਹੂਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੁਣੇ ਗਏ ਆਗੂ ਖਿਲਾਫ ਅਨੁਸ਼ਾਸਣੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨੀ-ਇੰਜ 1969 ਵਿਚ ਨਵੰਬਰ ' ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਰਸਮੀ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਹੋਈ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਰ) ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ, ਜਦਕਿ 'ਸਿੰਡੀਕੇਟ' ਕਾਂਗਰਸ, ਕਾਂਗਰਸ (ਓ) ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ।

ਟੁੱਟ ਮਗਰੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਬਹੁਮਤ ਗੁਆ ਲਿਆ। ਅਧਿਕਾਰਤ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ-ਕਾਂਗਰਸ (ਓ) ਨੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵਾਂ ਆਗੂ ਚਣਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਐਮਪੀਜ਼ ਦੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਗੂ ਚੁਣਿਆ ਅਤੇ ਇੰਜ ਉਹ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਉਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਕਾਂਗਰਸ (ਓ) ਦੇ ਆਗੂ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਖੱਬੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਵੀ. ਕਰੁਣਾਨਿਧੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੀ ਡੀ.ਐਮ.ਕੇ. ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਾਲ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਸਾਲ ਸੱਤਾ 'ਚ ਰਹੀ। ਉਸਦੇ ਮੌਲਿਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਲੋਕਾਂ 'ਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੂੰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ (ਰੋਹ) ਹਾਸਲ ਹੋਇਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਹਮਸਫਰ ਕਿਹਾ।

ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੀ ਜਦੋਂ ਦਸੰਬਰ 1970 ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮੱਧਵਰਤੀ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਕਾਂਗਰਸ (ਓ) ਨੇ ਜਨ ਸੰਘ, ਸਵਤੰਤਰ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਰਾਂਤੀ ਦਲ (ਬੀ ਕੇ ਡੀ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ 'ਚ) ਨਾਲ ਚੋਣਾਂ ਲੜਣ ਲਈ ਗਠਜੋੜ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਗਠਜੋੜ ਮਹਾਨ ਗਠਜੋੜ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਸੀ 'ਇੰਦਰਾ ਹਟਾਓ'। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸੀਪੀਆਈ ਅਤੇ ਡੀਐਮਕੇ ਵਰਗੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਕੇ ਚੁਣੌਤੀ ਦੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਹੁੰਝਾ ਫੇਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਲੋਕ ਸਭਾ 'ਚ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ 'ਹਿੰਦੀ ਬੈਲਟ' ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਝਾੜੂ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵੇਖਣਯੋਗ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਿੱਥੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਓ) ਦੇ ਦਿੱਗਜ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੋਣ ਜੰਗ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ—ਕਰਨਾਟਕ (ਐਸ ਨਿਜਲਿੰਗਪਾ), ਗੁਜਰਾਤ (ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ) ਅਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (ਨੀਲਮ ਸੰਜੀਵਾ ਰੈੱਡੀ)। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਤਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ 1971 ਦੀ ਚੋਣ ਜੰਗ ਵਿਚ ਬੇਹਦ ਤਾਕਤਵਰ ਜੇਤੂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਭਰੀ।

ਮਾਰਚ 1971 ਵਿਚ ਵਰਨਣਯੋਗ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ 25ਵੀਂ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਸੀ (20 ਅਪ੍ਰੈਲ 1972 ਨੂੰ ਪਾਸ ਹੋਈ)। ਇਸ ਮੁਤਾਬਕ ਜਾਇਦਾਦ ਗ੍ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦੀ ਉਪਯੁਕਤਤਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਨਵਾਂ ਕਲਾਜ਼ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਜਿਹੜਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਲਾਜ਼ (ਬੀ) ਅਤੇ (ਸੀ) (ਆਰਟੀਕਲ 39 ਦੇ) ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰ

ਰਿਹੇ ਉਜਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਵੈ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੋਲਕ ਨਾਥ ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਬੈਂਕ ਕੌਮੀਕਰਣ ਮਾਮਲੇ ਵੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧਾਂ ਨਾਲ ਸਹੀ ਕੀਤੇ ਗਏ।

*

ਲੋਕ ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਲੈਫਟ-ਆਫ-ਕੇਂਦਰੀ ਏਜੰਡੇ ਦਾ ਤਾਰਕਿਕ ਅਗਲਾ ਕਦਮ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਸੀ।

15 ਅਗਸਤ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਜਵਾੜੇਹਾਰ ਸ਼ਾਸਕ ਸਰਬਸੱਤਾਵਾਨ ਸਨ ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਰਾਉਨ ਦੀ ਸਰਬੋਚਤਾ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਸੀ। ਇਹ ਮਜ਼ਮੂਨ 15 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਨਿਰਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਐਕਟ 1947 ਕਾਰਣ, ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਸ਼ਾਸਕ ਮੁਕੰਮਲ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਬਣ ਗਏ। ਕਾਨੂੰਨ ਮੁਤਾਬਕ ਉਹ ਦੋ ਰਿਆਸਤਾਂ ਭਾਰਤ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਹਨ ਜਾਂ ਫੇਰ ਸੁਤੰਤਰ ਰਹਿਣਾ। ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਵਾਪਰਿਆ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਰਜਵਾੜੇਹਾਰ ਸੂਬੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਮਗਰੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਜਵਾੜੇਹਾਰ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭੂਤਾਸੰਪੰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਿਰਫ ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਰਚੇ ਜਾਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਰਜਵਾੜੇਹਾਰ ਸੂਬੇ ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾ ਵੀ) ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਸਮੇਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣ ਗਏ।

1967 ਤੋਂ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਆਰਟੀਕਲ 363 ਤਹਿਤ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਕਰਾਰਨਾਮਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਤਹਿਤ ਰਜਵਾੜੇਹਾਰ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਭੱਤੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਉੱਤੇਜਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ 2 ਸਤੰਬਰ 1970 ਨੂੰ ਰਜਵਾੜੇਹਾਰ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਾਰੰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ 26ਵਾਂ ਸੋਧ ਬਿਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਬਿਲ ਲੋਕ ਸਭਾ 'ਚ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ 'ਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। 5 ਸਤੰਬਰ 1970 ਨੂੰ ਬਿਲ ਵਿਚਾਰਣ ਲਈ ਮੋਸ਼ਨ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਕੇਂਦਰੀ ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਰਜਵਾੜੇਹਾਰ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਭੱਤੇ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਮਸ਼ਵਰਾ

ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸੇ ਰਾਤ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਜਿਹੜੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ 'ਚ ਸਨ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 363 ਦੇ ਕਲਾਜ਼ 922) ਤਹਿਤ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਦਿਆਂ ਰਜਵਾੜੇਹਾਰ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ 'ਤੇ ਹਸਤਾਖਰ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਸਤਾਖਰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਉਸੇ ਰਾਤ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ੀ ਹੁਕਮ 6 ਸਤੰਬਰ 1970 ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮਾਂ ਦੇ ਬਲ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਰਜਵਾੜੇਹਾਰ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਰੱਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਅਧਿਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ।

ਜਿਵੇਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਇਹ ਮਸਲਾ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਲਿਜਾਂਦਾ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਗਿਆਰਾਂ ਜੱਜਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬੈਂਚ ਇਸ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਲਈ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ। ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਮਾਧਵ ਰਾਓ ਸਿੰਧੀਆ, ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਰਿਟ (15 ਦਸੰਬਰ 1970) ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਤਾ ਸੀ। 15 ਦਸੰਬਰ 1970 ਨੂੰ ਐਲਾਨਿਆ ਫੈਸਲਾ ਪਟੀਸ਼ਨਰ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ :

ਆਰਡਰ

ਬਹੁਮਤ ਦੀ ਰਾਏ ਮੁਤਾਬਕ ਪਟੀਸ਼ਨਾਂ ਵਾਜਬ ਸਨ ਅਤੇ ਰਿਟਾਂ ਘੋਸ਼ਣਾ ਜਾਰੀ ਕਰਨਗੀਆਂ ਕਿ 6 ਸਤੰਬਰ 1970 ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਗ਼ੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਕਾਰਣ ਬੇਆਸਰਾ ਹਨ ਅਤੇ ਪਟੀਸ਼ਨਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵਜੂਦ 'ਚ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮੇਤ ਰਾਜਭੱਤੇ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹੋਣਗੇ, ਜੇਕਰ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪਟੀਸ਼ਨਰ ਆਪਣੇ ਪਟੀਸ਼ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਗਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ। ਇਕ ਸੁਣਵਾਈ ਫੀਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਟੀਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਟੀਸ਼ਨਰ ਉਸੇ ਵਕੀਲ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ।

—ਪਟੀਸ਼ਨਾਂ ਵਾਜਬ (ਪ੍ਰਵਾਨ)

ਇਕੋ ਅਸਹਿਮਤ ਜੱਜ ਏ.ਐਨ. ਰਾਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਰਾਜ ਭੱਤੇ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਤਾਬਕ :

- * ਰਾਜਪਦ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜ ਭੱਤਾ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜ ਭੱਤੇ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜਪਦ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

- * ਇਸ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੀ ਲੜੀ 'ਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਰਟੀਕਲ 363 ਰਾਜ ਭੱਤੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਨਿੱਜੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਰਾਜਪਦ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਅਦਾਲਤਾਂ 'ਚ ਵਿਚਾਰਣ (ਬਹਿਸ) 'ਤੇ ਰੋਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲੇ ਹਨ।
- * ਪਟੀਸ਼ਨਾਂ ਇਸ ਲਈ ਅਸਫਲ ਹਨ ਅਤੇ ਰੱਦ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਪਾਰਟੀ ਆਪਣਾ ਖਰਚਾ ਆਪ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰੇਗੀ ਅਤੇ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰੇਗੀ। ਦਰਅਸਲ ਰਾਜ ਭੱਤਾ ਮਸਲੇ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਚੌਥੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਭੰਗ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮੱਧ ਵਰਤੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਫਰਮਾਨ ਨਾਲ ਜਿੱਤੀਆਂ।

ਇਸ ਇਹ ਭਾਵ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮਤਭੇਦ ਵਿਚ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਨੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਗਿਆਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂਬਰੀ ਬੈਂਚ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਖ਼ੀਰ ਅਪ੍ਰੈਲ 1973 ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਵਾਨੰਦ ਭਾਰਤੀ ਕੇਸ ਵਿਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗੋਲਕ ਨਾਥ ਕੇਸ ਵਿਚ ਹੁਕਮੀ ਨਿਰਣਾ ਗ਼ਲਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਕੋਲ ਸੋਧ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ (ਸੂਬੇ) ਦੇ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੌਮੀ ਹਿੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਦਕਿ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹਿਤਾਸ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਜੇ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

*

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਬੇਇਤਬਾਰੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਅਪ੍ਰੈਲ 1967 ਵਿਚ ਗੋਲਕ ਨਾਥ ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੁਆਰਾ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਜਦਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੇ ਸੁਧਾਰ ਏਜੰਡੇ ਨਾਲ ਅਗਾਂਹ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਜਤਨ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਵੱਲੋਂ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਬੇਸ਼ਕ ਗੋਲਕ ਨਾਥ ਨਿਰਣਾ ਚੰਗਾ ਤਾਰਕਿਕ ਸੀ ਪਰ ਢਾਰਸ ਦੇ ਬਹੁਤਾ ਨੇੜੇ ਜਾਪਦਾ ਸੀ।

1971 ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਗੁੱਝਾ ਫੇਰ ਜਿੱਤ ਨੇ ਮੁੱਦੇ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਫਰਮਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਵਚਨਬੱਧ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਦੀ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। 1971 ਦੀ ਵੰਡ-ਵੰਡਾਈ (ਵਿਵਸਥਾ) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਫੈਸਲੇ ਤਿਕੜੀ ਐਚ.ਆਰ.

ਗੋਖਲੇ, ਕਾਨੂੰਨ ਮੰਤਰੀ, ਐਮ. ਮੋਹਨ ਕੁਮਾਰਮੰਗਲਮ, ਸਟੀਲ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਐਸ.ਐਸ. ਰੇਅ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਸਨ, ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨਿਆਂਇਕ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇਆਮ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜੱਜਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਬੇਆਰਾਮੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ। ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ 'ਚ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨ ਲਈ ਆਏ, ਖਾਸ ਕਰ 24ਵੀਂ ਸੋਧ 'ਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਸਮੇਂ। ਹਾਲਾਤ ਇਸ ਹਦ ਤੱਕ ਤੀਬਰ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੀਫ ਜਸਟਿਸ ਐਸ.ਐਮ. ਸ਼ੀਕਰੀ ਨੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਫੈਸਲਿਆਂ 'ਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਦਕਿ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਸੰਕਟ ਚਰਮ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇਰੀ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਜੰਗ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਿਰਫ ਮੁਕੰਮਲ ਮਾਮਲੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ। ਉਸਦੇ ਉੱਤਰ ਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ ਦੀ ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਥੇ ਨਕਲ ਉਤਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਿੱਧਾ-ਪੱਧਰੀ ਨੀਤੀ ਬਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਦਾਅਵੇ (ਪੁਸ਼ਟੀ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਿਆਦ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮਾਰਚ 1977 ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਦੂਜੀ ਮਿਆਦ ਜਿਹੜੀ ਜਨਵਰੀ 1980 ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, 'ਚ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਪੀ. ਸ਼ਿਵਸ਼ੰਕਰ ਕਾਨੂੰਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ ਅਤੇ ਉਚੇਰੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਪੈਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ, ਇਕ ਚਤੁਰ ਯੰਤਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸਨੇ ਨਿਮਨ ਪੱਤਰ ਦਾ ਰੂਪ ਲਿਆ :

ਕਾਨੂੰਨ, ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਕੰਪਨੀ

ਮਾਮਲੇ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਭਾਰਤ

ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-110001

ਮਾਰਚ 18, 1981

ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ,

ਕਈ ਨਿਕਾਇ ਅਤੇ ਫੋਰਮਾਂ ਸਮੇਤ ਸੂਬਾਈ ਮੁੜ ਸੰਗਠਨ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਕਾਨੂੰਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਬਾਰ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਾਲਾਂ ਬੱਧੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਕੌਮੀ ਏਕੀਕਰਣ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਕਰਨ, ਜਾਤੀ ਦੁਆਰਾ ਉਪਜਾਈਆਂ ਸੰਕੀਰਣ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ, ਸਕੀਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਥਾਨਕ ਸੰਪਰਕ ਅਤੇ, ਵਲਦੀਅਤ ਸਥਾਪਤੀ, ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਜੱਜ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ ਦੂਜੇ ਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ ਹੋਣ, ਜਿੱਥੇ ਹਾਈਕੋਰਟ ਸਥਾਪਤ

ਹੈ। ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਕੋਈ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੀ। ਭਾਵਨਾ ਗੰਭੀਰ ਹੈ, ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਆਂਸੰਗਤ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਕਦਮ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਛੇਤੀ ਹੀ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣ।

2. ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਾਂਗਾ :

(ੳ) ਤੁਹਾਡੇ ਸੂਬੇ ਦੇ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਰੇ ਵਧੀਕ ਜੱਜਾਂ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਜੱਜ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਹਾਈਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਨਾਂਅ ਦੀ ਵੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਥਾਈ ਜੱਜ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣਗੇ।

ਅਤੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਜਾਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੈ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸਮੇਤ ਤਿੰਨ ਹਾਈਕੋਰਟਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਤਜਵੀਜ਼।

3. ਰਾਏ ਅਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਪੈਰਾ 2 ਵਿਚ ਦੱਸੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਤਰਜੀਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਰਾਏ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰਜੀਹੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਸਰਕਾਰ ਤਰਫੋਂ ਕੋਈ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਰਜੀਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਠਾਹਰ।

4. ਮੈਂ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹੋਵਾਂਗਾ ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਹ ਪੱਤਰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਪੰਦਰਵਾੜੇ ਅੰਦਰ ਸਾਰੇ ਵਧੀਕ ਜੱਜਾਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਰਾਏ ਅਤੇ ਤਰਜੀਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਣ।

5. ਮੈਂ ਇਸ ਪੱਤਰ ਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ ਤੁਹਾਡੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਚੀਫ ਜਸਟਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਭੇਜ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਆਦਰ ਸਹਿਤ।

ਤੁਹਾਡਾ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕ

ਸਹੀ/-

(ਪੀ. ਸ਼ਿਵ ਸ਼ੰਕਰ)

ਵੱਲ :

1. ਗਵਰਨਰ ਆਫ ਪੰਜਾਬ

2. ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ (ਨਾਮ ਰਾਹੀਂ) (ਸਿਵਾਏ ਪੂਰਬੋਤਰ ਸੂਬੇ)

ਪਹਿਲਾਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ, ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਹਾਈਕੋਰਟਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਕ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਜੱਜ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਇੰਜ ਵੇਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਵੱਲੋਂ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਮਸ਼ਹੂਰ (ਬੁਰੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਨਾਲ) ਵਧੀਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਜਬਲਪੁਰ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਵੀ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵਾਪਰਿਆ ਜਦੋਂ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਦੀਆਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਝੁਕਦੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ।

ਪੀ. ਸ਼ਿਵਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਪੱਤਰ 'ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਸੀਨੀਅਰ ਵਕੀਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸਨੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲੜੀ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਹੜੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵੱਲੋਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤੇ ਤਿੰਨ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਵੱਲੋਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸਖ਼ਤ ਧਾਵਾ ਬੋਲਣ 'ਤੇ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਭਾਵੇਂ ਉੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਪੈਂਡੂਲਮ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਘੁੰਮ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਜੱਜ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਦਰਮਿਆਨ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦਸੰਬਰ 1971 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੀਫ ਜਸਟਿਸ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚੀਫ ਜਸਟਿਸ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਪੱਤਰ

ਦਸੰਬਰ 18, 1971

ਪਿਆਰੇ ਚੀਫ ਜਸਟਿਸ,

ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡਾ 3 ਦਸੰਬਰ 1971 ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਮਿਲਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਹੋ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਾਪਰੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਸ਼ਰੂਫ਼ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਅਗੇਤਾ ਸਮਾਂ ਲੱਭਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਡਰ (ਵਿਚਾਰ) ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ। ਤੁਹਾਡੇ ਭਰਾ ਜੱਜ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਹੱਥਪਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕੁਝ ਟਿੱਪਣੀਆਂ 'ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਹੋਰ ਕੈਬਨਿਟ ਸਾਥੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਮੋਹਨ ਕੁਮਾਰਮੰਗਲਮ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ।

ਉਹ ਸਾਰੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪੂਰਾ ਦੇਸ਼ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਮੇਤ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਚਤਮ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖੇਗਾ।

ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਡੂੰਘੇ ਸਮਾਜਕ, ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਪਰਿਵਰਤਣ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਰਤਣ ਹਿੰਸਾ, ਇਨਕਲਾਬ ਅਤੇ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਨਾਲ ਹੋਏ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਹੀ ਸਿੱਟੇ ਤਰਕ ਰਾਹੀਂ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਜਾਂ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਦਰਮਿਆਨ ਮਤਭੇਦ ਦੇ ਪਲ ਹੋਣੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਾਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਗਸਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਸਹਿਜ ਹਨ। ਮੈਂ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਸਟੇਟਸ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਮਤਭੇਦਾਂ ਦੇ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਾ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਮਤਭੇਦ ਦਸਤੂਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹਾਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਕੁਝ ਤਸੱਲੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਦੀ ਦਾ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਚੌਥਾਈ ਅਸੀਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਅਤੇ ਬਗੈਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਕਾਰ ਅਤੇ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੀਤਿਆਂ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਪਟਾਇਆ।

ਮੈਨੂੰ ਬੈਂਬਮ ਦੀ ਚਤੁਰ ਟਿੱਪਣੀ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਜੱਜ ਨੇ ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਸੁਪਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਧਾਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਖਾਸ ਵਿਆਖਿਆ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਨਿਵਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੇ ਗੁਣ ਜਾਂ ਫੈਸਲਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਬਿਲਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਲੰਮੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਕਦਮ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਜੱਜ ਭਰਾ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਤਰਕਾਂ 'ਚ ਵਿਰੋਧ, ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਵੇਖੋਗੇ ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਮੁਖਾਲਫਤ ਸਿੱਟੇ ਦੇ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਿਹੜੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਕਈ ਅਵਸਰਾਂ 'ਤੇ ਨਾ ਕਹੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਚੌਥੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਦੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦੌਰਾਨ ਤੁਹਾਡੇ ਇਕ ਉੱਘੇ ਸਾਥੀ ਸ੍ਰੀ ਜਸਟਿਸ ਹੇਗਡੇ ਨੇ ਜਦ ਉਹ ਮੈਂਬਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਸਨ, ਕੁਝ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਬਗੈਰ, ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਅਥਾਰਟੀ ਅਤੇ ਮਾਣ ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀਆਂ। ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਰੈਫਰ ਕੀਤਾ ਭਾਗ ਦਰ ਅਸਲ ਸਪੀਚ ਤੋਂ ਉਕਤੀ (ਹਵਾਲਾ) ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਅਗਾਂਹ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਬੰਧਤਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ ਸੂਝ ਹਾਸਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਾਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ, ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਏਗੀ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਥਿਰਤਾ ਜਿੰਨੀ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤਾਲਮੇਲ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਣ ਵਾਸਤੇ ਅਗਾਂਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਪਿਛਾਂਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਲਈ। ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੂਕ ਮੁੱਖ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੋਚ ਦੀ ਪਰਿਸੀਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਸਥਾਪਨ ਦੀ ਪਹਿਰੇਦਾਰੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ (ਸੰਕਲਪ) ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਹੂਰ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਹਲ ਲੱਭਕੇ।

ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਭਰਾ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਲ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦਾ ਮੁੜ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਅਤੇ ਬਗੈਰ ਪੱਖਪਾਤ ਦੇ ਡਰ ਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੱਲੋਂ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਲਿੱਖਣਾ ਹੈ, ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ 'ਚ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ।

ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ,

ਤੁਹਾਡੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਾਤਰ

ਹਸਤਾਖਰ

(ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ)

ਮਾਣਯੋਗ ਸ੍ਰੀ ਐਸ.ਐਮ. ਸੀਕਰੀ

ਚੀਫ ਜਸਟਿਸ ਭਾਰਤ

5, ਹੇਸਟਿੰਗਜ਼ ਰੋਡ,

ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਪੱਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਦਮਾਨ ਤਣਾਅਪੂਰਣ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੀਫ ਜਸਟਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨੀ ਪਈ।

ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਦਸੰਬਰ 1971 ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਸ ਮਿਲਿਅਨ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦਾ ਆਉਣਾ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਬਾਹਿਨੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਅੱਗੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਹੋ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ 1972 ਦੀਆਂ ਸੂਬਾਈ ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੀ ਦੌੜ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਿੱਤ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ 'ਚ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰੜ ਕੇ ਮੁੜ ਸੱਤਾ 'ਚ ਵਾਪਸੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਣਾਵੀ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਅਜਿੱਤ ਰਹੀ ਪਰ ਉਸਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ 1970 ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਉੜੀਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। 1973 ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਕਈ ਉੱਪ ਚੋਣਾਂ ਵੀ ਹਾਰੀਆਂ।

ਕੁਝ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂਬਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲੱਗੇ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਨ ਜਾਂ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਨ। ਤਦ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਿਛਾਂਹ ਦਸ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ 'ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਹਟਾਓ' ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਕਈ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ (ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੱਜੀਆਂ) ਨੇ ਇਹ ਮੌਕਾ ਹਥਿਆਇਆ ਅਤੇ 'ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਿਰੋਧੀ' ਗੱਡੀ 'ਚ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੋਣਾਵੀ ਜੰਗ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਣਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕੋ ਆਸ ਜੇ.ਪੀ. ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਚਾਰਟਰ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ 'ਚ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੰਗਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਸਮੇਤ (ਸਮਾਜਕ ਨਿਆਂ, ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਨਮਾਨ, ਚੋਣ ਸੁਧਾਰ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਕਦਮ ਆਦਿ) 'ਮੁਕੰਮਲ ਇਨਕਲਾਬ' ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ।³¹

ਡਰ, ਜਬਰ, ਹੜਤਾਲਾਂ, ਬੰਦ ਅਤੇ ਘਿਰਾਓ ਬੇਰੋਕ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੱਬੀ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਹੇਠ ਦੱਬ ਰਹੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਅਤੇ ਫੇਰ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ (12 ਜੂਨ 1975) ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ (ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਆਗੂ) ਵੱਲੋਂ ਰਾਏ ਬਰੇਲੀ ਹਲਕੇ ਤੋਂ 1971 ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵੈਧਤਾ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੀ ਪਟੀਸ਼ਨ 'ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ ਜਿੱਥੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਹਰਾਇਆ ਸੀ। ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ

ਪਟੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਚੋਣਾਵੀ ਹੇਰਾਫੇਰੀਆਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਸਟਿਸ ਜਗਮੋਹਨ ਸਿਨਹਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ :

ਮੇਰੀ ਲੱਭਤ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਵਿਚ ਇਹ ਪਟੀਸ਼ਨ ਵਾਜ਼ਬ (ਮਨਜ਼ੂਰ) ਹੈ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਪ੍ਰਤਿਵਾਦੀ ਨੰ. 1 ਦੀ ਚੋਣ ਲੋਕ ਸਭਾ ਲਈ ਅਵੈਧ ਐਲਾਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ... ਪ੍ਰਤਿਵਾਦੀ ਨੰ. 1 ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਤਵ ਐਕਟ (*Representation of People Act*) ਦੇ ਸੈਕਸ਼ਨ 8 ਏ 'ਚ ਉਪਲਬਧ, ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਮਿਤੀ ਤੋਂ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਅਯੋਗ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਹੁਕਮ ਦੇ ਅਮਲ 'ਤੇ 20 ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਸਟੇਅ ਲਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ 20 ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਮੁੱਕਣ ਜਾਂ ਫੇਰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਦਾਇਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਹੁਕਮ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵਕਫਾ ਸਿਆਸੀ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਦਾ ਬਣ ਗਿਆ—ਅਖੀਰ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਵੱਲ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿਹੜੀ ਕਿ 25 ਜੂਨ 1975 ਨੂੰ ਲਾਈ ਗਈ।

*

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

25. Shah Commission, Interim report.
26. Para 2, Part A of the budget speech, 1974.
27. Para 3, Part A of the budget speech, 1974.
28. Para 4 and 5, Part A of the budget speech, 1974.
29. ਵੇਖੋ India.budget.nic.in/bspeech/bs197475 (July). pdf. Accessed on 1 November 2014.
30. Para 1.3, Part A of the budget speech 1975.
31. Christophe Jaffrelot, *The Hindu Nationalist Movement and Indian Politics, 1925 to 1990s* (New Delhi, 1996).

ਜੈਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾ ਹੱਲਾ

ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਹਾਈਕੋਰਟ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਰਾਏ ਬਰੇਲੀ 'ਚ 1971 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਹੇਰਾਫੇਰੀਆਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਸੀ। ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਤਕਨੀਕੀ ਆਧਾਰਾਂ—ਦੋ ਚੋਣ ਰੈਲੀਆਂ 'ਚ ਮੰਚ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਲਾਊਡ ਸਪੀਕਰਾਂ ਲਈ ਬਿਜਲੀ ਸਪਲਾਈ ਵਾਸਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਅਤੇ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਯਸ਼ਪਾਲ ਕਪੂਰ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਚੋਣ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਮੱਦਦ ਲਈ ਦੋਸ਼ੀ ਪਾਇਆ—ਹੋਰ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਜਵੀਜ਼ਤ ਚੋਣ ਖਰਚੇ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟੱਪੀ, ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋਹਫੇ ਅਤੇ ਮੁਫਤ ਸਵਾਰੀ ਦੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ, ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਏਅਰ ਫੋਰਸ ਦੇ ਏਅਰ ਕਰਾਫਟ ਅਤੇ ਹੈਲੀਕਾਪਟਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਬੱਛੜੇ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤਣਾ ਵੋਟਰਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਮਾਮਲਾ ਸੀ, ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮੀਨ-ਮੇਖ ਕਾਰਣ ਹੱਦ ਹੋਈ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਖਾਸੇ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਯਸ਼ਪਾਲ ਕਪੂਰ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਾਂ ਮੰਚਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਲਾਊਡ ਸਪੀਕਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਸਪਲਾਈ (ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਦੁਆਰਾ) ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਇਕ ਪੱਛਮੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਫੈਸਲਾ ਇੰਨਾ ਤਿੱਖਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਟਰੈਫਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ-ਏ-ਮੌਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਅਦ (13 ਜੂਨ 1975 ਨੂੰ) ਜੇ.ਪੀ. ਪਟਨਾ ਤੋਂ ਗਰਜੇ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣ 'ਚ ਨਾਕਾਮੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਵੇਂ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵੱਲੋਂ ਪਾਇਆ ਗਿਆ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ

ਜਮਹੂਰੀ ਅਮਲ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸੇ ਰਾਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਸਤੀਫੇ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵਿਰੋਧੀ ਆਗੂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਅੱਗੇ ਧਰਨ 'ਤੇ ਬੈਠੇ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੀ.ਵੀ. ਗਿਰੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਸਨ। ਧਰਨਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਉਹ 16 ਜੂਨ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀਆਂ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਸੀਪੀਆਈ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲਾਂ ਨੇ ਅਸਤੀਫਾ ਮੰਗ ਹਫਤਾ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਐਮ.ਪੀ. ਆਪਣੀ ਇਕਮੁਠਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਦੌ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ : (ੳ) ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ 'ਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਸਟੇਅ ਲਈ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਅਵਕਾਸ਼ ਜੱਜ, ਜਸਟਿਸ ਵੀ.ਆਰ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅੱਈਅਰ ਕੋਲ ਅਪੀਲ 23 ਜੂਨ ਨੂੰ ਦਾਇਰ ਕੀਤੀ। (ਅ) 20 ਜੂਨ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬੋਟ ਕਲੱਬ 'ਚ ਇਕ ਜਨ ਸਭਾ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬੋਟ ਕਲੱਬ 'ਚ ਕੀਤੀ ਰੈਲੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੈਲੀ ਸੀ ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਮੁਤਾਬਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰੇਕ ਭਾਗ ਤੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਰੈਲੀ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਖ਼ਤਰੇ 'ਚ ਪਈ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਇਕ ਭਾਵੁਕ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ' ਦੇ ਨਾਂਅ ਹੇਠ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਘੜੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਮਕਸਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੁਆਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਜੀਆਂ ਜਾਂ ਮਰਾਂ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ 18 ਜੂਨ ਨੂੰ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਜਿੱਥੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਿਹਾ : ਮੇਰੀ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਕਿ ਜੋ ਵਿਰੋਧੀ ਮੰਗਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਲੋਕ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ ਵੱਲੋਂ ਤਾਈਦ ਕੀਤੇ ਮਤੇ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਮੁਕੰਮਲ ਭਰੋਸਾ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਅਗਵਾਈ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਤਤਕਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਵ ਕਾਂਤ ਬਰੂਆ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਕਸਰ ਦੁਹਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਇੰਡੀਆ ਇਜ਼ ਇੰਦਰਾ, ਇੰਦਰਾ ਇਜ਼ ਇੰਡੀਆ (ਭਾਵ ਭਾਰਤ ਇੰਦਰਾ ਹੈ, ਇੰਦਰਾ ਭਾਰਤ ਹੈ)। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਫੈਸਲਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇੱਛਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਲਗਾਤਾਰਤਾ

ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਕਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਲੜਾਈ ਹਾਰੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਜੰਗ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਚਾਪਲੂਸੀ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਮੁਢ ਅਜਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਅ ਲਈ ਲੜਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੋਈ ਆਗੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਵੱਲ ਲਿਜਾ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਲਈ ਵੋਟਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਰਿਹਾ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਰੋਧੀ ਇਹ ਮੌਕਾ ਨਾ ਗੁਆਉਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸਨ। ਆਸ ਮੁਤਾਬਕ ਜੇ.ਪੀ. ਨੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾਇਆ ਕਿ 'ਮੁੱਦਾ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਐਮ.ਪੀ. ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਰਾਜ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਇਹ ਹਰੇਕ ਛੋਟੇ ਜਾਂ ਵੱਡੇ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਲਗਾਤਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਤੀਫਾ ਮੰਗਦੇ ਰਹੇ। ਤਦ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਲੰਮੀ ਉਡੀਕ ਮਗਰੋਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੋਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸਟੇਅ ਮਿਲ ਗਈ। ਜਸਟਿਸ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਈਅਰ ਨੇ ਕਿਹਾ : ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜਿਹੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸੇ ਕਤਾਰ 'ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦਿਆਂ ਸਟੇਅ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਕੇਸ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਸਮੇਤ। ਅਪੀਲ ਨੇ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿੱਬੜ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਟੀਮ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਦੇ ਬਥੇਰੇ ਫਾਇਦੇ ਸਨ ਜਿਸ 'ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ 'ਚ ਮੌਜੂਦ ਅਹਿਮ ਹਸਤੀਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ।

ਜਸਟਿਸ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਈਅਰ ਦਾ ਸਟੇਅ ਆਰਡਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪੱਖ 'ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਪਰ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ 'ਚ ਭਾਗ ਲੈ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਵੋਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਤਨਖਾਹ ਲੈ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਅੰਤਮ ਫੈਸਲੇ ਤੱਕ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਦਰਅਸਲ 7 ਨਵੰਬਰ 1975 ਨੂੰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਵਿਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਕਾਂਸਟੀਚਿਊਟ ਬੈਂਚ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਚੀਫ ਜਸਟਿਸ ਏ.ਐਨ. ਰੇਅ, ਜਸਟਿਸ ਐਚ.ਆਰ. ਖੰਨਾ, ਜਸਟਿਸ ਕੇ.ਕੇ. ਮੈਥਿਊ, ਜਸਟਿਸ ਐਮ.ਐਚ. ਬੇਗ ਅਤੇ ਜਸਟਿਸ ਵਾਈ.ਵੀ. ਚੰਦਰਚੂੜ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ, ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਲਈ ਉਹ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵੱਲੋਂ ਦੋਸ਼ੀ ਪਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਸਰਬ ਸੰਮਤ ਫੈਸਲੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਬਰੇਲੀ ਤੋਂ ਚੋਣ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ। ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ

ਕਿ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ 20 ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰਤ ਸਟੇਅ ਦੀ ਮਿਆਦ ਅਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜਸਟਿਸ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਈਅਰ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਸਮੇਤ ਸਟੇਅ ਮੁੱਕਣ ਤੱਕ ਦੀ ਉਡੀਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

*

ਰਣ ਦੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਖਿੱਚੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਕਮਰਕੱਸੇ ਕਸ ਲਏ। 25 ਜੂਨ 1975 ਨੂੰ ਜੇ.ਪੀ. ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰਾਮਲੀਲਾ ਮੈਦਾਨ ਵਿਖੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੈਲੀ ਕੀਤੀ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਅਵੱਗਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੁਹਰਾਇਆ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਉਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ 'ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਲਾਸਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕ ਆਉਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਭਰਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਨੂੰ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਸੁਆਰਥ 'ਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਉਹ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਡਵੀਜ਼ਨ ਬੈਂਚ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਣ ਜਿਹੜਾ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਪੀਲ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਕਰੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕ੍ਰਿਤੱਗ ਹਨ। 'ਇਹ ਭਾਰਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਮੁਜੀਬ (ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ) ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਜੇ.ਪੀ. ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਹਵਾਲਾ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਤੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਇਕ ਪਾਰਟੀ (ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਕ੍ਰਿਸ਼ਕ ਸ਼ਮਿਕ ਅਵਾਮੀ ਲੀਗ) ਪ੍ਰਣਾਲੀ 'ਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਮ ਦੇ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਦੇ ਰੋਲ ਬਾਬਤ ਸੀ।

ਜੇ.ਪੀ. ਦੀ ਅਦਾਕਾਰੀ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਟੀਚਾ ਸੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਅਸਤੀਫਾ-ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਆਖਰੀ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਹਰ ਹੋਣਾ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਮੁੜ ਸਥਾਪਨਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁੱਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚਲੰਤ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਹੁਦਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਮੁਤਾਬਕ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਢੰਗ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਅਪਣਾ ਕੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਨਾਕਾਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਹਨ।

ਇਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ

ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ, ਤਾਜ਼ੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਅਸੀਂ ਲੰਚ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਸਦਾ ਮੈਂ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਸੀ ਇਕ ਘੰਟਾ ਬੰਦ ਕਮਰਾ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ।

ਮਿਸਰ ਦੇ ਗਮਲ ਅਬਦਲ ਨਾਸੀਰ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦਿੰਦਿਆਂ ਤਾਜ਼ੁਦੀਨ ਨੇ ਸ਼ੰਕਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਉਹ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਤਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਛਵੀ ਨੂੰ ਐਨੀ ਢਾਹ ਨਾ ਲੱਗਦੀ। ਨਾਸੀਰ ਨੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਹੱਥੋਂ ਕਰੜੀ ਹਾਰ ਮਗਰੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਉਭਾਰ ਨਾਲ ਮਿਸਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਕਰ ਲਈ। ਉਸਦੀ ਛਵੀ ਸਲਾਮਤ ਰਹੀ।

ਮੈਂ ਇਸ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਹਾਲਾਤੀ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀਆਂ ਵੱਲ ਤਾਜ਼ੁਦੀਨ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ। ਇੱਥੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਇਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹਥਿਆਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਦਸ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਕਿ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਹ ਮੁੱਦਾ ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ 'ਤੇ ਵੀ ਛਾ ਗਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਇਹ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਇਸਦਾ ਜਵਾਬ ਸਿਰਫ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੀ ਸੀ।

ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਲਿਖੇ ਇਕ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਜੇ.ਪੀ. ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੈਸ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਤੇ ਇੰਟਰਵਿਊਆਂ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸਲ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਜਿੱਥੇ ਜੁਰਮ ਭਾਵਨਾ ਨਿਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੱਤਰ 'ਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਛਿੱਕੇ ਚਾਹੜ ਕੇ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜਨਤਕ ਮਤਭੇਦ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਗਾੜ (ਗਲਤ ਬਿਆਨੀ) ਅਤੇ ਗੈਰ ਸੱਚਾਈਆਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਆਲੋਚਨਾ ਜਾਂ ਆਪਾ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਜਾਰੀ ਰਹੋ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਹੋ ਇੰਜ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਖੁਦ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਨਰਕ ਵਿਚ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ... ਗਲਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ।³² ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਅਤੇ ਪੰਗੂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਯੋਜਨਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਮੰਗਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਜੇਕਰ ਇਹ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ/ਜਾਂ ਕੁਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਧਾਨਕਾਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨੂੰ ਅੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕ ਇਕ ਬਿਹਤਰ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਚੁਣ ਸਕੇ।

ਜੇ.ਪੀ. ਨੇ ਪਟਨਾ ਵਿਖੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਰੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਜ਼ਾਹਰਿਆਂ, ਸੂਬੇ ਭਰ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਲਕਾ ਮੀਟਿੰਗਾਂ, ਤਿੰਨ ਦਿਨਾ ਬਿਹਾਰ ਬੰਦ ਅਤੇ 18 ਨਵੰਬਰ 1974 ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਖੇ ਕੀਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਦਮ ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬੈਠ ਕੇ ਮੁੱਦੇ ਨਬੇੜਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਸਨੇ ਗੈਰ ਸਮਾਨੰਤਰ ਦਬਾਅ ਸਮੇਤ ਟਾਕਰੇ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਕੋਈ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜੇ.ਪੀ. ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਖੇੜੇ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ... ਜਿਸ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਤੁਸੀਂ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ, ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪੰਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ, ਤੁਹਾਡੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਘਾੜਤ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਕਦਮਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਠਹਿਰਾਉਣ ਦੀ ਸੋਚ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਯੋਜਨਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਇਹ ਸਾਧਾਰਣ ਸੀ, ਨਾਦਾਨ ਅਤੇ ਥੁੜ੍ਹ ਚਿਰੀ ਯੋਜਨਾ, ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਪੀਲ 'ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ। ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਐਲਾਨ 25 ਜੂਨ 1975 ਨੂੰ ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਮੈਦਾਨ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ : ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ (ਜਾਂ ਨੇੜੇ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਪੀਲ 'ਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਤੱਕ ਅਹੁਦਾ ਛੱਡਣ (ਅਸਤੀਫਾ) ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਯੋਜਨਾ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ (ਅੰਦੋਲਨ) ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਤੱਕ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਜੇਪੀ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ :

ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਇਸ 'ਚ ਕੁਝ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਜਾਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਵਿਚ ਨਾਗਰਿਕ ਕੋਲ ਇਕ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿਵਲ ਨਾਫਰਮਾਨੀ ਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਜਾਪਦੈ ਦਰੁਸਤੀ ਜਾਂ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵਸੀਲੇ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋ ਗਏ ਹਨ... ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੀ ਨਾ ਉਲੀਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਚੁੰਬੜੇ ਨਾ ਰਹਿੰਦੇ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਮੂਹਰੇ ਰੈਲੀਆਂ ਤੇ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਕਰਵਾਏ ਤੁਹਾਡਾ ਅਸਤੀਫਾ ਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ। ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭੰਡੀ ਦਾ ਠੀਕਰਾ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਸਿਰ ਭੰਨਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਿਰਣਾਯੋਗ ਘਟਨਾਵਾਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਕੋਲ ਇਸ ਪੁਆੜੇ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ? ਗੁੱਲੜਬਾਜ਼ੀ

ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ, ਆਤਮ ਬਲਿਦਾਨ ਨਾਲ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਫੋਰਸ ਵਿਚ ਸੰਕਟ ਦੇ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲਾਏ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਜੇਪੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਫੋਰਸ ਵਿਚਲੇ ਅਫਸਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਡਿਊਟੀਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚੇਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਕਾਨੂੰਨ, ਸੰਵਿਧਾਨ, ਆਰਮੀ ਐਕਟ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਐਕਟ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਸਨ।

ਜੇ.ਪੀ. ਦਾ ਪੱਤਰ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋਇਆ : ਤੁਸੀਂ ਫੁਰਤੀ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹੋ ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਡੀ (ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ) ਨਿੱਜੀ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਯਕੀਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਥਿੜਕਣ ਫੇਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਿਆਰੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਾਲ ਸ਼ਨਾਖਤ ਨਾ ਕਰੋ। ਤੁਸੀਂ ਸਦੀਵੀਂ (ਅਮਰ) ਨਹੀਂ ਹੋ, ਭਾਰਤ ਹੈ।

ਡਾ. ਮਾਨਕੇਕਰ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਪੱਤਰ ਨੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕੀ ਗਈ ਦਿਨ ਦਾ ਉਜਾਲਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਪੱਤਰ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਿੱਜੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'Decline and Fall of Indira Gandhi' ਸਹਿ ਲੇਖਕ ਕਮਲਾ ਮਾਨਕੇਕਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ।¹³ ਮੈਂ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ, ਇਸਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ।

ਜੇ.ਪੀ. ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸੀ ਤਾਂ ਲੋਕ ਅੰਦੋਲਨ ਰਾਹੀਂ ਉਸਦਾ ਅਸਤੀਫਾ ਮੰਗ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੁਕਤੇ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਮੇਰਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਦੋਸ਼ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਮਾਣਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਬਜਾਏ ਕਿ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਗਰਦਾਨਿਆ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਜਨਤਾ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਜੇਕਰ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਤੱਥਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕੀ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਹੁੰਦਾ ?

ਦੂਜਾ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਵੇਗੀ ਕਿ ਇਕ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ? ਕੀ ਚੋਣ ਮੰਚ 'ਤੇ ਪਰਾਜਿਤ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਢ ਕੇ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਕੀ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ

ਸਿਆਣਪ ਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਹੜੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਬਜਿੱਦ ਸਨ, ਚੋਣਾਂ ਤੱਕ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਹੀ ਸਨ ? ਕੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਮਿਲੀਆਂ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਨਕਾਰੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਹਨ ? ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਕਿਉਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦੇਵੇ ਉਹ ਵੀ ਅਪੀਲ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਸੁਣਵਾਈ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ। ਇਹ ਤੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਐਮ ਪੀਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਬਹੁਮਤ, ਲੋਕ ਸਭਾ 'ਚ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਬਹੁਮਤ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਗੂ ਵਜੋਂ ਜਾਰੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਵੀ। ਫੇਰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਕਿਵੇਂ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਹਾਈਕੋਰਟ ਚੋਣ ਯਾਚਨਾ 'ਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਵੰਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਏ ਦੋਸ਼ ਤਕਨੀਕੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਨੈਤਿਕ ਚਰਿਤਰਹੀਣਤਾ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿਲਾਫ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ।

*

ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਵਿਵੇਚਨ ਇਸਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ੱਕ ਜੇ.ਪੀ. ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਜੁੜ ਗਏ, ਉਸਦੇ ਮੁਕੰਮਲ ਮਨਸੂਖੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਸਿੱਧੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਇਹ ਕਰਨ ਲਈ ਜੇ.ਪੀ. ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜੇ.ਪੀ. ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਐਨਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਇਸਨੂੰ ਜੇ.ਪੀ. ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਐਨਾ ਪਸਾਰਾ ਨਾ ਮਿਲਦਾ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ, ਜ਼ਾਹਰਾ ਹੈ। 1975 ਦੀਆਂ ਗੁਜਰਾਤ ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ 'ਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਾਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਕਾਰਣ ਹੋਈ।

ਮੈਂ ਜੇ.ਪੀ. ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਸਿਰਫ 1974 'ਚ ਸੀ.ਐਮ. ਸਟੀਫਨ ਦੇ ਨਾਲ ਗਾਂਧੀ ਪੀਸ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ ਮੌਕੇ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਕਾਂਤ ਨੇ ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਨਕਸਲੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ

ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਹਕੀਕੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਵੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਕੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਖੇਡਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਉੱਪਰ ਪਾਇਆ। ਉਹ ਹਕੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਸਮੇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ 'ਚ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਸ਼ਵਰੇ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰੇ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਸ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਵਾਜਬੀਅਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ ਉਹ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਕਦੇ ਸੱਤਾ ਜਾਂ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਹਾਲ ਪਾਹਰਿਆ ਹੋਵੇ, ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸੀਮੰਚ ਉੱਪਰ ਦੂਜਾ ਬੇਹਦ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਨਹਿਰੂ ਦਾ ਵਾਰਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਸਤੀ ਨੂੰ ਭਾਂਪ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ?

ਹਾਲਾਂਕਿ ਤਾਰਕਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਖਦਿਆਂ ਮੈਂ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦਿਸ਼ਾਗੀਣ ਜਾਪਿਆ। ਇਹ ਅਸੰਮਤ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਣ ਲਈ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਬੋਰਡ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿਰਫ ਹਸਤੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਕਾਰਣ ਅੰਦੋਲਨ 'ਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ। ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੀ ਇਸਦਾ ਅਪਵਾਦ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ, ਐਨਾ ਜ਼ਾਹਰਾ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਚਾਹੁਣਗੇ ਕਿ ਇੰਦਰਾ-ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਧੀ—ਜੇ.ਪੀ. ਨਾਲ ਮਤਭੇਦ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰੇਗੀ, ਖਾਸ ਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ। ਉਹ ਪਿਤਾ ਆਕਾਰ ਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਭਾਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਸ਼ਵਰਾ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਅਣਗੌਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਰੰਭਿਆ ਅੰਦੋਲਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਗੂਆਂ ਅਤੇ ਵਰਕਰਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰੈਸ 'ਤੇ ਸੈਂਸਰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਤਰਾਜ਼, ਸ਼ੰਕੇ ਅਤੇ ਕੜਕਵੀਆਂ ਆਲੋਚਨਾਵਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਘੋਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਵਿਰੋਧੀ ਐਮਪੀਜ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਸਦਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ (ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ

ਲਈ ਅੰਤਿਕਾ 4 ਵੇਖੋ)। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਦਨ ਵਿਚ ਘੱਟ ਗੈਰ ਯਕੀਨੀ ਸਨ, ਸੰਭਵਤ ਜੇਪੀ ਅੰਦੋਲਨ 'ਚ ਸੱਜੇ ਪੱਖੀ ਜੁਜ਼ਬੀ ਕਾਰਣ (ਜਨਸੰਘ ਵਰਗੀ ਪਾਰਟੀ ਵਾਂਗ) ਰੌਲੇ ਰੱਪੇ ਵਾਲਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਵਗਾਹ ਮਾਰਿਆ (ਉਤਾਰੇ ਲਈ ਅੰਤਿਕਾ 5 ਵੇਖੋ)। ਇਸ ਤੋਂ ਵਧਕੇ 5 ਅਗਸਤ 1975 ਨੂੰ ਗੈਰ ਸੀਪੀਆਈ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਦੋ ਤਸੱਵਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੋਲ ਭੇਜੇ— ਇਕ ਜੇਲ੍ਹੀ ਡੱਕੇ ਸਿਆਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਚੋਣ ਕਾਨੂੰਨਾਂ 'ਚ ਸੋਧ ਲਈ ਤਜਵੀਜ਼ ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਜ਼ੀ (ਵੇਖੋ ਅੰਤਿਕਾ 6)। ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਮਿਤੀ, ਜਿਹੜੀ ਜੇ.ਪੀ. ਅਧੀਨ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ ਨੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਵਿਰੁੱਧ ਆਰੰਭੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ।

ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਾਲਾ ਦੌਰ ਗਰਦਾਨਦਿਆਂ, ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਪਿੱਛਲ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਤਰਵਰਤੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਇਸਦੇ ਲਾਉਣ ਤੇ ਲਾਹੁਣ ਤੱਕ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

*

ਜਿਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਜਿਹੜੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਮਗਰੋਂ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਆਈ ਨੇ ਜਸਟਿਸ ਜੇ.ਸੀ. ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਚੇਅਰਮੈਨ ਬਣਾ ਕੇ ਇਕ ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਕਰਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਹਿਤ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਐਲਾਨੀ ਗਈ ਸੀ, ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਨਿਚੋੜ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਇਹ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਤੱਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਕੱਲੇ ਵਿਅਕਤੀ (ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ) ਦੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੀ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਸੀ।

ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'An Eye to India' 'ਚ ਡੇਵਿਡ ਸੇਲਬੋਰਨ ਨੇ³⁴ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦਾ ਮਨੋਵਿਕਾਰ ਖੁਦ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਜੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅਤੇ ਅਮਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਬਹੁਤੇ ਯੂਰਪੀ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ, ਉਹ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬਗੈਰ ਯੂਰਪੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਜਮਹੂਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਉਣੀ (ਤਰੁਟੀਪੂਰਣ) ਹੋਵੇਗੀ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਤਿੱਕੜੀ ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਵ

ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ (ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ), ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਪਿੱਛਲਾ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਜਮਹੂਰੀ ਬਹਾਲੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਅਖੀਰ 'ਚ, ਭਾਰਤੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਜਵਾਬ 'ਚ ਇਕ ਮਿਸਾਲੀ ਕੇਸ, ਇਕ ਇਤਰਾਜ਼ੀ ਸਬਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਭਾਰਤ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ।

ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Judegement' 'ਚ ਕੁਲਦੀਪ ਨਈਅਰ³⁵ ਇਕਬਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀਆਂ, ਸਮੇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ 'ਚ ਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਤਟਸਥ ਰਹਿਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਈ ਤੁਰੰਤ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਸੀ 'ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਜਿਸਨੂੰ ਨੱਪਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਜ਼ੁਬਾਨਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ।' ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਤਟਸਥ ਰਹਿਣ।

ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Decline and Fall of Indira Gandhi' 'ਚ ਡੀ.ਆਰ. ਮਾਨਕੇਕਰ ਅਤੇ ਕਮਲਾ ਮਾਨਕੇਕਰ ਦਸਦੇ ਹਨ :

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਰਹੱਸਮਈ ਹੱਥ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਤਸੱਵਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਤਕਦੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮੋੜਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ, ਅਭੁੱਲਤਾ ਅਤੇ ਸਦੀਵਤਾ ਦੀ ਕਾਇਲ ਸੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਪਤਨ ਵੱਲ ਕਦਮ ਪੁੱਟਿਆ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਇਕ ਮਨੋਵਿਰੋਚਨ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਸਾਡੀ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਵਿਚ ਇਕ ਨਾਜ਼ੁਕ ਦੌਰ ਸੀ। ਐਲਾਨ, ਇਸ ਦਾ ਅਮਲ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਇਸਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਫਲੀਭੂਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ੰਕਾਵਾਦੀ ਸਨ, ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਸਹੀ ਸਾਬਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ 1952 ਤੋਂ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਕੀਲੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਚੋਣਾਵੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦਾ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਅਮਲ ਲਿਆਏ, ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਖੀ ਹੋਏ।

ਮੈਂ ਘਰੇਲੂ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਮਗਰਲੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗਾ। ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਸ ਨੁਕਤੇ 'ਤੇ ਇੰਨਾ ਦੱਸਣਾ ਕਾਫੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੇਂਦਰੀ ਕੈਬਨਿਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ (ਮੈਂ ਇਕ ਜੂਨੀਅਰ ਮੰਤਰੀ ਸੀ) ਉਦੋਂ ਇਸਦੇ ਦੁਰਗਾਮੀ ਤੇ ਡੂੰਘੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ

ਸਮਝੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਆਈ—ਜਨਤਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਵਧਣਸ਼ੀਲ ਆਰਥਿਕਤਾ, ਨਿਯੰਤ੍ਰਤ ਮੁਦਰਾਸਫੀਤੀ, ਵਿਪਰੀਤ ਵਪਾਰਕ ਘਾਟਾ (ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ), ਵਧੇ ਹੋਏ ਵਿਕਾਸੀ ਖਰਚੇ ਅਤੇ ਟੈਕਸ ਟਾਲਮਟੋਲੀ ਅਤੇ ਤਸਕਰੀ 'ਤੇ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪੈਣਾ—ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਇਕ ਟਾਲਣਯੋਗ ਵਾਕਿਆ ਸੀ। ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ (ਸਮੇਤ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ) ਦੀ ਮੁਅੱਤਲੀ, ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ, ਪ੍ਰੈਸ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਅਤੇ ਚੋਣਾਂ ਨਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਵਿਧਾਨਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਵਧਾਉਣਾ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇਸ ਬਦਨਸੀਬੀ ਦੀ ਭਾਰੀ ਕੀਮਤ ਚੁਕਾਉਣੀ ਪਈ।

*

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

32. Reprinted in the Far Eastern Economic Review, 20 February 1976.
33. D.R. Mankekar and Kamla Mankekar, 'Decline and Fall of Indira Gandhi' (New Delhi, 1977).
34. David Selburne, An Eye to India (New Delhi, 1977).
35. Kuldeep Nayar, The Judgement : Inside Story of the Emergency in India (New Delhi, 1977).

ਸੁਦਨ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ 'ਚ ਪਾਉਣਾ : ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ

ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਮੈਂ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ ਸਾਂ ਅਤੇ 26 ਜਨਵਰੀ 1975 ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਉਡਾਣ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਲੀ ਮੁੜਿਆ।

ਮੈਂ ਸ਼ੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤਿਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਛੇੜੀ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। 27 ਜੂਨ ਨੂੰ ਸੀਨੀਅਰ ਮਾਲੀਆ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ—ਚੇਅਰਮੈਨ ਸਿੱਧੇ ਟੈਕਸ, ਚੇਅਰਮੈਨ, ਕਸਟਮ ਅਤੇ ਸੈਂਟਰਲ ਐਕਸਾਈਜ਼, ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਰੈਵੇਨਿਊ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ, ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਇਨਫੋਰਸਮੈਂਟ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਸੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ—ਮੈਂ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਕਿ ਨਵੇਂ ਵਿਕਾਸਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਆਰਥਿਕ ਅਤਿਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਖਿਲਾਫ ਜੰਗ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਅਮਲ ਕਦਮਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਏਜੰਡੇ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਧਾਨਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਸਹਾਰੇ ਦੀ ਸਨਾਖਤ ਲਈ ਕਿਹਾ।

1 ਜੁਲਾਈ 1975 ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਕਾਰਗਰ ਢੰਗ ਨਾਲ COFEPOSA ਜਾਂ ਕੰਜਰਵੇਸ਼ਨ ਆਫ ਫੌਰਨ ਐਕਸਚੇਂਜ ਐਂਡ ਪ੍ਰੀਵੈਨਸ਼ਨ ਆਫ ਸਮੱਗਲਿੰਗ ਐਕਟੀਵਿਟੀਜ਼ ਐਕਟ ਨੂੰ ਸੋਧਦਾ ਹੋਇਆ। COFEPOSA 1974 ਵਿਚ ਤਸਕਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਟਾਂਦਰਾ ਤਿਗੜਮਬਾਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਨਕੇਲ ਕਸਣ ਲਈ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ 1974 ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮੱਛੀ ਫੜ੍ਹਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਤਲਬੀ ਕਰਨ ਲਈ ਠੱਲਪਾਉ

ਹਿਰਾਸਤ ਅਪਣਾਈ ਗਈ, ਕੁਝ ਉਣਤਾਈਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ। ਇਕ ਵੱਡੀ ਔਖ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹਾਈਕੋਰਟਾਂ ਨੇ ਹਿਰਾਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜੇਕਰ ਹਿਰਾਸਤ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਵੀ ਅਵੈਧ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈਕੋਰਟ ਨੇ ਅਪ੍ਰੈਲ 1975 ਵਿਚ (ਇਸ ਐਕਟ ਅਧੀਨ) ਪੰਜ ਸ਼ੱਕੀ ਸਮੱਗਲਰਾਂ ਦੀ ਹਿਰਾਸਤ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ। ਹਾਈਕੋਰਟ ਨੇ ਦੋਹਾਂ—ਸੂਕਰ ਨਾਰਾਇਣ ਬਖੀਆ ਅਤੇ ਯੁਸੁਫ ਪਟੇਲ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਇਕ ਆਧਾਰ ਜਿਸ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਅਵੈਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਪੀਲਾਂ ਦਰਜ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਐਕਟ ਵਿਚਲੇ ਇਸ ਚੋਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ COFEPOSA ਵਿਚ ਸੋਧ ਕਰਕੇ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਐਕਟ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਿਟਪਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਕ ਹਿਰਾਸਤੀ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿ ਕੋਈ ਇਕ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਈ ਆਧਾਰ ਪਾਲਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਪਾਏ ਗਏ, ਅਵੈਧ ਜਾਂ ਅਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਓਮ ਮਹਿਤਾ ਘਰੇਲੂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ, ਡਾ. ਸਰੋਜਿਨੀ ਮਾਹਿਸ਼ੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਇਕ ਕੈਬਨਿਟ ਕਮੇਟੀ ਤਸਕਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਰਥਕ ਉਣਤਾਈਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਪਹਿਲੀ ਮਿਲਣੀ 2 ਜੁਲਾਈ 1975 ਨੂੰ ਹੋਈ। ਕੈਬਨਿਟ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ :

- * ਤਸਕਰਾਂ ਦੀ ਤੁਰੰਤ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿਰਾਸਤ ਦੇ ਹੁਕਮ ਹਨ, ਪਰ ਅਜੇ ਭਗੌੜੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਢੁੱਕਵੇਂ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ, ਅਤੇ ਐਲਾਨੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨੀਆਂ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ;
- * ਡੱਕੇ ਤਸਕਰਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰਧਾਰਤ ਨਿਯਮਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਵਤੀਰਾ ਕਰਨਾ, ਕੋਈ ਵੀ ਗੈਰ ਅਧਿਕਾਰਤ ਰਿਆਇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ। (ਇਹ ਹਿਦਾਇਤ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਸਨ ਕਿ ਕਈ ਤਸਕਰ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਮਿਲੀ ਭੁਗਤ ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਆਲ ਉੱਠੇ ਸਨ।)

* ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ (ਇਕ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਤਸਕਰੀ ਖਾੜੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਤੱਟੀ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚ ਹੋਈ) ਨੂੰ ਤਸਕਰੀ ਰੋਕੂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਤੁਰੰਤ ਵਰਤਣਾ ਸੀ। ਲੋੜੀਂਦੇ ਨਾਵਿਕਾਂ ਦੀ ਰਿਕਰੂਟਮੈਂਟ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਇੰਜ 2-3 ਜੁਲਾਈ 1975 ਨੂੰ ਰਾਤ ਭਰ ਚੱਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੌਰਾਨ ਬੰਬਈ, ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਮਦਰਾਸ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਵੱਡੇ ਤਸਕਰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਗ੍ਰਿਫਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰੈਲ 1975 ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ ਅਤੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਆਰਥਿਕ ਉਣਤਾਈਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਬੂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੁਝ ਕੁ ਅਨੁਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਏ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਬਹੁਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਦੋਖੀ ਸਨ।

ਮੈਂ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ ਆਰਥਿਕ ਉਣਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਚੁੱਕੇ ਨਵੇਂ ਕਦਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ। Business Standard (9 ਜੁਲਾਈ 1975, ਪੀ ਟੀ ਆਈ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਤੋਂ) 'ਚ ਛਪੀ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ :

ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਤਸਕਰੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਰਥਿਕ ਉਣਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਐਲਾਨੇ ਨਵੇਂ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਤਹਿਤ, ਸਖ਼ਤ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਹ ਗੱਲ ਕੇਂਦਰੀ ਰਾਜ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ ਆਖੀ। ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤਸਕਰੀ ਰੋਕੂ ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਤੀਬਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ 'ਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੰਜ ਤਸਕਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੇਂਦਰਾਂ 'ਤੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਪੰਜ ਕੇਂਦਰ ਹਨ : ਕਲਕੱਤਾ, ਬੰਬਈ, ਮਦਰਾਸ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਅਤੇ ਕੋਚੀਨ... ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚੋਂ 243 ਤਸਕਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹਿਰਾਸਤੀ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਭਗੌੜੇ ਹਨ, ਸਮੇਤ 51 ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 107 ਤਸਕਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਗੌੜਾ ਐਲਾਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਪੱਤੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ ਦੀ। ਜੁਲਾਈ 1975 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਰੁ. 5 ਲੱਖ ਲਾਗਤ ਦਾ ਮਾਲ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। 82 ਵਿਰੁੱਧ COFEPOSA ਅਧੀਨ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ, 44 ਵਿਅਕਤੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਦਕਿ 12 ਭਗੌੜੇ ਹਨ। 16 ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ

ਵਿਚ ਕਲਕੱਤਾ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਿਚ ਰਿੱਟ ਪਟੀਸ਼ਨਾਂ ਬਕਾਇਆ ਹਨ, ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਭਗੋੜੇ ਤਸਕਰਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰਣ ਲਈ ਐਕਸ਼ਨ ਪਲਾਨ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ, ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਅਤਿਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਕਿ ਤਸਕਰਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਨਾਂਅ 'ਤੇ ਸੰਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਅਚਲ ਸੰਪਤੀ ਬੇਨਾਮੀ ਸੀ ਜਾਂ ਫੇਰ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਨਾਂਅ ਤੇ ਬੇਲੇਖਾ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਸਿਹਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਬਿਹਤਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਮੈਡੀਕਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵੀ ਲੈ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ, ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਮੈਡੀਕਲ ਪ੍ਰੈਕਟੀਸ਼ਨਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਿਹਤ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰਿਹਾਅ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਪੂਰੇ ਦੌਰ ਦੌਰਾਨ ਸਾਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਚੋਰ ਮੋਰੀਆਂ ਫੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਜਨਵਰੀ 1976 ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਤਸਕਰਾਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸੀ : ਇਹ ਸੀ SAFEM (FOPA) ਜਾਂ ਸਮਗਲਰ ਐਂਡ ਫੌਰਨ ਐਕਸਚੇਂਜ ਮੈਨੀਪੁਲੇਟਰਜ਼ (ਸੰਪਤੀ ਐਕਟ ਦੀ ਜ਼ਬਤੀ)। ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਬੋਲਦਿਆਂ ਮੈਂ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ (ਵਿਧਾਨ) ਤਸਕਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਟਾਂਦਰਾ ਜੋੜ ਤੋੜ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸਿੱਧਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਤਕ ਆਪਣੇ ਦਾਗੀ ਧਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਮਾਣ ਸਕਣਗੇ। ਇਹ ਇੰਜ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੁਭਾਵਕ ਉਣਤਾਈਆਂ ਵਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਘੱਟਾ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਣਗੇ। ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਫੀਚਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸੰਪਤੀ 'ਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਦਾ ਅੱਧ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤੀ ਦੇ ਬਦਲੇ ਜੁਰਮਾਨਾ ਅਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਛੋਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਇਹ ਜੁਰਮਾਨਾ ਗੈਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਅਤੇ 1/5 ਅਣ ਵਿਆਖਿਆ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਤਸਕਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਟਾਂਦਰਾ ਜੋੜ ਤੋੜ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗਲਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਣਾਈ ਸੰਪਤੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਸਸ਼ਕਤ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ, ਜਾਇੰਟ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ, ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਹਿਮ ਸਥਾਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਲਕੱਤਾ, ਬੰਬਈ, ਮਦਰਾਸ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਕਾਬਲ ਅਥਾਰਟੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਜਾਂ ਹਾਈਕੋਰਟ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਹੜਾ ਜੱਜ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ

ਕਾਬਲੀਅਤ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ, ਅਧੀਨ ਇਕ ਅਪੀਲ ਸੰਬੰਧੀ ਅਥਾਰਟੀ ਸਥਾਪਤ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਇਸ ਅਪੀਲ ਸੰਬੰਧੀ ਅਥਾਰਟੀ ਕੋਲ ਕਾਬਲ ਅਥਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਬਤੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿਰਫ ਇਕ ਅਪੀਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਲੀਆ ਮਹਿਕਮੇ ਨੇ ਬੰਬਈ ਵਿਖੇ ਤਸਕਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਪੱਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤਕਰੀਬਨ ਹਜ਼ਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸੀਂ ਅਹਿਸਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤਸਕਰ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਜਦ ਤਕ ਖਪਤਕਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਅਤੇ ਸਪਲਾਈ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਪਾੜਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਿੰਥੈਟਿਕ ਫਾਈਬਰ, ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਘੜੀਆਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਮਿਤ ਫੈਬਰਿਕ 'ਤੇ ਡਿਊਟੀ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਡਜਸਟ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਸੁਭਾਵਕ ਉਤਪਾਦਨ ਵਧ ਸਕੇ, ਐਚ ਐਮ ਟੀ (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਮਸ਼ੀਨ ਟੂਲਜ਼, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਦਾਰਾ, ਜਿਹੜਾ ਘੜੀਆਂ ਨਿਰਮਤ ਕਰਦਾ ਸੀ) ਨੂੰ ਹੋਰ ਘੜੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਲਾਉਣ ਲਈ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਸੋਨੇ ਦੀ ਤਸਕਰੀ ਨੂੰ ਨੱਪਣਾ ਐਨਾ ਸੁਖਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋਨਾ ਕੰਟਰੋਲ ਐਕਟ ਅਧੀਨ ਫੜੇ-ਫੜੀ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਵਧ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਖੇਤਰ ਮੁਸ਼ੀਬਤ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਸਮਾਜਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਕਮੀ ਦੇ ਨਾਂਅ 'ਤੇ ਸੋਨਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪਸੰਦੀਦਾ ਸੰਪਤੀ ਰਿਹਾ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਸੋਨੇ ਦੀ ਉਪਯੋਗਿਤਾ ਦੀ ਕਦਰਦਾਨੀ ਨੇ ਸੋਨਾ ਤਸਕਰਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। 1960ਵਿਆਂ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੇ ਸੋਨਾ ਕੰਟਰੋਲ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਵੱਧਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਆਪਣੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਬਜਾਏ ਕਿ ਸੁਨਿਆਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ 'ਚ ਇਜ਼ਾਫਾ ਕੀਤਾ। ਮਾਮਲੇ ਦਾ ਘੱਟ ਤੇ ਵੱਧ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦੀ ਤਸਕਰੀ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਰਨਾਟਕ ਵਿਖੇ ਦੋ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਖਾਨਾਂ ਹਨ, ਸਾਡਾ ਸੁਭਾਵਕ ਸੋਨਾ ਉਤਪਾਦਨ ਸਾਲਾਨਾ ਦਸ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਟਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਉਤਪਾਦਨ ਵਧਾ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਸੋਨੇ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੁਝ ਕਦਮਾਂ ਨੇ ਬੇਸ਼ਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਸਕਰੀ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਿਚ ਨਰੋਆ ਅਸਰ ਪਾਇਆ। ਦੁਬਈ ਅਤੇ ਹਾਂਗਕਾਂਗ, ਜਿੱਥੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਨਿਯਮਤ ਤਸਕਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ,

ਵਰਗੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਈਟਮਾਂ ਦੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਟਾਕ ਦੇ ਜ਼ਖੀਰੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤਕ ਖੂਫੀਆ ਸੂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਮਿਲੀਆਂ।

ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਦਲ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ COFEPOSA ਅਜੇ ਤੱਕ ਮਨਸੂਖ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ, ਗੈਰ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹੀ। ਦਰਅਸਲ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ, ਐਚ.ਐਮ. ਪਟੇਲ ਹੱਟ ਹੀ ਟੱਪ ਗਏ, ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰੈਵੇਨਿਊ (ਮਾਲੀਆ) ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ (ਆਮਦਨ ਕਰ ਅਤੇ ਹੋਰ) ਜਿਹੜੇ ਟੈਕਸ ਛਾਪੇ ਮਾਰਦੇ ਹਨ, ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਛਾਪੇ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰੇਰਤ ਸਨ। ਇਸ ਰਵੱਈਏ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰਥਕ ਦੋਖੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਲੜਾਈ ਅਤੇ ਮਜਬੂਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਦੇ ਤਾਰਕਿਕ ਸਿੱਟੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਿਆ।

*

ਦਸੰਬਰ 1975 ਵਿਚ ਵਿੱਤ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸਾਂਭਣ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੇ.ਆਰ. ਗਣੇਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਆਰੰਭੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਤੋਰਿਆ। ਆਮਦਨ ਕਰ ਮਹਿਕਮੇ ਨੂੰ ਟੈਕਸ ਨੈਟ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਵੇਂ ਮੁਲਾਂਕਣ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੋਵੇ ਕਿ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਟੈਕਸ ਤੋਂ ਟਾਲਾ ਵੱਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਰਵੇਖਣ-ਖੋਜ-ਫੜੀ ਫੜੀ ਵਧੀ, ਕਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਤਕ ਟੈਕਸ ਭੁਗਤਾਣ ਤੋਂ ਟਾਲਾ ਵੱਟਿਆ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਗੁਪਤ ਆਮਦਨ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਦੱਸਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟੈਕਸ ਜਾਲ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਟੈਕਸ ਕਾਨੂੰਨਾਂ (ਸਿੱਧੇ) ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ 'ਇੱਛਤ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ' ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਨੂੰ ਟੈਕਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਇਕ ਸਵੈ ਨਿਰਮਤ ਫੀਚਰ (ਖਾਸੀਅਤ) ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

1974 ਵਿਚ ਪੇਸ਼ੇਵਰਾਂ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟੈਕਸ ਨੈਟ ਅਧੀਨ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ, 1,33,642 ਨੂੰ ਛੋਹ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 1,08,012 ਨਵੇਂ ਮੁਲਾਂਕਣੀ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਜਮਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ : ਵਕੀਲ (78,638), ਚਾਰਟਰਡ ਅਕਾਊਂਟੈਂਟ (11,243), ਡਾਕਟਰ (8,366), ਇੰਜੀਨੀਅਰ (15,278), ਠੇਕੇਦਾਰ (6,981) ਅਤੇ ਆਰਕੀਟੈਕਟ (2,724) ਸਨ। ਟੈਕਸ ਭੁਗਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਵਾਧੇ ਕਾਰਣ ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਏ 'ਚ ਵੀ ਚੋਖਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

*

ਅਸੀਂ ਫੇਰ ਬਾਹਰੋਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਸਰਲੀਕਰਣ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕੀਤਾ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਗੈਰ-ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਭਾਰਤੀਆਂ (ਐਨ ਆਰ ਆਈ) ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਲੁਕਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੈਸਾ ਭੇਜਿਆ। ਤਸਕਰਾਂ ਨੇ ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਟਾਂਦਰਾ (Foreign exchange) ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਕਰੰਸੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭੁਗਤਾਨ ਕੀਤਾ, ਉੱਚ ਤਬਾਦਲਾ ਦਰਾਂ 'ਤੇ ਸੰਚਾਲਤ ਕਰਕੇ। ਦਰਅਸਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੰਡ ਤਸਕਰੀ ਲਈ ਸਮਾਨੰਤਰ ਬੈਂਕਿੰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਰੀਗਰੀ ਨਾਲ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ 'ਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਭਾਰਤੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ (ਆਰਬੀਆਈ) ਨਾਲ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਕੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਰਲੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੈਰ ਅਧਿਕਾਰਤ ਬੈਂਕਿੰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਚਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੋਧਕ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਐਕਟ ਅਧੀਨ ਨੱਪਿਆ ਗਿਆ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਟਾਂਦਰੇ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਚੈਨਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇਣ ਅਤੇ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿ ਗੈਰ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਵੇਸ਼ਯੋਗ ਸਰਪਲਸ ਦਾ ਭਾਗ ਭਾਰਤੀ ਬੈਂਕਾਂ 'ਚ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਦੋ ਜਮ੍ਹਾਂ ਸਕੀਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਗੈਰ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਰੰਸੀ—ਅਮਰੀਕੀ ਡਾਲਰ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੌਂਡ ਭਾਰਤੀ ਬੈਂਕਾਂ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਪੈਸਾ ਵਾਪਸ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਮੂਲ ਅਤੇ ਵਿਆਜ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਰੰਸੀ ਵਿਚ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਾਤਿਆਂ ਲਈ ਵਿਆਜ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਦਰਾਂ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ।

ਬਦਲਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਜਮ੍ਹਾਂਕਰਤਾ ਆਪਣੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਰੰਸੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਭਾਰਤੀ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਚੁਣ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਸਕੀਮਾਂ ਸੱਟੇਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੈਰ-ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੀਅਲ ਅਸਟੇਟ ਸਮੇਤ ਰਿਆਇਤਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਕਦਮ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਤਸਕਰੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਲਾਉਣ ਲਈ ਧਨ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਾੜੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਟਾਂਦਰਾ ਰਿਜ਼ਰਵ ਨੂੰ ਪਸਾਰਿਆ। ਅਕਤੂਬਰ 1974 ਤੋਂ ਨਵੰਬਰ 1975 ਤੱਕ, ਚੌਦਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਚੈਨਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਣ 441 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਔਸਤ 41 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਔਸਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਣ 67 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਹੋ

ਗਿਆ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਟਾਂਦਰਾ ਰਿਜ਼ਰਵ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 144 ਫੀਸਦੀ ਅਤੇ 93 ਫੀਸਦੀ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ, ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ 5 ਅਤੇ 21 ਫੀਸਦੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ।

ਆਰਥਿਕ ਦੋਖੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਾਡੀ ਰਣਨੀਤੀ ਨੇ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਆਮਦਨ ਕਰ ਮਹਿਕਮੇ ਵੱਲੋਂ ਛਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਛਾਣਬੀਣਾਂ ਨੇ ਟੈਕਸ ਭਰੋਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਬਲੈਕ ਮਨੀ ਪਰਿਚਾਲਕਾਂ ਦਾ ਜਿਊਣਾ ਦੁਭਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਲੀ ਵਰ੍ਹੇ 1974-75 ਦੌਰਾਨ ਕੁਲ 2,029 ਆਮਦਨ ਕਰ ਛਾਪੇ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਸਮੇਤ 1523 ਹੋਰ ਅਪੈਲ ਅਤੇ ਨਵੰਬਰ 1975 ਦਰਮਿਆਨ। ਇਸ ਮਿਆਦ ਦੌਰਾਨ ਜ਼ਬਤ ਸੰਪੱਤੀ ਦੀ ਲਾਗਤ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 17 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਅਤੇ 14 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਆਂਕੀ ਗਈ। ਸੰਖੇਪ 'ਚ ਅਜਿਹਾ ਮਾਹੌਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਟੈਕਸ ਚੋਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨੀਂਦੇ ਰਾਤਾਂ ਲੰਘਾਣੀਆਂ ਪਈਆਂ।

ਇਸ ਤਸੱਵਸ 'ਚ ਚੋਟੀ ਦੇ ਸਨਅਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗਰੁੱਪ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਟੈਕਸ ਚੋਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੁਕਵੀਂ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਧਨ ਸਵੈ ਇੱਛਤ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੇ। ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਰਜਨੀ ਪਟੇਲ ਇਸ ਸਕੀਮ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹਿਮਾਇਤੀ ਸਨ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਅਰੁਚਿਤ ਸੀ—ਮੈਂ ਵਾਂਚੂ ਕਮੇਟੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨਾਲ ਨਾ ਸਿਰਫ ਰਾਜ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਸਿਲਾ ਇਮਾਨਦਾਰ ਟੈਕਸ ਦਾਤਾਵਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਬੇਈਮਾਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਨਾਪੱਖੀ ਜਨਤਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਮਸ਼ਵਰੇ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਮਝਿਆ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪੂਰਵ 'ਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਤਿੰਨ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ—ਸੀ.ਡੀ. ਦੇਸ਼ਮੁਖ, ਟੀ.ਟੀ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਮਚਾਰੀ ਅਤੇ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਦੀ ਮਿਆਦ ਦੌਰਾਨ—ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਿੱਟੇ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਅਫਸਰ ਇਸ 'ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਮੁੱਦਾ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਿਹੜੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬੇਸ਼ਕੀਮਤੀ ਪੱਖ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ, ਬਿਨਾਂ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਿਆਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਕੀ ਚਿੰਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਰਬ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧੀ ਅੰਸ਼ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਾਂ।

ਇਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਕੀਮ ਦੇ ਨਫੇ ਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਭਿਆਸ ਮੁੱਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੀਨੀਅਰ

ਸਾਬੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਮਾਇਤ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਕ ਕੈਬਨਿਟ ਰਿਪੋਰਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਫੇਰ ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਇਜ਼ਹਾਰ ਸਕੀਮ (Voluntary Disclosure Scheme) ਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਵੱਲੋਂ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਫੇਰ 8 ਅਕਤੂਬਰ 1975 ਨੂੰ ਇਕ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸਕੀਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਭੁਗਤਾਨਯੋਗ ਆਮਦਨ ਕਰ ਦੀ ਦਰ 50 ਫੀਸਦੀ ਸੀ (60 ਫੀਸਦੀ ਦੀ ਆਮ ਦਰ ਮੁਕਾਬਲੇ) ਅਤੇ ਐਲਾਨਕਰਤਾ ਦਾ ਨਾਂਅ ਅਤੇ ਸ਼ਨਾਖਤ ਗੁਪਤ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਜ਼ਾਹਰ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਧਨ ਦਾ ਢਾਈ ਫੀਸਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕ੍ਰਿਤ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕਿਓਰਟੀਜ਼ 'ਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਸਕੀਮ ਤਹਿਤ ਜ਼ਾਹਰ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਧਨ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪੈਨਲਟੀ ਜਾਂ ਮੁਕਦਮਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਛੋਟ ਨਹੀਂ ਵਧਾਈ ਜਾਵੇਗੀ ਜੇਕਰ ਉੱਤਰਵਰਤੀ ਸੂਚਨਾ, ਕੋਈ ਨਾ ਐਲਾਨੀ ਗੁਪਤ ਆਮਦਨ ਅਤੇ/ਜਾਂ ਧਨ ਲੱਭਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। COFEPOSA ਅਧੀਨ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਲੋਕ ਇਸ ਸਕੀਮ ਦੇ ਲਾਹੇ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਇਸ ਕੌਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਹੀਲਾ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੈਂਟਰਲ ਬੋਰਡ ਆਫ ਡਾਇਰੈਕਟ ਟੈਕਸਿਜ਼ (ਸਿੱਧੇ ਟੈਕਸਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬੋਰਡ) (ਸੀ.ਬੀ.ਡੀ.ਟੀ.) ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਐਸ.ਆਰ. ਮਹਿਤਾ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਲਈ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਕ ਦੋ-ਸ਼ਾਖਦਾਰ ਰਣਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ : ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪੇ ਅਤੇ ਛਾਣਬੀਣ ਵਧਾਈ ਗਈ। ਮੈਂ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ, ਇੰਜ ਐਸ.ਆਰ. ਮਹਿਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸੀ.ਬੀ.ਡੀ.ਟੀ. ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸੰਗਠਨਾਂ, ਚੈਂਬਰ ਆਫ ਕਾਂਗਰਸ, ਟੈਕਸ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ, ਵਕੀਲਾਂ, ਚਾਰਟਰਡ ਅਕਾਉਂਟੈਂਟ, ਕਲੱਬਾਂ ਅਤੇ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਕੀਮ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਅਵਸਰ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ 'ਚ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ : ਮੈਂ ਹਰੇਕ ਟੈਕਸ ਝਕਾਣੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ 31 ਦਸੰਬਰ 1975 ਤੱਕ ਸਾਡਾ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣਨ ਲਈ ਨਿਮੰਤ੍ਰਣ ਦਿਆਂਗਾ, 31 ਦਸੰਬਰ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਗੈਰ-ਸੁਆਗਤੀ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣਾਂਗਾ। ਇਸ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਨੇ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਖੱਟੀ। ਅਸੀਂ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਹੋਰਡਿੰਗਜ਼, ਪੋਸਟਰਾਂ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਵਿਗਿਆਪਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ।

ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ ਦਸੰਬਰ, ਉਸ ਸਾਲ ਮੈਂ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਸਤਾਈ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਟੈਕਸ ਭੁਗਤਾਨੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਜਵਾਬ ਬਹੁਤਾ ਹੁੰਗਾਰੇ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਕੁ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਕੀਮ ਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ, ਪਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਕਮ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਤਦ ਫੇਰ ਮਿਤੀ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਇਕ

ਮਸ਼ਵਰਾ, ਮੈਂ ਇਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ ਬੀ.ਡੀ.ਟੀ. ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਾਧਾ ਭੇਤ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਵੇਗਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸਨ, ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿ ਸਕੀਮ ਫਲਾਪ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਤੋਂ ਮੁਹਿੰਮ ਨੇ ਗਤੀ ਫੜ੍ਹਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮਿਤੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਕੀਮ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਆਖਰੀ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਰਫ਼ਤਾਰ ਚੋਟੀ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਸਨਅਤੀ ਘਰਾਣਿਆਂ 'ਤੇ ਛਾਪੇ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਟੈਕਸ ਦੋਖੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੇਚੈਨੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਛਾਪੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭੈਅ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਸਨ, ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਛਾਪੇ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਦਮ ਦਾ ਹੀ ਪਰਿਣਾਮ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਵੱਡੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਵਾਧੂ ਸੰਭਾਲ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵੰਬਰ-ਦਸੰਬਰ 1975 ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਛਾਪਿਆਂ ਲਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰੰਭਕ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਪਈ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਇੱਛਤ ਇਜ਼ਹਾਰ ਸਕੀਮ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ, ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ 75ਵੇਂ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ 'ਤੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਆਰਥਿਕ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਅੰਕੜੇ ਦੱਸਣ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।³⁶ ਡੈਲੀਗੇਟਾਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਲੁਕੋਈ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਧਨ ਦੇ ਸਕੀਮ ਦੁਆਰਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤੇ ਅੰਕੜੇ ਦੱਸੇ : 1500 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ। ਮੈਂ ਸੈਸ਼ਨ 'ਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੌਮੀ ਖਜ਼ਾਨੇ (ਰਾਜਕੋਸ਼) 'ਚ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਾਲ ਦਾ ਤੋਹਫਾ ਹੈ।

ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਕੀਮ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਸੀ। 'ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਇਕ ਦਿਨ ਆਪਣੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਫੂਕ ਲਵੇਗਾ', ਕਈ ਸੀਨੀਅਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਮਜ਼ਾਕ 'ਚ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਅਪਵਾਦ ਬਾਬੂ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਸੀ। ਪ੍ਰਣਬ ਕਾਫੀ ਚਤੁਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੀ ਉਹ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਨੇ ਚੁਟਕੀ

ਲਈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਣਾਮ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਜੱਫੀ ਪਾਈ 'ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ!' ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ।

ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਮੁੜ ਆਇਆ ਅਤੇ ਸੀ. ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਆਪਣੀ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਸਿਹਤਯਾਬ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਕੀਮ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਟਾਫ ਨੂੰ ਬੋਨਸ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਲਈ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਰੂਟੀਨ ਡਿਊਟੀ ਕਰਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਸਹੀ ਸਨ, ਉਹ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਆਮਦਨ ਕਰ ਮਹਿਕਮੇ ਦਾ ਰੂਟੀਨ ਕੰਮ ਸੀ। ਪਰ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਅਮਲ 'ਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਸਕੀਮ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਬੋਨਸ ਅਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮੇਰੀ ਮਜਬੂਤ ਤਰਫਦਾਰੀ ਜਾਇਜ਼ ਸੀ।

2 ਜਨਵਰੀ 1976 ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ, ਆਪਣੀ ਭਵਿੱਖੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਕੀਮ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ 'ਚ ਦੱਸਿਆ। ਇਹ ਕੌਮੀ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਹਰੇਕ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ (ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਲਈ ਅੰਤਿਕਾ 7 ਵੇਖੋ)।

ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (ਦਿੱਲੀ, 2 ਜਨਵਰੀ 1976) ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੰਪਾਦਕੀ 'ਚ ਲਿਖਿਆ :

ਕੇਂਦਰੀ ਰੈਵੇਨਿਊ ਅਤੇ ਬੈਂਕਿੰਗ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਰਜੀ (ਪ੍ਰਣਬ) ਦੇ ਸਿਰ ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਇਜ਼ਹਾਰ ਸਕੀਮ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਣਾ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕਾਲੇ ਧਨ ਦਾ ਸਿਰਫ 10 ਫੀਸਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੋਇਐ ਜਾਂ ਦੁਗਣਾ, ਪਰ ਅਸਲ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਲੁਕੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਧਨ ਤੋਂ 1500 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਟੈਕਸ ਨੈੱਟ ਵਿਚ ਆਏ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਖਜ਼ਾਨਾ, 250 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਛੱਪੜ ਪਾੜ ਕੇ ਹੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਭਰਿਆ। ਤੁਲਨਾਤਮਕ 1965 ਤੱਕ ਸਾਰੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪਹਿਲੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਵਿਚ ਕੁਲ ਰਕਮ ਸਿਰਫ 265 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸੀ ਅਤੇ ਟੈਕਸ ਪ੍ਰਾਪਤ 62 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। 1971 ਵਿਚ ਵਾਂਚੂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਅਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਸਕੀਮ ਦੀ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਣ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਇਮਾਨਦਾਰ ਟੈਕਸਦਾਤਾਵਾਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨੂੰ ਝਕਝੋਰ ਦੇਵੇਗੀ, ਕਾਨੂੰਨ ਤੋੜਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ

ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਟੈਕਸ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੇ ਮਨੋਬਲ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰੇਗੀ। ਪਰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੈਅ ਅਧਾਰਹੀਣ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਇਸ ਸਕੀਮ ਲਈ ਟੈਕਸ ਝਕਾਣੀ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਖਿਲਾਫ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਮੁਹਿੰਮ ਆਰੰਭੀ ਗਈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਕੀਮ ਬੁਲੰਦੀ 'ਤੇ ਸੀ, ਦਬਾਅ ਬਣਾਉਣ 'ਚ ਵੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਮਿਲੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਸਾਲ ਸਿੱਧੇ ਟੈਕਸਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਨਵੀਂ ਸਕੀਮ ਦੇ ਅਮਲ 'ਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਕਰੀਬਨ 30 ਫੀਸਦੀ ਉੱਪਰ ਗਈ, ਬਾਵਜੂਦ ਨਿੱਜੀ ਟੈਕਸੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ 'ਚ ਕਟੌਤੀ ਦੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ ਕੀ, ਜ਼ਾਹਰਾ ਰਕਮ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਉਮੀਦਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਾਲੇ ਧਨ ਦੇ ਸਰਕੁਲੇਸ਼ਨ ਦੀ ਰਫਤਾਰ, ਜਿਸਦਾ ਕੀਮਤਾਂ ਉੱਪਰ ਜਵਲੰਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਘੱਟ ਹੋਇਆ। ਕੋਈ ਕਿਵੇਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੁਕੋਈ ਆਮਦਨ ਜਾਂ ਧਨ ਜਿਹੜਾ ਅਜੇ ਵੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਵੱਧ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਨਾ ਸਿਰਫ ਟੈਕਸ ਝਕਾਣੀ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਖਿਲਾਫ ਮੌਜੂਦਾ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਗਤੀ ਵਧਣ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਟੈਕਸੇਸ਼ਨ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਤਰਕਪੂਰਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਰਜੀ (ਪ੍ਰਣਬ) ਨੇ ਕਰਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤਲਬ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੇਕਰ ਟੈਕਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਉਤਪਾਦਨ, ਬਚਤਾਂ, ਨਿੱਜੀ ਜਤਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਉਚਿਤਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇਣ 'ਚ ਸਮਝੀ ਹੋਵੇ।

ਕਈ ਹੋਰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਆਰਟੀਕਲ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਕੀਮ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿਚ ਸਨ।

ਆਪਣੀ ਸੰਪਾਦਕੀ (ਦਿੱਲੀ, 2 ਜਨਵਰੀ 1976) 'ਚ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨੇ ਨਿਮਨ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ :

ਰੈਵੇਨਿਊ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਟੈਕਸਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਤਰਕਪੂਰਣਤਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ। ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਭਿਆਸ ਜਾਰੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਣਗੇ ਜਦੋਂ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਅਗਲੇ ਮਾਲੀ ਵਰ੍ਹੇ ਲਈ ਆਪਣਾ ਬਜਟ ਪੇਸ਼ ਕਰਣਗੇ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਮਗਰੋਂ। ਤਰਕਪੂਰਣਤਾ, ਜਿਸਦੀ ਭਿੰਨ ਇੱਛੁਕ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੁਆਰਾ

ਅਤੇ ਦੀ ਤਰਫੋਂ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਸਿੱਧੇ ਟੈਕਸ ਦੇਣਕਾਰੀ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਆ ਦਰਾਂ ਵਿਚ ਕਟੌਤੀ ਲਈ ਮੰਗਲ ਬੋਲ ਹੈ। ਵਾਂਞੂ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਚੋਟੀ ਦੇ ਆਮਦਨ ਬੰਧਨੀਆਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਆਕਾਰੀ ਛੋਟ ਮਗਰੋਂ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਮਿਲੀ। ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਇਜ਼ਹਾਰ ਸਕੀਮ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿਲੀ ਰਿਆਇਤਾਂ, ਪ੍ਰੋਣਾਦਾਇਕ ਛੋਟਾਂ ਅਤੇ ਪਰੇਰਕਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜੇ ਇਸਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੈਰ ਲੇਖਾ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਧਨ ਨੂੰ ਜਾਹਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਸਨ, ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ। ਟੈਕਸ ਸੋਧਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ 'ਚ ਟੈਕਸ ਦਰ 'ਚ ਆਮ ਕਟੌਤੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੱਡੇ ਪਸਾਰ ਸਨ। ਬੇਸ਼ਕ ਟੈਕਸ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਵਸੀਲੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦੀ। ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਖਪਤ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਤੇ ਧਨ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਬੀਤੇ 'ਚ ਐਨਾ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਰੋਲ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਟਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦੇ। ਟੈਕਸ ਬਣਤਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਤਾਰਕੀਕਰਣ ਦੇ ਭਾਵਅਰਥ ਦੂਰਵਰਤੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਕਈ ਘੋਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਟੱਕਰ ਮਾਰੇਗੀ।

‘ਦ ਸਟੇਟਸਮੈਨ’ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੰਪਾਦਕੀ (ਦਿੱਲੀ, 2 ਜਨਵਰੀ 1976) 'ਚ ਲਿਖਿਆ :

ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਇਜ਼ਹਾਰ ਸਕੀਮ ਦੇ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਬਿਲ ਦੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨੇ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਿੱਧੇ ਟੈਕਸਾਂ ਦੇ ਤਾਰਕੀਕਤਾ ਦੀ ਲੋੜ 'ਤੇ ਸੀ, ਆਮ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਗਾਰਾ ਪਾਇਆ। ਰੈਵੇਨਿਊ ਅਤੇ ਬੈਂਕਿੰਗ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ ਲਗਭਗ ਇਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਞੂ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਟੈਕਸ ਟਾਲਮਟੋਲ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਦੇ ਆਮਦਨ ਕਰ ਦੀਆਂ ਵਾਧੂ ਦਰਾਂ 'ਚ ਕਟੌਤੀ ਦੇ ਮਸ਼ਵਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਇਜ਼ਹਾਰ ਸਕੀਮ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਟੈਕਸਾਂ ਦੇ ਘੱਟ ਦਰਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ, ਦੂਜੀ ਸੋਚ ਰੱਖਦੇ ਜਾਪ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਟੈਕਸਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੁਝ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਅਗਲੇ ਬਜਟ 'ਚ ਹਕੀਕੀ

ਰਵੱਈਆ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਾਰੇ ਚੌਕਸ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਹੈ।
ਟੈਕਸ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀਆਂ ਅਤੇ ਚੈਂਬਰ ਆਫ ਕਾਮਰਸ ਵੱਲੋਂ ਮਸ਼ਵਰਿਆਂ
ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਲੰਮੀ ਸੂਚੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਈ ਜਾਇਜ਼ ਅਤੇ ਅਮਲੀ
ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਮਾਲੀਏ ਦਾ ਘਾਟਾ ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ
'ਤੇ ਕੋਈ ਹੋਵੇ ਉਹ ਬਿਹਤਰ ਕੁਲੈਕਸ਼ਨ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਾਧੇ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ
ਵੱਡੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੋਏ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੋਵੇਗਾ।

ਟੈਕਸ ਸੁਧਾਰ ਸਿਰਫ ਟੈਕਸ ਦਰਾਂ ਵਿਚ ਕਟੌਤੀ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ,
ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਸਥਾਪਕ ਪ੍ਰਬੰਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਪੂਰਕ ਲਾਏ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਾਹਰ
ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੇ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ। ਮਾਲੀਏ ਦਾ
ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਕਾਰਣ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨ
ਵਰਗੀ ਇਕ ਏਜੰਸੀ ਰੱਖਣ ਨੂੰ ਮੁਨਾਸਬ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਫੈਸਲਾ
ਦੋਹਾਂ ਮਹਿਕਮੇ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਿਆ
ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਟੈਕਸ ਚਾਲਬਾਜ਼ ਅਤੇ ਟਾਲਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਸੰਸਥਾਪਕ ਪ੍ਰਬੰਧਨਾਂ
ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ।

ਇਕ ਹੋਰ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਮਗਲਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੈਰ ਜ਼ਾਹਰਾ ਸੰਪਤੀਆਂ
ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਟਾਂਦਰਾ ਚਾਲਬਾਜ਼ਾਂ (ਖਾਸਕਰ ਬੰਬਈ 'ਚ ਜਿੱਥੇ ਵੱਡੇ ਕੈਸ਼ ਪ੍ਰਵਾਹ
ਅਤੇ ਰੀਅਲ ਅਸਟੇਟ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕ ਬਿਜ਼ਨੈਸ ਰਿਹਾ) ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰਨ ਅਤੇ
ਲੋੜੀਂਦੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ
ਅਤੇ ਇਸ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਨੇ ਇਸ ਐਕਟ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਟੈਕਸ ਕਾਨੂੰਨ 'ਚ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸਿੱਧੇ ਟੈਕਸਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਨ ਤੱਕ
ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਸਿੱਧੇ ਟੈਕਸ ਵੀ ਘੇਰੇ 'ਚ ਆ ਗਏ, ਖਾਸ ਕਰ ਕਿਉਂਕਿ ਸੈਂਟਰਲ
ਐਕਸਾਈਜ਼ ਅਤੇ ਕਸਟਮ ਦੁਆਰਾ ਵੱਡੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ
ਸਨ। ਦਰਅਸਲ 1970ਵਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਕੁਲ ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਏ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਟੈਕਸ ਦਾ
ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲੜਖੜਾਉਂਦੇ 75 ਫੀਸਦੀ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ
ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ
ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਕਸਟਮ ਡਿਊਟੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰਾਂ ਲਈ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ
ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬੀ.ਟੀ.ਐਨ. (Brussels Tariff Nomenclature) ਦੀ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ
ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ।³⁷ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਗਵਰਨਰ ਐਲ.ਕੇ. ਝਾਅ ਦੀ
ਚੇਅਰਮੈਨੀ ਅਧੀਨ ਸੈਂਟਰਲ ਐਕਸਾਈਜ਼ 'ਚ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਵੇਚਨ ਲਈ ਇਕ
ਮਾਹਰ ਕਮੇਟੀ³⁸ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। (ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਸੀ. ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਨੇ
1976-77 ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਜਟ ਸਪੀਚ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ)।
ਕਮੇਟੀ ਨੇ 1977 ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰਿਮ ਰਿਪੋਰਟ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ।

ਜਦੋਂ ਕੀਮਤੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅੱਜ ਵੀ ਕਾਰਗਰ ਹਨ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਜਦੋਂ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਰਿਪੋਰਟ ਦਾਖਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਸੀਂ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਇਸ ਰਵੱਈਏ ਨਾਲ ਕਿ 'ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਜੋ ਕੀਤਾ ਮਾੜਾ ਸੀ', ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਿਪੋਰਟ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚੀ। ਜਦੋਂ 1980 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਮੁੜ ਸੱਤਾ 'ਚ ਆਈ ਅਤੇ ਆਰ. ਵੈਂਕਟਰਮਨ ਨੂੰ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਿਪੋਰਟ 'ਚ ਬਹੁਤੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਈ। ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਐਲ.ਕੇ. ਝਾਅ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਭਿੰਨ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਚ ਇਕ-ਵਿਅਕਤੀ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਸੁਧਾਰ ਕਮਿਸ਼ਨ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ 1982 ਵਿਚ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ, ਕਈ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ ਗੁਆ ਲਈ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਲਿਆ ਜਿਹੜੇ ਅਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਟੈਕਸ ਪਾਲਸੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।^{੧੭}

1975-77 ਦੌਰਾਨ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਬੈਂਕਿੰਗ ਸੁਧਾਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਇਹ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੈਂਕਾਂ ਨੇ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। 20 ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 12 ਨੁਕਤੇ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੈਂਕਿੰਗ ਸਿਸਟਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ।

ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖੇਤਰੀ ਪੇਂਡੂ ਬੈਂਕਾਂ (ਆਰ.ਆਰ. ਬੀਜ਼) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪੇਂਡੂ ਕਰੈਡਿਟ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। 20 ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆਨ ਵਿਚ ਗੈਰ-ਅਧਿਕਾਰਤ ਮਹਾਜਨੀ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਸੰਸਥਾਗਤ ਰਿਣ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਏ ਬਗੈਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਗਤ ਰਿਣ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ (ਆਰਥਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਵਧੀਕ ਸਕੱਤਰ ਕੇ ਨਰਸਿਮਹਨ ਦੀ ਚੇਅਰਮੈਨੀ ਅਧੀਨ) ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ. ਅਧਿਐਨ (1974-75) ਮੁਤਾਬਕ ਪੇਂਡੂ ਰਿਣ ਦੀ ਕੁੱਲ ਲੋੜ ਰੁਪਏ 3,000 ਕਰੋੜ ਸਾਲਾਨਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਪਲਬਧ ਸਾਰੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਇੰਤਜ਼ਾਮ (ਸਮੇਤ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੁਸਾਈਟੀਆਂ, ਭੂਮੀ ਵਿਕਾਸ ਬੈਂਕਾਂ, ਕਮਰਸ਼ਲ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਂਡੂ ਬ੍ਰਾਂਚਾਂ ਆਦਿ) ਰੁ. 800 ਕਰੋੜ ਸਾਲਾਨਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਥਾਗਤ ਇੰਤਜ਼ਾਮਾਂ ਤੋਂ ਪੇਂਡੂ ਰਿਣ ਦੀ ਕੁੱਲ ਲੋੜ ਦਾ 30 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਕਾਇਆ

70 ਫੀਸਦੀ ਲਈ ਪੇਂਡੂ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਮਹਾਜਨਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚ ਦਰ 30 ਫੀਸਦੀ ਤੋਂ 50 ਫੀਸਦੀ ਵਿਚਕਾਰ ਘੁੰਮਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਪੇਂਡੂ ਰਿਣ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਮਹਾਜਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ—ਅਤੇ ਇੰਜ ਨਰਸਿਮਹਨ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਆ.ਆਰ. ਬੀਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਨਮੂਨਾ ਘੱਟ ਲਾਗਤ ਬੈਂਕਿੰਗ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਕਮਰਸ਼ਲ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨੂੰ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਦੀ ਲਚਕਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜੇਗੀ। ਆਰ ਆਰ ਬੀਜ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਭਾਰਨਾ ਸੀ, ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੁਭਾ 'ਚ ਡੁੱਬੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਨਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਥਾਨਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੈਂਕਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ—ਛੋਟੇ ਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਸੀਰੀ, ਪੇਂਡੂ ਦਸਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰਣੀਆਂ ਸੀ।

ਅਧਿਆਦੇਸ਼ 26 ਸਤੰਬਰ 1975 ਨੂੰ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਸਮੀ ਉਦਘਾਟਨ 2 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਜੈਅੰਤੀ 'ਤੇ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਪੰਜ ਆਰ ਆਰ ਬੀਜ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ : ਦੋ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਚ (ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ ਅਤੇ ਗੋਰਖਪੁਰ), ਇਕ ਰਾਜਸਥਾਨ 'ਚ (ਲਵਣ), ਇਕ ਹਰਿਆਣਾ 'ਚ (ਭਿਵਾਨੀ) ਅਤੇ ਇਕ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ 'ਚ (ਮਾਲਦਾ)। ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਸੀ. ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਨੇ ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਪਹਿਲੇ ਆਰ ਆਰ ਬੀ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੈਂ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਿੱਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੇ ਮਾਲਦਾ ਵਿਖੇ ਗੌਰ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਬੈਂਕ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕੀਤਾ। ਹਰੇਕ ਆਰ ਆਰ ਬੀ ਨੇ ਇਕ ਕੌਮੀਕ੍ਰਿਤ ਬੈਂਕ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਨਸਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ ਸਮੇਤ ਇਕ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ 25 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਪੇਡ ਅੱਪ ਪੂੰਜੀ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ, ਸਥਾਨਸਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੈਂਕਾਂ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 50 ਫੀਸਦੀ, 35 ਫੀਸਦੀ ਅਤੇ 15 ਫੀਸਦੀ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਸ਼ੇਅਰਧਾਰਕ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਨੌਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਨੇ ਸਨ, ਤਿੰਨ ਸਥਾਨਸਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੈਂਕਾਂ ਨੇ ਅਤੇ ਦੋ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ।

ਮਾਲਦਾ ਸਮਾਗਮ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਿੱਤੀ ਵਰ੍ਹੇ 1975-76 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪੰਦਰਾਂ ਬੈਂਕ ਖੋਲ੍ਹੇ ਜਾਣੇ ਸਨ ਅਤੇ 1976-77 ਦੇ ਅੰਤ 'ਚ ਅਜਿਹੇ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਹ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਆਸ ਸੀ। ਮੈਂ ਖੇਤੀ ਰਿਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਆਰਆਰਬੀ ਦਾ ਰੋਲ ਸੌਂਪਣ ਵੱਲ ਵੱਧਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਦਰਅਸਲ ਦਸੰਬਰ 1975 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਬੈਂਕਿੰਗ ਦਾ ਮਹਿਕਮਾ ਮੈਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਮੈਂ

ਆਰ ਆਰ ਬੀਜ਼ ਦੀਆਂ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਅੱਗੇ ਵਧਾਈਆਂ। ਮਾਰਚ 1977 ਤੱਕ ਅਠਤਾਲੀ ਬੈਂਕ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਿਰਫ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ 'ਚ ਹੀ ਗੌਰ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਬੈਂਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਬੀਰਭੂਮ ਵਿਖੇ ਮਯੂਰਕਸ਼ੀ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਬੈਂਕ, ਬਾਂਕੁਰਾ ਵਿਖੇ ਮੱਲਾਭੂਮ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਬੈਂਕ, ਤਿੰਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਦਾ (ਮਿਦਨਾਪੁਰ, ਬਾਂਕੁਰਾ, ਪੁਰੁਲੀਆ) ਅਤੇ ਕੁਝ ਬਿਹਾਰ 'ਚ ਨਾਰਥ ਬੰਗਾਲ ਖੇਤਰੀ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਬੈਂਕ (ਕੁਝ ਬਿਹਾਰ, ਜਲਪਾਈਗੁਰੀ ਅਤੇ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ)।

ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਾਰ ਮਗਰੋਂ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਆਰ ਆਰ ਬੀਜ਼ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਠੱਪੀ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਪੂਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ, ਦਿਨ ਦੇ ਅਖੀਰ 'ਚ ਸਦਬੁੱਧੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੰਤਵਾਲਾ ਦੀ ਚੇਅਰਮੈਨੀ ਹੇਠ (ਨਾਮਵਰ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀ) ਮੁੱਦੇ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਲਈ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਦੰਤਵਾਲਾ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਰਿਣ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਰ ਆਰ ਬੀਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਵੈਧਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਰ ਆਰ ਬੀਜ਼ ਦਾ ਵਾਧਾ (ਫੈਲਾਅ) ਆਸ ਮੁਤਾਬਕ ਆਵੇਗਾ ਨਹੀਂ ਪਕੜ ਸਕਿਆ। 1980 'ਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਾਪਸੀ ਤੱਕ ਸਾਨੂੰ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਪਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਛੇਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਦੌਰਾਨ 170 ਆਰ ਆਰ ਬੀਜ਼ ਦਾ ਇਸਨੇ ਟੀਚਾ ਮਿਥਿਆ। 31 ਮਾਰਚ 1985 ਤੱਕ ਟੀਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਜਨਵਰੀ 1976 ਵਿਚ ਆਰ ਆਰ ਬੀਜ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਾਲਾ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਐਕਟ ਦੁਆਰਾ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬਿਲ ਦੀ ਰਹਿਬਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਰੇਕ ਸੂਬੇ ਦਾ ਆਰ ਆਰ ਬੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ ਗੈਰ-ਬੈਂਕ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। 1978-79 ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਰਿਣ ਲੋੜ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ 3,000 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਰਕਮ ਵਿਚੋਂ 1,700 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਕਮਰਸ਼ਲ ਬੈਂਕਾਂ, ਕੋਆਪੇਰੇਟਿਵ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਂਡੂ ਬ੍ਰਾਂਚਾਂ ਵੱਲ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਆਸ ਸੀ। ਬਕਾਇਆ 1,300 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਆਰ ਆਰ ਬੀਜ਼ ਵੱਲੋਂ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣੇ ਸਨ, ਜੇਕਰ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਰਿਣ ਲੋੜ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਗਤ ਇੰਤਜ਼ਾਮਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਮੈਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਆਰ ਆਰ ਬੀਜ਼ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨਿਯਮ ਕਮਰਸ਼ਲ ਬੈਂਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਆਸਾਨ ਹੋਣਗੇ। ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਦੋ ਮਸ਼ਵਰਿਆਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ : (ੳ) ਬੋਰਡ ਆਫ ਡਾਇਰੈਕਟਰਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਦੇ ਚੁਣੇ

ਹੋਏ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਹੋਣ (ਅ) ਆਰ ਆਰ ਬੀ ਦਾ ਪੇ-ਸਕੇਲ ਕਮਰਸ਼ਲ ਬੈਂਕਾਂ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇ। ਪਹਿਲੇ ਮਸ਼ਵਰੇ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਮੇਰਾ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਰੂਟ ਬਿਹਤਰ ਸੀ ਕਿ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਅਤੇ ਮਾਹਰ ਬੋਰਡ 'ਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਜਾਂ ਜੁੜਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਹਰ ਤਿੰਨਾਂ ਅਥਾਰਟੀਆਂ (ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ, ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਸਪਾਨਸਰਿੰਗ ਬੈਂਕ) ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੇ-ਸਕੇਲ ਵਿਚ ਸ਼ਮਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਮੇਰਾ ਤਰਕ ਸਾਧਾਰਣ ਸੀ : ਜੇਕਰ ਇਹ ਬੈਂਕ ਘਟੀਆਂ ਲਾਗਤਾਂ 'ਤੇ ਚਲਾਉਣੇ ਹਨ, ਅਸੀਂ ਕਮਰਸ਼ਲ ਬੈਂਕਾਂ ਦੇ ਉੱਚ ਸਕੇਲਾਂ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰੇ ਸੂਤਰੀਕਰਣ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੇਂਡੂ ਬੈਂਕਾਂ ਦਾ ਪੇ-ਸਕੇਲ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕਈ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ 'ਚ ਰੱਖਦਿਆਂ—ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੌਦਾਂ ਸ਼ਡਿਊਲਡ ਕਮਰਸ਼ਲ ਬੈਂਕਾਂ ਦਾ ਕੌਮੀਕਰਣ, ਜਮ੍ਹਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣ 'ਚ ਤੇਜ਼ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਬੈਂਕਿੰਗ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ—1975 ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚੋਂ ਰੈਵੇਨਿਊ ਅਤੇ ਬੈਂਕਿੰਗ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਮਹਿਕਮਾ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੇਠ ਧਰਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਕੌਮੀਕ੍ਰਿਤ ਬੈਂਕਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ⁴⁰, ਵਿਚਾਰਣ ਲਈ ਅਹਿਮ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕੀਤੀ : ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਸੈਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਅਡਵਾਂਸ, ਬ੍ਰਾਂਚਾਂ ਵਧਾਉਣੀਆਂ, ਜਮ੍ਹਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿਣ, ਬਿਮਾਰ ਸਨਅਤਾਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਬੈਂਕਾਂ ਵਲੋਂ ਭੈੜਾ ਨਿਵੇਸ਼। ਮੈਂ ਵੀਹ ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚੋਂ 12 ਨੁਕਤਿਆਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੇ ਬੈਂਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬੈਂਕਾਂ ਪੇਂਡੂ ਰਿਣਗ੍ਰਸਤਤਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜ ਲਈ ਪੇਂਡੂ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਲੋੜ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਆਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰੇਕ ਪੇਂਡੂ ਬੈਂਕ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਰਿਣ ਭਰਮਾਰ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਹੈਂਡਲੂਮ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਲੋੜ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਮਾਈ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬੇਹਦ ਅਹਿਮ ਸੀ। ਇਸ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਬੈਂਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਿਣ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ ਅਤੇ ਵਸੂਲੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਬਕਾਇਆ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੈਂਡਲੂਮ ਖੇਤਰ ਲਈ ਐਕਸ਼ਨ ਪਲਾਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਤੇਰਾਂ ਤੀਬਰਤਾ ਬੋਧਕ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਅਤੇ ਵੀਹ ਐਕਸਪੋਰਟ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੰਡ ਦੇਣ ਲਈ

ਰਾਜੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ 75 ਫੀਸਦੀ ਰਿਣ ਅਤੇ 25 ਫੀਸਦੀ ਗ੍ਰਾਂਟਸ ਇਨ ਏਡ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਭਾਗ ਨੂੰ ਫੰਡ ਦੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪੂੰਜੀ ਤੋਂ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਈ ਜਾ ਸਕੇ।

ਬਿਮਾਰ ਸਨਅਤਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੁਆਲ ਵੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਬਿਮਾਰ ਸਨਅਤਾਂ 'ਚ ਤਾਲਾਬੰਦ ਪਈ ਹੈ। ਬੈਂਕ ਰਿਣ ਦੀ ਕੁਝ ਰਕਮ ਉਦੋਂ ਅਵਰੁੱਧ ਹੋ ਗਈ ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਈ ਡੀ ਆਰ ਐਕਟ ਅਧੀਨ ਕਿਸੇ ਸਨਅਤੀ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਕਬਜ਼ੇ 'ਚ ਲਿਆ।⁴¹ ਆਮਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ 'ਪੂਰਵ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ' ਤੇ ਅਦਾਇਗੀ ਮੁਹਲਤ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਬੈਂਕ ਅਡਵਾਂਸ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਅਦਾਇਗੀ ਮੁਹਲਤ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਸੀ।⁴² ਪਰਿਣਾਮ ਸਵਰੂਪ ਬੈਂਕ ਮੁਨਾਫਾ ਡੁੱਬੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਘੱਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਸਾਲ ਇਹ ਵੱਧ ਗਿਆ (ਡੁੱਬੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੈਂਕ ਮੁਨਾਫਾ)। ਮੈਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬੈਂਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕਾਈ ਦੇ ਕੈਸ਼ (ਨਕਦੀ) ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਭਾਂਪਦਿਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਕੇਤ ਨੂੰ ਗੌਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਸੁਰੂਆਤੀ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਤਦਬੀਰੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਲਈ ਬੈਂਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਕਾਬਲ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਰੰਭਕ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਸਨਾਖਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਜ਼ਾਦ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਸਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

*

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

36. ਬਿਮਾਰੀ ਕਾਰਣ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਸੀ. ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਉਸ ਸਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲਈ।
37. ਇਹ ਅੰਕੜਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਡਿਊਟੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਮਕਸਦਾਂ ਲਈ ਆਯਾਤਿਤ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਲਈ ਇਕ ਮਿਆਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ।
38. ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ : ਐਮ.ਵੀ. ਅਰੁਣਾਚਲਮ, ਰਾਜਾ ਚੇਲਈਆ, ਜੇ. ਸੇਨਗੁਪਤਾ, ਜੀ.ਬੀ. ਨਾਵਲਕਰ, ਕੇ. ਨਰਸਿਮਹਨ ਅਤੇ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਤਤਕਾਲੀ ਮੁੱਖ ਆਰਥਿਕ ਸਲਾਹਕਾਰ। ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਾਰਣ ਕਮੇਟੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ

ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਐਸ.ਐਸ. ਮਗਠੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

39. ਨਵੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਟੈਰਿਫ ਆਈਟਮ ਨੰ. 68 ਤਹਿਤ ਟੈਕਸੇਸ਼ਨ ਬਾਬਤ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਇਸਨੂੰ 1976 ਦੇ ਬਜਟ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਆਈਟਮ ਦੇ ਮਾਲੀਆ ਤਖ਼ਮੀਨੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਰੈਡਿਟ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਸਥਿਤੀ ਅਸੀਂ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ ਉਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਮਾਲੀਆ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਅੰਕੜਾ ਮਕਸਦਾਂ ਲਈ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਤਤਕਾਲੀ ਵਿਤ ਸਕੱਤਰ, ਐਚ.ਐਨ. ਰੇਅ ਨੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਸਨਮੁਖ ਬਿਹਤਰ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ। 'ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ, ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਇਕ ਗੈਰ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਗੈਰ ਮਾਲੀਆ ਆਈਟਮ ਹੈ, ਭਾਵ ਸਿਰਫ ਅੰਕੜਾ ਮਕਸਦਾਂ ਲਈ, ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਇਸੇ ਪਹੁੰਚ ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਆਈਟਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ। ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਮਾਲੀਆ ਉਤਪੱਤੀ ਲਈ ਹਰੀ ਚਰਾਂਦ ਵਾਂਗ ਵਿਖਾ ਰਹੇ ਹੋ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹੀ ਹੋਇਆ। ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਅੰਦਰ ਆਈਟਮ ਅਧੀਨ ਟੈਕਸੇਸ਼ਨ ਦੀ ਦਰ 1 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 8-10 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇਕ ਅਹਿਮ ਮਾਲੀਆ ਅਰਜ਼ਿਤ ਕਦਮ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹਾਲਾਂਕਿ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਐਕਸਾਈਜ਼ ਟੈਰਿਫ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਆਈਟਮ ਨੂੰ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤਾ। MODVAT (Modified Value Added Tax) ਦਾ ਵਿਚਾਰ, ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਾਲ 1986-87 ਦੀਆਂ ਬਜਟ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਵੀ ਇਸੇ ਰਿਪੋਰਟ ਤੋਂ ਆਇਆ।
40. ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਕੌਮੀਕ੍ਰਿਤ ਬੈਂਕਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਕਾਰੀਆਂ, ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ. ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਗਵਰਨਰ, ਬੈਂਕਿੰਗ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ, ਮੁੱਖ ਆਰਥਿਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਮੀਟਿੰਗ 24 ਫਰਵਰੀ 1976 ਨੂੰ ਨਾਰਥ ਬਲਾਕ ਦੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਰੂਮ ਵਿਚ ਹੋਈ।
41. ਸਨਅਤੀ (ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਨਿਯਮ) ਐਕਟ 1951, ਜਿਸ ਨੇ ਕੁਝ ਸਨਅਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਨਿਯਮ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਇਆ।

ਸਨਸਨੀਖੇਜ਼ ਹਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ

ਨਾਟਕੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਸਮੇਂ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ 18 ਜਨਵਰੀ 1977 ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤਹਿਤ ਇਕ ਸਾਲ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵਿਕਲਪ ਸੀ। ਕਈ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਸੱਦਾ ਉਸਦੇ ਭਰੋਸੇ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੱਤਾ 'ਚ ਵਾਪਸ ਆਵੇਗੀ। ਉਸਦੇ ਆਲੋਚਕ ਆਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਇਸ ਤੱਥ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਲੀਡਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸਨ, ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਵਜੂਦੀ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਇਸ ਤੱਲਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਸੀ ਕਿ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਭਾਰਤੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਏਗੀ, ਇਕ ਤੱਲਕ ਜਿਹੜਾ ਵਿਆਕੁਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸੀ ਕਿ ਭਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਸੱਤਾ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ।

ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਿਆਂ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ (ਉਹ ਖੁਦ) ਜਵਾਰ-ਭਾਟੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤੈਰੇਗੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਬੂ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਅਤੇ ਹੇਮਵਤੀ ਨੰਦਨ ਬਹੁਗੁਣਾ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਡੁੱਬਦੀ ਕਿਸਤੀ ਹੈ, ਛੱਡ ਗਏ।

ਮਾਰਚ 1977 ਵਿਚ ਸਨਸਨੀਖੇਜ਼ ਹਾਰ ਮਗਰੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਮੁੜ ਖੜ੍ਹਨ 'ਚ ਸਮਾਂ ਲਿਆ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਧੀਨ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 22 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ 24 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਅਧੀਨ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਹੁਦਾ ਸਾਂਭਿਆ।

ਫੇਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਦੁਰਗਤੀ ਲਈ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ

ਦੇ ਇਕ ਧੜੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਦੁਰਗਤੀ ਨੂੰ ਤਬਾਕਥਿਤ 'ਵਾਧੂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ' ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਦਸਦਿਆਂ ਦੋਸ਼ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕੱਲਿਆਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ 'ਤੇ ਮੜ ਦਿੱਤਾ।

ਸਿੱਧਾਰਥ ਬਾਬੂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾੜੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੇਸ ਨੂੰ ਅਨੁਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ (ਸਿੱਧਾਰਥ ਬਾਬੂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸਨ)। 1976 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਉਭਾਰ 'ਤੇ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟੇ ਧੜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾਰਥ ਬਾਬੂ ਵਿਰੁੱਧ ਐਲਾਨਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਏ ਬੀ ਏ ਗਨੀ ਖਾਂ ਚੌਧਰੀ, ਸਾਤੋ ਘੋਸ਼ ਅਤੇ ਸੋਮੇਨ ਮਿੱਤਰਾ ਸਮੇਤ ਡੀ ਪੀ ਚੱਟੋਪਾਧਿਆਏ ਇਸ ਕਾਰਜ 'ਚ ਪਾਏ ਗਏ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਸਿੱਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ 'ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਨਾਂਅ ਵੀ ਇਸ ਧੜੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਉੱਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਇਕਾਈ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਲੜਾਈ ਨੇ ਸਿੱਧਾਰਥ ਬਾਬੂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛਵੀ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸੂਬਾਈ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਤਦ-ਅਰਥ ਅਤੇ ਬੇਤੁਕੀ ਪਕੜ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਨੇੜਤਾ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਉਸਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਕਈਆਂ ਵੱਲੋਂ ਨਾਪਸੰਦ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਦਿਖਲਾਵਾ ਦੱਸਿਆ। ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਆਗੂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਹਨਾਂ ਮਾਰਦਿਆਂ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਿੱਧਾਰਥ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ (ਸਿੱਖਿਆ, 1971) ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਲੈ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਮਜ਼ਾਕ ਸੀ, ਪਰ ਸਿੱਧਾਰਥ ਬਾਬੂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਦਿੱਲੀ ਦੌਰਿਆਂ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਅਧਾਰਤ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਕੁਝ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਵ ਕਾਂਤ ਬਰੂਆ, ਨਾਲ ਹੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ ਦੇ ਅਸਤੀਫੇ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਹਸਤਾਖਰੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਕਰਨਾਟਕ ਤੋਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ ਫੈਜ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਨੇ ਬਰੂਆ ਦੇ ਅਸਤੀਫੇ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਰ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਅਸਤੀਫੇ (ਕੁਝ ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ ਮੈਂਬਰ ਜਿਵੇਂ ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ)।

ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਪਾਰਟੀ (ਸੀ ਪੀ ਪੀ) ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ, ਵਾਈ ਬੀ ਚਵਨ, ਬਰੂਆ ਦੀ ਨਿਰਣੇਕਾਰੀ ਹਮਾਇਤ ਨਾਲ

ਆਗੂ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਹਾਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਅੰਦਰ ਪੁਰਾਣੀ ਸਫ਼ਬੰਦੀ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀਆਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਬਰੂਆ, ਚਵਨ, ਸਵਰਣ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ, ਚੰਦਰਜੀਤ ਯਾਦਵ, ਪ੍ਰਿਯਰੰਜਨ ਦਾਸ ਮੁਨਸ਼ੀ, ਪੂਰਬੀ ਮੁਖਰਜੀ ਅਤੇ ਰਜਨੀ ਪਟੇਲ ਵਰਗੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਇਕ ਮੰਚ 'ਤੇ ਆਏ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜਾ ਬਣਾਇਆ ਜਦਕਿ ਬੇਦਿਲ ਹੋ ਕੇ ਓਮ ਮਹਿਤਾ, ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਅਤੇ ਵੀ ਸੀ ਸ਼ੁਕਲਾ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਏ। ਏ ਆਰ ਅੰਤੁਲੇ, ਵਸੰਤ ਸਾਠੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਧੜੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕਾਇਮ ਰੱਖੇ। ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਤਸੱਵਰ ਕਾਫੀ ਸਾਰਾ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਨੁਰੁਲ ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਦ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਉਚਿਤ ਸਮਾਂ ਹੈ। 'ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?' ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ, ਸੀ.ਐਮ. ਸਟੀਫਨ, ਬੀ ਪੀ ਮੌਰਿਆ ਅਤੇ ਏ ਆਰ ਅੰਤੁਲੇ ਵਰਗੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ। ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੀਤਾ।

ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ 12-15 ਅਪ੍ਰੈਲ 1977 ਨੂੰ ਚੋਣ ਦੁਰਗਤੀ ਅਤੇ ਚੋਣ ਬਾਅਦ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਮਿਲੀ। ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੱਕੇ ਇਨਵਾਇਟੀ, ਸੂਬਾ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸੂਬਾ ਵਿਧਾਨਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਆਗੂ, ਸੂਬਾ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਾਬਕਾ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਵੀ ਮੀਟਿੰਗ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਏ ਆਈ ਸੀ ਸੀ ਆਬਜ਼ਰਬਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ।⁴² ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੱਲੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ ਲਈ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਚਵਨ ਕਾਰਣ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਪੂਰਣ ਲਈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਐਮ ਪੀ ਵਜੋਂ ਮਨਸੂਖ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸੀ ਪੀ ਪੀ ਦੇ ਆਗੂ ਵਜੋਂ, ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੈਂਬਰੀ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ 1977 ਵਿਚ ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ ਲਈ ਚੁਣੇ ਗਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਉਹ ਇਕ 'ਐਕਸ ਆਫੀਸ਼ੀਓ' ਮੈਂਬਰ ਸਨ।

ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੀਟਿੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਕੁਝ ਮੈਂਬਰ, ਸਮੇਤ ਸੀਤਾਰਾਮ ਕੇਸਰੀ, ਸ਼ੰਕਰ, ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਈਅਦ ਮੀਰ ਕਾਸਿਮ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਪੁੱਛੀ। ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਕਿ ਬਰੂਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰਨ। ਬਰੂਆ, ਸਮੇਤ ਵਾਈ ਬੀ ਚਵਨ ਅਤੇ ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ

ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮੀਟਿੰਗ ਪੰਤਾਲੀ ਮਿੰਟ ਦੇਰ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਬਰੂਆ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਲਫਜ਼ਾਂ ਮਗਰੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਬੋਲੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਹਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਬੇਮੁਹਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਗੂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀ ਚੋਣ ਹਾਰ ਗਈ, ਉਹ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਚੋਣ 'ਚ ਹੋਈ ਦੁਰਗਤੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਹਾਰ 'ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਹਾਰਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ, ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਏਕਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਰਟੀ ਨਵਾਂ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤਾਕਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਦਰਅਸਲ ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਨਾਤੇ, ਇਸ ਹਾਰ ਦੀ ਮੈਂ ਬੇਤਕੱਲਫੀ ਨਾਲ ਮੁਕੰਮਲ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਂਦੀ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਇਹ ਪੱਤਰ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚ ਤਕਸੀਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਹਾਰ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ 'ਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਸੂਬੇ ਦੇ ਮੁਕੰਮਲ ਰਿਵਿਊ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਹਾਰ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਬਿਆਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਅਤੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। (ਬਿਆਨ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਲਈ ਅੰਤਿਕਾ 8 ਵੇਖੋ)।

ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ, ਬੰਸੀ ਲਾਲ, ਓਮ ਮਹਿਤਾ, ਵੀ.ਸੀ. ਸ਼ੁਕਲਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਵਾਧੂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਥਾਰਟੀ, ਰਾਜਸੀ ਗੁਟ ਅਤੇ ਚਾਰਾਂ ਦੀ ਜੁੱਡਲੀ ਵਰਗੇ ਕਈ ਬੋਲ ਬੋਇਹਤਿਆਤੀ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਿੱਧਾਰਥ ਬਾਬੂ, ਪ੍ਰਿਯਰੰਜਨ ਦਾਸ ਮੁਨਸ਼ੀ, ਚੰਦਰਜੀਤ ਯਾਦਵ ਅਤੇ ਡੀ ਕੇ ਬਰੂਆ ਨੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਹੱਲੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਿਆ ਗਿਆ। ਜਦਕਿ ਹੋਰ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਅਸਾਮ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਧੜਿਆਂ ਨੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ, ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦੋਖੀਆਂ ਖਿਲਾਫ ਮੁਹਿੰਮ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਗਾਇਤਰੀ ਦੇਵੀ ਅਤੇ ਜੈਪੁਰ ਦੀ ਰਾਜਮਾਤਾ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਹੱਥਧਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਗਰਦਾਨਿਆ। ਦਾਸ ਮੁਨਸ਼ੀ ਖਾਸ ਕਰ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤਿ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰਤ ਬਿਆਨ ਨੇ ਅਹਿਮ ਮਤਭੇਦ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੁਝ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰ ਅਤੇ ਤਾਤਪਰਜ ਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ 'ਚ ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣ ਜਾ ਰਹੇ।

ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਡੀ ਕੇ ਬਰੂਆ ਦਾ ਅਸਤੀਫਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਅਸਤੀਫੇ ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ

ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਿਹੜਾ ਹਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਨੂੰ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਮੈਂਬਰੀ ਤੋਂ ਬਰਤਰਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਗੌਰ ਕਰਦਿਆਂ ਪੀ ਸੀ ਸੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ, ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਦੀਆਂ ਗੈਰ ਜਮਹੂਰੀ, ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਅਤੇ ਘਟੀਆ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਛਵੀ ਖਰਾਬ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਨ ਗਿਣੇ-ਮਿੱਥੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਹੈ। ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ, ਸਾਰੀਆਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਮੈਂਬਰੀ ਤੋਂ ਫੌਰਨ 6 ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁴³

ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਹਾਰ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ, ਬਰੂਆ ਨੇ ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਦਾ ਅਸਤੀਫਾ ਮੰਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ। ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਬਰੂਆ 9 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ੱਕੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਜਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਚਿੱਕੜ ਨਾ ਉਛਾਲਣ ਬਾਰੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਾਸਕਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਕਮੇਟੀ ਮੀਟਿੰਗਾਂ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਆਲ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਰੂਆ ਨੇ ਹੋਰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਅਦੁੱਤੀ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਉਕਾਈ ਜਾਂ ਸਪੁਰਦਗੀ ਦੇ ਕਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ ਸਨ।

ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਖਿਲਾਫ ਕਾਰਵਾਈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਵਿਲੇਨ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇਕ ਵੀ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦਿ ਇਕੋਨਾਮਿਕ ਟਾਈਮਜ਼ (15 ਅਪ੍ਰੈਲ 1977) 'ਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ :

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਮੁੱਦਾ, ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਮੁਖਰਜੀ ਵਲੋਂ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਕੱਲ੍ਹ (13.4.77) ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਿੱਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਵਲੋਂ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ, ਅੱਜ ਲਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਐਕਸ਼ਨ ਦੀ ਕਿਸਮ ਬਾਰੇ ਰਸਮੀ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਅੱਜ (14.4.77) ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਜਬ ਮਤੇ ਰਾਹੀਂ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵੀ ਸੀ ਸ਼ੁਕਲਾ ਨੂੰ ਝਾੜ ਪਾਈ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਝਾੜ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ ਦੀ ਤਾਈਦ ਸਿਰਫ ਰਸਮੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਟੰਗਣ ਲਈ ਜੱਜਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਬੋਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ। ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਵਿਰੁੱਧ ਬਦਲਾਏਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਭਿਵਾਨੀ ਵਿਖੇ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਥਕੜੀਆਂ ਲਾਉਣ ਲਈ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਵੀ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਮੰਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਬਦਲਾਏਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਤੋਂ ਬਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਹਾਰ ਮਗਰੋਂ ਸੂਝ ਅਤੇ ਸੰਜੀਦਗੀ ਦੇ ਕਈ ਪੈਰਿੰਬਰ ਸਨ ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਸਨ ? ਟੁੱਟ ਦੇ ਬੀਜ ਇਸੇ ਰਵੱਈਏ ਤੋਂ ਹੀ ਬੀਜੇ ਗਏ ਸਨ।

ਭਾਵੇਂ ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਗੁਪਤ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਵੀ ਮੀਡੀਆ ਵੱਲੋਂ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਚਿੱਕੜ ਸੁੱਟਿਆ ਗਿਆ, ਆਧਾਰਹੀਣ ਦੋਸ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪਾਸਪੋਰਟ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ—ਇਕ ਜਿਗਿਆਸੂ ਦਾਅਵਾ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਕ ਨਿਯਮਤ ਸਥਾਈ ਪਾਸਪੋਰਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ (ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦੌਰੇ ਅਧਿਕਾਰਤ ਕੰਮ ਸਨ, ਅਧਿਕਾਰਤ ਪਾਸਪੋਰਟ 'ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਵਾਪਸੀ 'ਤੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ)।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬੇਹਦ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਆਰ ਕੇ ਕਰੰਜੀਆ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਇਕ ਨਿਊਜ਼ ਮੈਗਜ਼ੀਨ 'Blitz' ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਸਟੇਟ ਬੈਂਕ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (ਐਸ ਬੀ ਆਈ) ਦੇ ਖਰਚੇ 'ਤੇ ਕੋਪੇਨਹੇਗਨ 'ਚ ਸੀ—ਇਕ ਚੋਰ ਜਿਗਿਆਸੂ ਦਾਅਵਾ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ 1978 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯੂਰਪ ਗਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਨੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਐਸ.ਬੀ.ਆਈ. ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਟੀ.ਆਰ. ਵਰਦਾਚਾਰੀ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਚੋਣ ਹਲਕੇ (ਮਾਲਦਾ) ਅਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਚੋਣ ਹਲਕੇ (ਅਮੇਠੀ) 'ਚ 9 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਟਿਨ ਦੀਆਂ ਸੰਦੂਕਚੀਆਂ 'ਚ ਲੈ ਕੇ ਆਏ।

ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਦਾਚਾਰੀ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ 9 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸੰਦੂਕਚੀਆਂ 'ਚ ਮਾਲਦਾ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਜਿੱਥੋਂ ਸਾਬਕਾ ਬੈਂਕਿੰਗ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਏ ਬਰੇਲੀ ਅਤੇ ਅਮੋਠੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਚੋਣ ਹਲਕਿਆਂ 'ਚ ਅਤੇ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਨਕਦੀ ਵੰਡਣ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਹੱਤਕ ਦਾ ਸਬੂਤ ਮਾਰਕਸੀਆਂ ਤਰਫ਼ੋਂ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੁਪ-ਚੁਪੀਤੇ ਪੈਸਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਕਸਿਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਰਦਾਚਾਰੀ ਨੂੰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਇਹ ਹਲਕਿਆਂ 'ਚ ਵੰਡਣ ਲਈ ਲਿਜਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ।¹⁴

ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਫੁਰਿਆ ਕਿ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾਏ ਟਿਨ ਬਕਸਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭੇ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਖਿਲਾਫ ਚਾਰਜ ਤਿਆਰ ਕਰੇ। ਟਿਨ ਬਕਸਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ 9 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਲੋੜ ਪਵੇਗੀ, ਫਰਜ਼ ਕਰਕੇ ਕਿ ਸਾਰੇ ਕਰੰਸੀ ਨੋਟ 100 ਰੁਪਏ ਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਲਈ 1000 ਰੁਪਏ ਦੇ ਨੋਟ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੀ ਕੋਈ ਇਕੱਲਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਐਸ ਬੀ ਆਈ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਐਨੇ ਬਕਸਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਕੱਚੇ ਜੋੜ-ਤੋੜ ਮੁਤਾਬਕ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਨੱਥੇ ਅਜਿਹੇ ਬਕਸਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਣੀ ਸੀ। ਓਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ ਦਾ ਕੋਪੇਨਹੇਗਨ ਦਾ ਅਨੁਚਿਤ ਦੌਰਾ, ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਹੋਰ ਉੱਚ ਬੈਂਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਛੁੱਟੀਆਂ ਮਣਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਟੇਟ ਬੈਂਕ ਵੱਲੋਂ ਕੁਝ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਭੁਗਤਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਤਹਿ 'ਤੇ ਸਹੀ ਜਾਂਚ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁੱਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਪ੍ਰਾਪੇਰੰਡਾ ਦਾ ਪੱਧਰ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਬੇਸਿਰ-ਪੈਰ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਝੱਲਣੀ ਪਈ।

ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੰਦਭਾਵਨਾ ਦਾ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਮੀਡੀਆ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਰਫ ਦੋਸ਼ ਹੀ ਕਾਫੀ ਸਨ। ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਕੁਝਤਣ ਨੇ ਠੰਡੇ ਤਰਕ ਅਤੇ ਸਬੂਤ ਦੀ ਲੋੜ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲਈ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਮ ਮੂਡ ਜ਼ਨੂੰਨੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੋਚਦੇ ਸੀ ਕਿ ਹਰੇਕ ਚੀਜ਼, ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਵੇ ਨੂੰ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਸੰਜੀਦਗੀ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਰੋਸ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਸੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਬਰੂਆ ਦੇ ਅਸਤੀਫੇ ਕਾਰਣ ਸਵਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਤਰਿਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਏ ਆਈ ਸੀ ਸੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਸੱਦੀ ਜਾਵੇ ਨਵੇਂ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ ਦੇ ਦਸ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਲਈ। 22 ਅਪ੍ਰੈਲ 1977 ਨੂੰ ਹੋਈ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ ਨੇ ਏ ਆਈ ਸੀ ਸੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੀ ਮਿਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀ 13-15 ਮਈ ਦੀ ਥਾਂ 4-5 ਮਈ, ਅਤੇ ਥਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਬੰਗਲੌਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਨਿਮਨ ਏਜੰਡਾ ਸੈਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ : (ੳ) ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਚੋਣ, (ਅ) ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ ਦੇ ਦੱਸ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ (ੲ) ਕੇਂਦਰੀ ਚੋਣ ਕਮੇਟੀ (ਸੀ ਏ ਸੀ) ਦੇ ਸੱਤ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ।

ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਇੰਦਰਾ-ਵਿਰੋਧੀ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮੁਆਫਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦਰਾ ਵਿਰੁੱਧ ਸਖ਼ਤ ਰੁਖ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਇਸ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਸੀ ਕਿ ਨਵੇਂ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਸੁਆਲ ਆਇਆ। ਕਈ ਨਾਂਅ ਸੁਝਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰੇ ਗਏ, ਸਵਰਣ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਧਾਰਥ ਬਾਬੂ, ਕਰਨ ਸਿੰਘ, ਵਾਈ ਬੀ ਚਵਨ, ਮੀਰ ਕਾਸਿਮ, ਪੀ ਵੀ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਅਤੇ ਸੀ ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ। ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਏ ਪੀ ਸ਼ਰਮਾ, ਸੀ ਐਮ ਸਟੀਫਨ, ਆਰ ਗੁੰਡੂ ਰਾਓ ਅਤੇ ਵਸੰਤ ਸਾਠੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਬਰੂਆ ਖਿਲਾਫ ਇਕ ਸਰਗਰਮ ਰੋਲ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਗਰੁੱਪ 'ਚ ਜੁੱਬਲ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਅਤੇ ਖੁਦ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੋਂ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਲਏ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਦਾ ਨਾਂਅ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲਈ ਸੁਝਾਇਆ। ਚਵਨ, ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਮੀਰ ਕਾਸਿਮ, ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੀਨੀਅਰ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਸੰਦ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਰੈਡੀ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਸਨ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਸੂਬਾ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਾਫੀ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਉਹ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਚੰਗੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿਖਾਈ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਲੋਕ ਸਭਾ 'ਚ 154 ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ 100 ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਸਨ। ਅਚਾਨਕ ਨਵ-ਗਰਮ ਖਿਆਲੀ ਧੜੇ ਨੇ ਜਿਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਡੀ ਕੇ ਬਰੂਆ ਅਤੇ ਚੰਦਰਜੀਤ ਯਾਦਵ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਿੱਧਾਰਥ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਉਮੀਦਵਾਰ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਅਖੀਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਚਾਰ ਉਮੀਦਵਾਰ ਸਨ : ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ, ਸਿੱਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ, ਡਾ. ਕਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨੇਕੀ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ।⁴⁵ ਮੇਰੇ ਸਮੇਤ ਕੁਝ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਦਸ ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ ਅਤੇ ਸੱਤ ਸੀ ਏ ਸੀ ਸੀਟਾਂ ਲਈ ਚੋਣ ਲੜੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਵਾਈ ਬੀ ਚਵਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੀਨੀਅਰ ਆਗੂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ ਅਤੇ ਸੀ ਈ ਸੀ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਚੋਣ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੇ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਮੁੱਦਾ ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਚੋਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਇਆ। ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਨੇ 317 ਵੋਟਾਂ ਨਾਲ ਭਰਵਾਂ ਬਹੁਮਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੂੰ 160 ਵੋਟਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਜਦਕਿ ਕਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨੇਕੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 16 ਅਤੇ 3 ਵੋਟਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ।

ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਣ ਕਾਰਣ ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ ਅਤੇ ਸੀ ਈ ਸੀ ਦੇ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਐਲਾਨੇ ਜਾ ਸਕੇ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਚੋਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸੀ, ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ ਅਤੇ ਸੀ ਈ ਸੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਰਲਵੇਂ ਰਹੇ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ ਦੀ ਚੋਣ ਬਹੁਤੇ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਬਜਾਏ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਿਆ।

ਸਾਡੇ ਪਾਸੇ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਏ। ਦੂਜੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਹਾਰਨ ਵਾਲੇ ਪੂਰਬੀ ਮੁਖਰਜੀ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ ਲਈ ਚੁਣੇ ਗਏ ਸਨ : ਡਾ. ਸ਼ੰਕਰ ਦਿਆਲ ਸ਼ਰਮਾ, ਵੀ ਪੀ ਨਾਇਕ, ਕੇ ਸੀ ਪੰਤ, ਪੀ ਵੀ ਨਰਸਿਮਹਾ ਰਾਓ, ਐਮ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ, ਪ੍ਰਿਯ ਰੰਜਨ ਦਾਸ ਮੁਨਸ਼ੀ, ਚੰਦਰਜੀਤ ਯਾਦਵ, ਏ ਪੀ ਸ਼ਰਮਾ, ਸੀ ਐਮ ਸਟੀਫਨ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਨਿਮਨ ਨੂੰ ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ ਲਈ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ : ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਵਾਈ ਬੀ ਚਵਨ, ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਸੀ ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ, ਸਵਰਣ ਸਿੰਘ, ਵਿਰੇਂਦਰ ਵਰਮਾ, ਪੀ ਵੀ ਰਾਜੂ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਰਾਮ ਸੁਭਾਗ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੀਰ ਕਾਸਿਮ।

ਜਦੋਂ ਟੁੱਟ ਹੋਈ ਚੁਣੇ ਗਏ ਦਸ ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ ਤਿੰਨ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਦੇ ਸਨ :: ਪੀ ਵੀ ਨਰਸਿਮਹਾ ਰਾਓ, ਏ ਪੀ ਸ਼ਰਮਾ ਅਤੇ ਐਮ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਨਾਮਜ਼ਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੀਰ ਕਾਸਿਮ, ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਅਤੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਦੇ ਸਨ। ਇੰਜ ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ ਦੇ ਵੀਹ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਡੇ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ ਸੱਤ ਸਨ। ਮਾਰਚ 1978 ਵਿਚ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਕਰਨਾਟਕ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੀ ਡਬਲਯੂ ਸੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਚੁਣੇ ਮੈਂਬਰ—ਡਾ. ਸ਼ੰਕਰ ਦਿਆਲ ਸ਼ਰਮਾ, ਸੀ ਐਮ ਸਟੀਫਨ ਅਤੇ ਵਿਰੇਂਦਰ ਵਰਮਾ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਆ ਗਏ—ਸਾਡੀ ਗਿਣਤੀ ਦਸ ਹੋ ਗਈ।

ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ, ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਾਲੀਆਂ, ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੇ ਨਵੇਂ ਚੁਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕਬਾਦ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ। ਕਾਜ਼ੀ ਲੇਨਡਮ ਦੋਰਜੀ ਸਿੱਕਮ ਅਤੇ ਪੀ.ਕੇ. ਬੁੰਗਨ ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ 'ਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਸੂਬਾ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਧਾਰਥ ਬਾਬੂ ਦੀ ਤਾਰ (24 ਮਾਰਚ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰ ਨੇ ਭੰਬਲਭੂਸਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਖ਼ਬਰ ਛਾਪੀ ਕਿ ਰੇਅ, ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਚੁੱਕੇ ਕਦਮਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਮੂੰਹ ਸੁੱਚੇ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ 6 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਇਸ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਰੇਅ ਨੇ ਇਕ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਈ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਸੀ।

ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਸਰਕਾਰ ਤਰਫ਼ੋਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਤਰਫ਼ੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸ਼ੁਭਕਾਮਨਾਵਾਂ ਭੇਂਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਪੂਰਵ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਵੇਗੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪੂਰਵ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਰਮਿਆਨ ਜਿਹੜਾ ਸਹਿਯੋਗ ਵਜੂਦ 'ਚ ਹੈ, ਜਾਰੀ ਰਹੇਗਾ।

ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁਣ ਤਾਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਅਦਬ ਦਾ ਆਮ ਮਾਮਲਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਸਮੇਤ ਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮੁੱਲ 'ਤੇ ਸਵੀਕਾਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਪੜ੍ਹਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਰੇਅ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਰਤਨੀ ਰਵੱਈਆ ਅਤੇ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਨੇ ਭੰਬਲਭੂਸਾ ਹੀ ਵਧਾਇਆ। ਜਦਕਿ ਉਸਨੇ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਇਕਤਾਰਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਮੁਕਰ ਗਏ।

6 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ :

ਇਹ ਜਤਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਈ ਮੈਂ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਇਕਬਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ? ਕੀ ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਮੁੱਖ

ਮੰਤਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਐਲਾਨੀ ਗਈ ਸੀ ? ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਅਸੀਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਮੁਤਾਬਕ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਘਟੀਆ ਸਿਆਸਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਸੀਂ ਰਹਿਣਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਦੱਸਾਂਗੇ।¹⁶

ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭੰਗ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੱਤਾ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਸੂਬਾ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸੂਬੇ ਦੀਆਂ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਫਰਮਾਨ ਗੁਆ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਕਰੜੀ ਹਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਤਤਕਾਲੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨੌਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਰਾਰੀ ਹਾਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ : ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਹਰਿਆਣਾ, ਪੰਜਾਬ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਉੜੀਸ਼ਾ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੂਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗਵਰਨਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਭੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਗਵਰਨਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨ। ਇਹ ਵੀ ਸੂਝਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਇਸ ਮਸ਼ਵਰੇ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਅਰਟੇਕਰ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਤੱਕ ਤਾਜ਼ੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਇਹ ਇਕ ਚੁਸਤ ਚਾਲ ਸੀ, ਅਤੇ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਈ ਉਸਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਭੰਗ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਇਸ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰਹੀ (ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਸੂਬਾ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਦੇ ਭੰਗ ਬਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਟੈਂਡ ਬਾਰੇ ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਲਈ ਅੰਤਿਕਾ 9 ਵੇਖੋ)।

ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਨੇ ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਕਈ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅਪੀਲ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਣ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੌਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 'ਦਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼' (ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 23 ਅਪ੍ਰੈਲ 1977) ਨੇ ਖ਼ਬਰ ਛਾਪੀ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਿੱਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੂਝਾਅ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤਜਵੀਜ਼ਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਰਾਏ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਬੇਸ਼ਕ ਇਹ ਸੂਝਾਅ ਅਣਗੌਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ 'ਤੇ ਉਪਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਐਕਟਿੰਗ

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬੀਡੀ ਜੱਤੀ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਸਤਾਖਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ। ਉਸਨੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਫਾਈਆਂ ਮੰਗੀਆਂ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ 'ਤੇ ਹਸਤਾਖਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਿਰਾਓ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਸਤਾਖਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਨੇ 1 ਮਈ ਨੂੰ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭੰਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। (ਇਸ ਬਿਆਨ ਲਈ ਅੰਤਿਕਾ 10 ਵੇਖੋ)।

ਕੁਝ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਪੁੱਜੀਆਂ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਇਸ ਕਦਮ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਕ 'ਚ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਨੇ 'ਫਰਮਾਨ ਬਿਉਰੀ' ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਤਰਕਪੂਰਣ ਦੱਸਿਆ।

ਤੇ ਹੁਣ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਸੂਬਾਈ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਮਰਕੱਸੇ ਕਸ ਲਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵਿ-ਇੰਦਰਾਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੁਹਿੰਮ ਲਈ ਆਪਣੀ ਅਰੁਚੀ ਪ੍ਰਗਟਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ 'ਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਹੜੀ ਉਸੇ ਸਾਲ ਹੋਈ। ਕਈ ਸੀਨੀਅਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸੁਣਨ ਲਈ (ਉਸ ਨੂੰ) ਦਰਜਨ ਲੋਕ ਵੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੌਡੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਅਤੇ ਹਿਮਾਇਤ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣੇ ਗਏ ਸਨ, ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਦੇ ਕੁਝ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਨਵੇਂ ਚੁਣੇ ਗਏ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕਬਾਦ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ਹਿਰ ਸਾਫ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁਭ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਗਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚਵਨ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਚੋਣ ਜਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਜਿੱਤੀ ਹੈ। ਰੇਅ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿਲਾਫ ਸਖ਼ਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਕਠਿਨ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਲਾਹੇ ਲੈਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। 'ਰਾਸ਼ਟਰ ਸਾਨੂੰ ਪਰਖੇਗਾ ਜੋ ਅਸੀਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਛਵੀ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਕਰਨ 'ਚ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਹੇ, ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਮੁਆਫ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ।'⁴⁷

ਅਜਿਹੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਹਰ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਹੀਰੇ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿੱਥੇ ਸਨ। 1960 ਦੇ ਮੱਧ ਤੋਂ ਚਵਨ

ਕਾਂਗਰਸ ਹਾਈ ਕਮਾਨ ਦੇ ਭਾਗ ਸਨ ਅਤੇ ਰੋਅ 1969 ਦੀ ਟੁੱਟ ਮਗਰੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਲੁਭਾਇਮਾਨ ਘੇਰੇ 'ਚ ਆਏ। ਫੇਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੱਦਰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨੱਕ ਹੇਠ ਐਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹਾਲਾਤ ਕਿਵੇਂ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਸੁਆਲ ਦਾ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਅਸਾਡਾ ਜੁਆਬ ਲੱਭ ਗਿਆ : ਇਹ 'ਵੱਡੇ ਆਗੂ' ਕਾਂਗਰਸੀ ਸ਼ੇਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਵੱਧ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਸੱਤਾ 'ਚ ਸੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਬੋਲਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਪਰਾਂ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹੀ ਸਨ। ਸਿਰਫ ਇਸੇ ਨੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਨਤਾ 'ਚ ਛਵੀ ਵਿਗਾੜੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸਨੇ ਇਕ ਸਮੂਹਕ ਅਗਵਾਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਜਤਾ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ 'ਚ ਭਾਈਵਾਲੀ ਤੋਂ ਵੀ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਆਗੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਮੂਹਕ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉੱਠਿਆ। ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਅਹਿਸਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਲੀ ਢੋਲ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਗੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਅਯੋਗ ਸਨ।

ਠੀਕਰਾ ਦੂਜੇ ਸਿਰ ਭੰਨਣ ਵਾਲੇ ਰਵੱਈਏ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਡੇਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਬਦਲੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲਾਯੋਗੀ ਦੀ ਚਰਮਸੀਮਾ 'ਤੇ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਦੋਂ ਇਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਆਈ। ਜਦ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਂਅ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਨੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਵੱਲੋਂ ਪਾਸ ਮਤੇ ਅਨੁਸਾਰ:

ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਗਰੁੱਪ ਵੱਲੋਂ ਸੱਤਾ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਸਫਾਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕਈ ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਿਠਾਏ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਫ਼ਗੋਈ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਗੀਆਂ ਭਿੰਨ ਦੋਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਇਲਜ਼ਾਮਤਰਾਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਲਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਨੀਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਕਿ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ ਅਤੇ ਇਸਦੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਲੁਕੇ ਦਿਓ ਅਤੇ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਪਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਭੁਗਤਣਾ ਪਵੇਗਾ।¹⁸

ਨੌਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਕੋਈ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਨੂੰ

ਛੱਡ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਨੌਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਹਤਰ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿਖਾਈ ਸੀ।

ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ 23-24 ਜੂਨ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਸੀ। ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਗਾਇਤਰੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਹਿਰਾਸਤ ਦੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਰਾਮ ਸੁਭਾਗ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਤਭੇਦ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਹਿਰਾਸਤ ਬਾਰੇ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸੀ ਜਦਕਿ ਮੈਂ ਕਾਰਵਾਈ ਬਾਰੇ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਕਾਰਣ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਇਨਵਾਇਟੀ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵੈਰ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਕਦੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਰਹੇ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਦੀ ਹਰੇਕ ਕਮੀ ਭਾਲਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਜੂਨ ਸੈਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਬਜਟ ਪਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸੂਬਾ ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਮਗਰੋਂ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਉਚੇਚੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ ਗਏ। ਜਯੋਤੀ ਬਾਸੂ ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਇਜ਼ਹਾਰ ਸਕੀਮ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਤਰ ਰਕਮ ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਝੂਠੀ ਗੱਲ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਖਾਸਕਰ ਮੇਰੇ ਆਪਮੁਹਾਰੇਪਣ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਗਾਇਤਰੀ ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਤੀ ਕਥਿਤ ਦਵੈਸ਼ ਲਈ ਜ਼ਹਿਰ ਭਰਿਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਦੋਸ਼ੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਕਈ ਅਪਰਾਧਾਂ ਲਈ—ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ 'ਰੇਡ ਰਾਜ' ਦੇ ਬਾਨੀ ਤੋਂ ਐਸ.ਬੀ.ਆਈ. ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਆਰ.ਕੇ. ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕਥਿਤ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਲਈ, ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਫਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੇਦਾ ਰੇਅਨ 'ਤੇ ਛਾਪੇ ਮਾਰਨ ਲਈ। ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਛਾਲੇ ਗਏ, ਬਿਨਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ 'ਤੇ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਨਿਰਵਿਵਾਦ, ਮੰਤਰੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਤੱਥ ਸਨ (ਸਰਕਾਰੀ ਫਾਈਲਾਂ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਖੇ) ਨੇ ਸਹੀ ਅਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਸੂਚਨਾ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਿਲਣੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮੀਡੀਆ ਦੁਆਰਾ ਸਫਾਈ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਸਦਨ ਅਤੇ ਲਾੱਬੀ ਵਿਚ ਸਿਵਾਏ ਦੋ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਦੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ ਭੁਪੇਸ਼ ਗੁਪਤਾ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਰਾਏ, ਦੋਵੇਂ ਚੰਗੇ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਏ.ਆਰ. ਅੰਤੁਲੇ, ਸਰੋਜ ਖੜਪੜੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਰ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕਤਰਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਲਾੱਬੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਤੱਕਣੀ ਬਣ ਗਿਆ, ਇਕੱਲਿਆਂ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਪਾਈਪ ਪੀਂਦਿਆਂ। ਹਰੇਕ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦਵੈਖ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਦੇ ਕੇ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

42. ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਡੀ.ਕੇ. ਬਰੂਆ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਨਿਮਨ ਵਿਅਕਤੀ ਮੀਟਿੰਗ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ : ਮੈਂਬਰ : ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਸਵਰਣ ਸਿੰਘ, ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ, ਸਿੱਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ, ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਐਨ.ਡੀ. ਤਿਵਾਰੀ, ਸੀ. ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ, ਵੀ.ਪੀ. ਨਾਇਕ, ਸਈਦ ਮੀਰ ਕਾਸਿਮ, ਪੀ.ਸੀ. ਸੇਠੀ, ਚੰਦਰਜੀਤ ਯਾਦਵ, ਵਿਆਲਰ ਰਾਵੀ, ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ, ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ, ਐਮ. ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ, ਪੂਰਬੀ ਮੁਖਰਜੀ, ਏ.ਆਰ. ਅੰਤੁਲੇ, ਵੀ.ਬੀ. ਰਾਜੂ। ਸਥਾਈ ਇਨਵਾਇਟੀ : ਸ਼ੰਕਰ ਦਿਆਲ ਸ਼ਰਮਾ, ਕੇ.ਡੀ. ਮਾਲਵੀਆ, ਬੀ.ਸੀ. ਭਗਵਤੀ, ਕਾਰਤਿਕ ਓਰਾਓਨ, ਓਮ ਮਹਿਤਾ, ਰਜਨੀ ਪਟੇਲ, ਕੇ. ਰਘੂਰਮਈਆ, ਹੈਨਰੀ ਅੱਸਟਿਨ, ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸ਼ਰਮਾ, ਤਰੁਣ ਗੋਗੋਈ, ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ, ਐਸ.ਬੀ. ਚਵਾਨ, ਹਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਪੀ.ਆਰ. ਦਾਸਮੁੰਸ਼ੀ (ਹਾਰ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਮਗਰੋਂ ਅੰਬਿਕਾ ਸੋਨੀ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ), ਅਤੇ ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਅਲਵਾ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਨਵਾਇਟੀ : (ੳ) ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਧਾਨਕ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਗੂ : ਜੇ. ਵੈਂਗਲ ਰਾਓ, ਸਰਤ ਚੰਦਰਾ ਸਿਨਹਾ, ਮਾਧਵ ਸਿੰਘ ਸੋਲੰਕੀ, ਜਗਨਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ, ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ ਗੁਪਤਾ, ਕੇ. ਕਰੁਣਾਕਰਣ, ਸ਼ਿਆਮ ਚਰਨ ਸ਼ੁਕਲਾ, ਵਿਲਿਅਮਸਨ ਏ. ਸਾਂਗਮਾ, ਬਿਨਾਇਕ ਅਚਾਰਿਆ, ਹਰੀਦਿਓ ਜੋਸ਼ੀ, ਰਾਧਾ ਰਮਨ, ਏ.ਐਨ. ਨਾਇਕ। (ਅ) ਪੀ.ਸੀ.ਸੀ. ਪ੍ਰਧਾਨ : ਲਲਿਤ ਕੁਮਾਰ ਡੋਲੇ, ਸੀਤਾਰਾਮ ਕੇਸਰੀ, ਐਮ.ਆਰ. ਵਿਆਸ, ਅਮਰਨਾਥ ਚਾਵਲਾ, ਕਾਂਤੀ ਲਾਲ ਘੀਆ, ਰਾਓ ਨਿਹਾਰ ਸਿੰਘ, ਸਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਹਾਜਨ, ਮੁਫਤੀ ਮੋਹੰਮਦ ਸਈਦ, ਐਸ.ਬੀ. ਨਗਰਲ, ਏ.ਕੇ. ਐਂਟਨੀ, ਐਨ.ਕੇ. ਸ਼ਰਮਾ, ਐਮ.ਐਨ. ਤਿੜਕੇ, ਐਚ. ਨੀਲਮੋਨੀ ਸਿੰਘ, ਹੋਕਿਸ਼ੇ ਸੇਮਾ, ਚਿੰਤਾਮਨੀ ਜੇਨਾ, ਮੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਗਿਰਧਾਰੀ ਲਾਲ ਵਿਆਸ, ਜੀ.ਕੇ. ਮੂਪਨਾਰ, ਮੋਹਸਿਨਾ ਕਿਦਵਈ, ਏ.ਕੇ. ਮੈਤਰਾ, ਗਾਰਾ ਪਾਰਟਿਨ, ਭੁਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸੁਲੋਚਨਾ ਕਾਟਕਰ। (ੲ) ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਆਬਜ਼ਰਬਰ : ਆਰ.ਡੀ. ਨਿੰਬਲਕਰ, ਮਥੁਰਾਦਾਸ ਮਾਥੁਰ, ਜਗਦੀਸ਼ ਜੋਸ਼ੀ, ਸ਼ੰਕਰ ਘੋਸ਼, ਸੁਧਾਕਰ ਪਾਂਡੇ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼, ਐਚ.ਐਮ. ਤ੍ਰਿਵੇਦੀ, ਮੰਗਤ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ, ਗਿਰਧਾਰੀ ਲਾਲ ਡੋਗਰਾ, ਮਾਂਗੇ ਰਾਮ, ਸਵਾਏ ਸਿੰਘ ਸਿਸੋਦੀਆ, ਐਮ.ਆਰ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਦਵਾਇਪੇਨ ਸੇਨ, ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਮੈਮੂਨਾ ਸੁਲਤਾਨ, ਲਲਿਤ ਸੇਨ, ਉਸ਼ੀ ਖਾਨ, ਕੁਮੁਦ ਬੇਨ ਜੋਸ਼ੀ, ਸਵਿਤਾ ਬੇਹਾਨ। (ਸ) ਸੀ.ਈ.ਸੀ. ਮੈਂਬਰ : ਕੇ. ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ

ਰੈਡੀ, ਸ਼ੁਕਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਮਾਲੱਪਾ ਕੌਲੂਰ। (ਹ) ਹੋਰ : ਸ਼ਾਹਨਵਾਜ਼ ਖਾਨ, ਚੌਧਰੀ ਰਾਮ ਸੇਵਕ, ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ, ਕੇ.ਸੀ. ਪੰਤ, ਬੀ.ਪੀ. ਮੌਰਿਆ, ਬੀ.ਆਰ. ਭਗਤ, ਜੀ.ਐਸ. ਢਿੱਲੋਂ, ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਰਾਜ ਬਹਾਦੁਰ, ਨਿਤਿਰਾਜ ਸਿੰਘ, ਵੀ.ਸੀ. ਸ਼ੁਕਲਾ, ਜੇ.ਬੀ. ਪਟਨਾਇਕ ਵੀ ਐਨ. ਗਾਡਗਿੱਲ ਅਤੇ ਅੰਬਿਕਾ ਸੋਨੀ।

43. 15 ਅਪ੍ਰੈਲ 1977 ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ 5 ਵਜੇ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਮਤਾ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਕੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ; ਇੰਦਰਾਗਾਂਧੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ।
44. Blitz, Bombay, April 1997.
45. ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਕਾਗਜ਼ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸੀ ਕਰ ਲਈ।
46. Times of India, New Delhi, 7 April 1977.
47. The Encyclopaedia of the Indian National Congress, Vol. 24, P. 221.
48. 5 ਮਈ 1977 ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਸੱਦੀ ਮੀਟਿੰਗ 'ਚ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਕਾਂਗਰਸ 'ਚ ਖਿੱਚੀਆਂ ਜੰਗੀ ਰੇਖਾਵਾਂ

ਖਾਸਕਰ ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਸੌਂਪੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੌਡੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦੋਸਤਾਨਾ ਜਾਪਦੇ ਸਨ, ਜਦਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ/ਇਨਵਾਇਟੀਆਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਇਨਚਾਰਜ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਕੇ.ਸੀ. ਪੰਤ ਕੋਲ ਸੂਬੇ ਤੋਂ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ 'ਚ ਮਦਦ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਪੰਤ ਬੇਹਦ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਪ੍ਰਿਯ ਰੰਜਨ ਦਾਸ ਮੁਨਸ਼ੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧੜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ। ਬਰਕਤ (ਏ.ਬੀ.ਏ. ਗਨੀ ਖਾਂ ਚੌਧਰੀ) ਅਤੇ ਮੈਂ ਚਵਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੇਸ ਕੌਰਸ ਰਿਹਾਇਸ਼ 'ਤੇ ਮਿਲੇ। ਉਹ ਵੀ ਦੋਸਤਾਨਾ ਅਤੇ ਸੁਆਗਤੀ ਸਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦਾਸ ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੇ ਧੜੇ ਦੇ ਦਬਦਬਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਉਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸਵੀਕਾਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਤਿੱਖੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਦਾਸਮੁਨਸ਼ੀ ਸੀ. ਡਬਲਯੂ. ਸੀ. ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜਦਕਿ ਉਸ ਚੋਣ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦਾਸਮੁਨਸ਼ੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਬਾਰੇ ਸੁਆਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ, ਪਰ ਦਾਸਮੁਨਸ਼ੀ ਦੇ ਆਕੜੇ ਪੱਖਪਾਤੀ ਰਵੱਈਏ ਬਾਰੇ ਚਵਨ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਚਵਨ ਨੂੰ ਹਾਲਾਂਕਿ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਕਈ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਦਾਸਮੁਨਸ਼ੀ ਨਾਲ ਗ਼ਲਤ ਹੋਇਆ

ਸੀ। ਸੀ. ਡਬਲਯੂ. ਸੀ. ਅਤੇ ਸੀ. ਐ. ਸੀ. ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਭਰਵੀਂ ਸਫਲਤਾ ਇਸ ਪਹਿਲੂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਵਾਸਤੇ ਭਰਪੂਰ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਚੋਣ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਸਿੱਧਾਰਥ ਬਾਬੂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੀ. ਸੀ. ਸੀ. ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਰੁਣ ਮੈਤਰਾ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸਨ। ਮੈਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਨਿਮਨ ਪੱਧਰੀ ਮੁਹਿੰਮ ਆਰੰਭੀ ਜਿੱਥੋਂ ਜਿੱਥੋਂ ਮੈਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਬਗੈਰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੇ ਲੜੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਬੀਰਭੂਮ ਤੇ ਬਰਦਵਾਨ ਵਿਖੇ ਵੀ।

ਸਿੱਧਾਰਥ ਬਾਬੂ ਨੇ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਲੜੀ। ਬਹੁਤੇ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਆਗੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚੋਣ ਲੜੀ ਹਾਰ ਗਏ। ਕੁਲ 294 ਸੀਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ 20 ਹਾਸਲ ਹੋਈਆਂ। ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਮੰਤਰੀ (ਸਿਵਾਏ ਬਰਕਤ ਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 43,569 ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ), ਸਮੇਤ ਅਬਦੁਸ ਸੱਤਾਰ, ਜੈਨਲ ਅਬੇਦੀਨ, ਭੋਲਾਨਾਥ ਸੇਨ, ਸੁਨੀਤੀ ਛੱਤਰਾਜ ਅਤੇ ਆਤਿਸ਼ ਸਿਨਹਾ ਹਾਰ ਗਏ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਵੋਟ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਆ ਗਈ (ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ 34 ਫੀਸਦੀ ਤੋਂ ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ 'ਚ 23 ਫੀਸਦੀ)। 'ਸ੍ਰੀ ਦਾਸਮੁਨਸ਼ੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੀਪੀਆਈ (ਐਮ) ਵਿਰੋਧੀ ਵੋਟ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ 'ਚ, ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਤਕਸੀਮ ਹੋ ਗਏ। ਜੇਕਰ ਉੱਥੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਸੀ. ਪੀ. ਆਈ. (ਐਮ) ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਕੁਝ ਬਿਹਤਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ।⁴⁹

ਦਾਸ ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਸਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ 56 ਫੀਸਦੀ ਵੋਟਾਂ ਜਦਕਿ ਖੱਬਿਆਂ ਨੂੰ ਤਕਰੀਬਨ 44 ਫੀਸਦੀ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਲਈ ਅਵਸਰ ਹੋਰ ਵੀ ਬੁਝੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ 'ਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਵੋਟਾਂ ਖੱਬਿਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਚੋਣਾਂ ਮਗਰੋਂ ਖੱਬੇ ਸੱਤਾ 'ਚ ਆ ਗਏ।

ਕਾਂਗਰਸ ਇਸ ਲਈ ਹਾਰ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਿੱਸਤ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲੜਾਈ ਹਾਰ ਗਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦਾ ਜਰਨੈਲ (ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ) ਰਣਖੇਤਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭਗੌੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਧਾਰਥ ਬਾਬੂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਲਗਨ ਨਾਲ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ 'ਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਹਾਰ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ (ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ) ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ

ਸਭ ਤੋਂ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਫਤਵਾ ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਲੜਾਈ, ਕੁਝ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਪਾਰੰਪਰਿਕ ਕਾਂਗਰਸ ਆਧਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਹੱਕ ਬਦਲੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਖਿਲਾਫ ਮੁਕੰਮਲ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਾਰਣ ਸੀ। ਫੇਰ ਕਿਉਂ ਐਨੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਆਗੂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਚੋਣ ਹਲਕੇ ਚੌਰੰਗੀ-ਇਕ ਸੀਟ ਜਿਹੜੀ 1976 ਵਿਚ ਸ਼ੰਕਰ ਘੋਸ਼ ਦੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਚੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖਾਲੀ ਪਈ ਸੀ, ਤੋਂ ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣ ਲੜਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ?

*

ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਟੁੱਟ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸੰਕੇਤ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ 'ਚ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਡੀ.ਕੇ. ਬਰੂਆ ਨੇ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਅੰਬਿਕਾ ਸੋਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਯਰੰਜਨ ਦਾਸ ਮੁਨਸ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਮੋੜੇ-ਸੁਖਾਂਤਕ ਜਾਂ ਦੁਖਾਂਤਕ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰੀ, ਮੈਂ ਦਸ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਉਹੀ ਬਰੂਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਇਕ ਸਰਦ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੇਰੀ 11, ਅਸ਼ੋਕਾ ਰੋਡ ਰਿਹਾਇਸ਼ 'ਤੇ ਡੀ.ਪੀ. ਚੱਟੋਪਾਧਿਆਇ (ਦਾਸ ਮੁਨਸ਼ੀ ਕੈਂਪ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ) ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਦਾਸ ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੂੰ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਲਈ ਪੁੱਛਿਆ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਦਾਸ ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪਤਨ ਨਾਲ, ਉਸੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਜਿਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਹਟਾਇਆ ਸੀ, ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਬਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਫਰਕ ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਸਥਾਨ ਮੇਰਾ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਬਦਨਾਮੀ ਖੱਟੀ। ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਕਾਰਣ ਹੋਈ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਬਾਰੇ ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਮੰਥਨ ਦੌਰਾਨ (12-15 ਅਪ੍ਰੈਲ ਦਰਮਿਆਨ) ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੂਬਾਈ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਾਰ ਲਈ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਤਰਕਵਿਹੁਣੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਤਰਕਪੂਰਣ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਕ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਚੋਣਾਂ ਭਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਣ।

ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦਾ 5-ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ, ਪਰਿਸਥਿਤਿਕ ਅਸੰਤੁਲਨ ਸਹੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਇਸਦੇ ਰਚੇਤਾ ਦੇ ਪਤਨ ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਹਿਮੀਅਤ ਗੁਆਚ ਗਏ। ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਸਰਾਪਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਗਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਲੰਘਾਇਆ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ 12 ਵੈਲਿੰਗਟਨ ਕਰੈਸੈਂਟ ਵਿਖੇ ਸ਼ਿਫਟ ਕਰ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਗਾਂਧੀ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਕਈ ਜਾਂਚ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਮੀਨਲ, ਜਾਂਚ ਦੀ ਲੜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਵਿਚ ਮਸ਼ਰੂਫ ਸੀ, ਆਪਣਾ ਨਿਊਜ਼ ਮੈਗਜ਼ੀਨ 'ਸੂਰਿਆ' ਚਲਾਉਣ ਦੌਰਾਨ (ਮੇਨਕਾ ਗਾਂਧੀ)।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਸਾਡੀ ਭਵਿੱਖੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ : ਬੀ.ਪੀ. ਮੌਰਿਆ, ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਆਲਮ ਖਾਨ, ਏ.ਆਰ. ਅੰਤੁਲੇ, ਭਗਵਤ ਝਾਅ ਆਜ਼ਾਦ, ਸਰੋਜ ਖੜਪੜੇ, ਮਾਰਗਰੇਟ ਅਲਵਾ, ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸਿੰਘ, ਵੈਂਕਟ ਸਵਾਮੀ ਅਤੇ ਬੀ. ਸ਼ੰਕਰਾਨੰਦ। ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸੁਝਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਨੌਜਵਾਨ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗਰੁੱਪ ਬਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਮੈਂ ਲਲਿਤ ਮਾਕਨ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੜਕਿਆਂ ਦੇ ਵੀ। ਵਸੰਤ ਸਾਠੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਲੋਕ ਸਭਾ 'ਚ ਉਠਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾਥ ਰਾਏ ਰਾਜਸਭਾ ਵਿਚ।

ਅਸੀਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾ ਦਫਨਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਬਗੈਰ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਵਸਰ ਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਯੂਥ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਛੱਤਰੀ ਹੇਠ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਜੇ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਬੇਹਦ ਨੀਵੇਂ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਯੂਥ ਫੋਰਮ ਦੀ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਰੱਥ, ਗੁਲਾਮ ਨਬੀ ਆਜ਼ਾਦ, ਤਾਰਿਕ ਅਨਵਰ ਅਤੇ ਲਲਿਤ ਮਾਕਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਕੁਲ ਸਤਾਰਾਂ ਯੂਥ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਨੇ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਯੂਥ ਫੋਰਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਰੱਥ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਕਨਵੀਨਰ ਥਾਪਿਆ। ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਲਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਫੋਰਮ ਦੀਆਂ ਸੂਬਾਈ ਇਕਾਈਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਾਬਕਾ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਕਾਰਕੁਨ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਅਤੇ 1978 ਦੀ

ਰਸਮੀ ਟੁੱਟ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਫੋਰਮ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਸੋਮੇਨ ਮਿੱਤਰਾ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਅਤੇ 1986 ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਯੁਵਾ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਸੀਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ। ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਫੋਰਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਨੇ ਸਨ।

*

ਇਸਦੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਆਪੇ ਲਾਈ ਪਾਬੰਦੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇ ਨੂੰ ਪਾਉਨਾਰ ਅਤੇ ਜੇ.ਪੀ. ਨੂੰ ਪਟਨਾ 'ਚ ਮਿਲੀ। ਉਸਦੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ (ਬੇਲਚੀ) ਅਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਭੀੜ ਖਿੱਚੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਭੀੜ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਉਸਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਬੇਕਿਰਕ ਤੁਹਮਤ ਮੁਹਿੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ, ਮੀਡੀਆ (ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ) ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਨਾਲ। ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਡਰਾਮਾ, ਜਿਹੜਾ ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਬੇਕਿਰਕ ਤੁਹਮਤ ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਲਈ ਜਨਤਕ ਜੋਸ਼ ਦੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਉਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਪਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸਦੀ ਅਥਾਰਟੀ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨੀ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਪਾਰਟੀ 'ਤੇ ਲਟਕਦੀ ਟੁੱਟ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਕੇਤ ਮਾਰਚ 1977 ਵਿਚ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਦੁਰਗਤੀ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਹਸਤਾਖਰੀ ਮੁਹਿੰਮ ਰਾਹੀਂ ਕੁਝ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਬਰੂਆ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਲਾਹੁਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਖੁਦ ਹਸਤਾਖਰੀ, ਮੈਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹਸਤਾਖਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਲਈ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸੰਬਧਨ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਹਾਂਤ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

13 ਅਪ੍ਰੈਲ 1977 ਨੂੰ ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੌਰਾਨ 153 ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਹਸਤਾਖਰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੇ ਗਏ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਫਜ਼ੂਲ ਕਸਰਤ ਹੋ

ਨਿਬੜੀ, ਉਸ ਦਿਨ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਬਰੂਆ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਹਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਂਦਿਆਂ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਨਵੇਂ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਟੀਮ ਦੇ ਗਠਨ ਨਾਲ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤੇ ਸੁਧਰੇ ਨਹੀਂ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾਉਣ (ਭੰਡੀ) ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾਗਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਦਸਤੂਰ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਕ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਪਾਰਟੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਕੌਮੀ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਮੂਕ ਹਮਾਇਤ ਨਾਲ ਅਣਗੌਲਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਚੋਣ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਬਜਟ ਸੈਸ਼ਨ (ਜੂਨ-ਜੁਲਾਈ) ਦੌਰਾਨ ਹੋਈ। ਹਾਈ ਕਮਾਨ ਦੇ ਥਾਪੜੇ ਨਾਲ ਚੁਣੇ ਗਏ ਬਹੁਤੇ ਉਹ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲੋਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਕਲਪਨਾਥ ਰਾਏ ਅਤੇ ਵਸੰਤ ਸਾਠੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਕਰੀਬਨ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਦਵੈਖ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਨਿਯਮਤ ਵਕਫੇ 'ਤੇ ਐਮ ਪੀਜ਼ ਉਸਦੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਤਥਾਕਥਿਤ ਗੁਟਤੰਤਰ ਦੀ ਭੰਡੀ ਕਰਦੇ ਬਿਆਨ ਜ਼ਾਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿਲਾਫ ਕੋਈ ਰੋਕੂ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਪ੍ਰੈਸ਼ਰ ਗਰੁੱਪ—‘ਦਿ ਥਰਸਡੇ ਕਲੱਬ’ ਅਚਾਨਕ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਪਾਰਟੀ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਿਚ ਬਿਪਿਨ ਪਾਲ ਦਾਸ (ਅਸਾਮ), ਅਮਜ਼ਦ ਅਲੀ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਵਿੱਠਲ ਗਾਡਗਿਲ (ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ), ਦੇਵੇਂਦਰ ਦਿਵੇਦੀ (ਯੂਪੀ) ਅਤੇ ਡਾ. ਵੀ.ਏ. ਸਈਦ ਮੁਹੰਮਦ (ਕੇਰਲ) ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ‘ਮਾਫੀਆ ਗੈਂਗ’ ਸੀ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦੂਕ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲ ਵੀ ਤਾਣ ਲਈ। ਇਸ ਧੜੇ ਨੇ ਸੀ.ਪੀ.ਪੀ. ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚ ਬਿਹਤਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਮਜ਼ਦ ਅਲੀ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਬਿਪਿਨ ਪਾਲ ਦਾਸ ਮੁੱਖ ਵਿੱਖ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ।^{੧੦} ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਟੁੱਟ ਤੱਕ ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ ਨੇ ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਲਾਹਾ ਲਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮਾਰਚ 1978 ਦੀਆਂ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਕਰਨਾਟਕ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਧੜਾ ਤਾਸ਼ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ।

*

ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ 'ਚ ਵੀ ਜੰਗੀ ਰੇਖਾਵਾਂ ਖਿੱਚੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਖਾਸ ਕਰ

ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ 'ਚ ਦੁਰਗਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ। ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਸਿਰਤੋੜ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਫੰਡ ਉਗਰਾਹੀ ਲਈ ਕਰੜੀ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਰਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਡੀ.ਪੀ. ਚੱਟੋਪਾਧਿਆਇ, ਅਰੁਣ ਮੈਤਰਾ, ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਦਾਸ ਨਾਗ, ਪ੍ਰਿਯਰੰਜਨ ਦਾਸ ਮੁਨਸ਼ੀ, ਪ੍ਰਫੁੱਲ ਕਾਂਤੀ ਘੋਸ਼ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾ ਦੇ ਕਈ ਗੇੜ ਚਲਾਏ। ਡਾ. ਨਾਗ ਅਤੇ ਅਰੁਣ ਮੈਤਰਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਟੁੱਕ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (ਸੂਬਾ) ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ (ਪੀ.ਸੀ.ਸੀ.) ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਹਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਂਦਿਆਂ ਅਰੁਣ ਮੈਤਰਾ ਨੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਤਰਾ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਾਸ ਮੁਨਸ਼ੀ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ ਖਹਿਬੜਣਾ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਮੈਤਰਾ ਦੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਨਜ਼ਦੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਲਈ ਕਾਫੀ ਸਨਮਾਨ ਸੀ। ਇਕ ਪੂਰਣ ਭੱਦਰਪੁਰਸ਼, ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਤੱਵ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਧੜੇਬੰਦੀ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੇ। ਮੈਤਰਾ ਦੇ ਅਸਤੀਫੇ ਮਗਰੋਂ ਅਬਦੁਰ ਰੋਫ ਅਨਸਾਰੀ ਨੇ ਅੰਤਰਿਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲੀ। 'ਦਿ ਸਟੇਟਸਮੈਨ' (ਕਲਕੱਤਾ, 7 ਜੁਲਾਈ 1977) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ :

ਅਰੁਣ ਮੈਤਰਾ ਦੀ ਥਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲਈ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਿਯ ਰੰਜਨ ਦਾਸ ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੇ ਅੱਜ ਇੱਥੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਅਗਵਾਈ ਉੱਪਰੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਨ ਜਾਂ ਥੋਪਣ ਦੀ ਥਾਂ ਚੋਣ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਦਾਸ ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੇ. ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ, ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਕੇ.ਸੀ. ਪੰਤ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂ ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ ਨਾਲ ਗੱਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਉੱਥੇ ਚੋਣ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਐਡਹਾਕ ਕਮੇਟੀ ਨਿਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਸਾਡੇ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਸਟਾਫ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ : ਅਰੁਣ ਮੈਤਰਾ ਨੇ ਅੱਜ ਇੱਥੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਜਾਣਾ ਵੇਖਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਨਗੇ ਬਜਾਏ ਕਿ

ਇਕ ਘੜੀ-ਘੜਾਈ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਚੁਣਿਆ ਜਾਵੇ। ਜੇਕਰ ਸਿਰਫ ਚੋਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕਾਈ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਪੱਖੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਪਾਰਟੀ ਸਾਜ਼ੋ-ਸਾਮਾਨ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਸਕੇਗੀ।

ਮੈਤਰਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਇਕਸੁਰਤਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਲੜਾਈ ਕਾਰਣ ਆਪਣੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਗੁਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੂਬਾ ਕਾਂਗਰਸ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਜਦ ਤਕ ਇਹ ਸੰਜੇ ਪੱਖੀ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ।

ਮੈਤਰਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ 'ਚ ਹਾਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਕਈ ਸੰਜੇ ਪੱਖੀ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਅਬਦੁਸ ਸੱਤਾਰ ਨੂੰ ਸੂਬਾ ਇਕਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੇ (ਸਾਬਕਾ) ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਮੁਖਰਜੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਨਵਾਂ ਪੀ.ਸੀ.ਸੀ. ਪ੍ਰਧਾਨ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਚੁਣਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਬਰਕਤ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਪੱਖੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਸ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਧੜੇਬੰਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਨਾ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਪੱਖੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪੱਖੀ ਧੜਾ ਸ਼ਕਤੀ 'ਚ ਘੱਟ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਨੁਰੁਲ ਇਸਲਾਮ, ਆਨੰਦ ਮੋਹਨ ਬਿਸਵਾਸ, ਗੋਬਿੰਦਾ ਨਸਕਰ, ਸੋਮੇਨ ਮਿਤਰਾ, ਦੇਬ ਪ੍ਰਸਾਦ ਰਾਏ (ਮਿਠੂ) ਅਤੇ ਬਿਰੇਂਦਰ ਮੋਹੰਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਰਕਤ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਇਹੋ ਧੂਮਕੇਤੂ (ਧੁਰਾ) ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਚੁਣੌਤੀ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲਿਆ ਅਤੇ 8 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰਣਨੀਤੀ ਘੜਣ ਲਈ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਅਬਦੁਸ ਸੱਤਾਰ ਪੀ.ਪੀ.ਸੀ. ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਬਹੁਮਤ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਤਾਕਤ ਦੇ ਵਿਖਾਵੇ ਦੇ ਹੀਲੇ ਬਗੈਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰੇ ਅਤੇ ਪੀ.ਸੀ.ਸੀ. ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੇ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਖਾਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵੰਡੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ, ਬਰਕਤ ਅਤੇ ਸੱਤਾਰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਵਿਰੋਧੀ ਧੜੇ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ 'ਤੇ ਤੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਚੋਣ 12 ਅਗਸਤ 1977 ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਲਾਹਾ ਹਾਊਸ ਵਿਖੇ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਅਬਜ਼ਰਵਰ ਵਜੋਂ ਨਿਗਰਾਨੀ ਤਹਿਤ ਮਿੱਥੀ ਗਈ। ਸੋਮੇਨ ਮਿਤਰਾ ਨੇ ਅਮਹਰਸਟ ਸਟਰੀਟ ਵਿਖੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬੈਨਰ (ਇੰਦਰਾ ਨਹੀਂ, ਕਾਂਗਰਸ ਨਹੀਂ) ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੇ ਉਮੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਟੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ। ਅਬਦੁਸ ਸੱਤਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ 60 ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਸ਼ਿਕਸਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਮੈਂ ਹਤਾਸ਼ 'ਚ ਸੀ। ਕੁਝ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਆਗੂਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਭਰਪੂਰ ਇਤਬਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਇਆ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਜ਼ਨਦਾਰ ਆਗੂਆਂ—ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ, ਡੀ.ਪੀ. ਚੱਟੋਪਾਧਿਆਇ, ਦਾਸਮੁਨਸ਼ੀ, ਸੁਬਰਤਾ ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਮੁਖਰਜੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਸੁਬਰਤਾ ਮੁਖਰਜੀ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਮੁਖਰਜੀ ਕੈਂਪ 'ਚ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸੰਤੁਲਨ ਉਸਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਝੁਕ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਰਾਤ ਬਰਕਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਿਜ਼ਾਮ ਪੈਲੇਸ ਵਿਖੇ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਏ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਬਦ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਲੰਮੀ ਅਤੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਠੰਡ ਮੁਕੰਮਲ ਹਨੂਰੇ ਵਿਚ ਉਹ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਕਿਰਨ ਦੇ ਸਾਡੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਜਨਰਲ ਬਾਡੀ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪੂਰਬੀ ਮੁਖਰਜੀ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਮੁਬਾਰਕਬਾਦ ਦੇਣ ਲਈ ਮਿਲਿਆ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਸਤੇ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਰਵਾਨਗੀ ਲਈ, ਆਸਨਸੋਲ ਵਿਖੇ ਕੁਝ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਰਵਾਏ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿਵਸ ਸਮਾਰੋਹਾਂ 'ਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦਿਆਂ। ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਰੇਡੀਓ ਬੁਲੇਟਿਨ ਨੇ ਖ਼ਬਰ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਰ.ਕੇ. ਧਵਨ, ਯਸ਼ਪਾਲ ਕਪੂਰ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਡਿਕਨਜ਼ ਦੇ 'ਡੇਵਿਡ ਕਾਪਰਫੀਲਡ' ਤੋਂ ਮਿ. ਮਿਕਾਵਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਗੂੰਜੇ 'ਤੀਰ ਨਿਕਲ ਚੁਕਿਐ—ਸਭ ਖ਼ਤਮ।' ਹੰਝੂਆਂ ਜਾਂ ਘਬਰਾਹਟ ਦਾ ਕੋਈ ਅਵਸਰ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

*

3 ਅਕਤੂਬਰ 1977 ਨੂੰ ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ 12 ਵੈਲਿੰਗਟਨ ਕਰੈਸੈਂਟ ਤੋਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਘਰ ਵਿਚ ਸੀ ਜਦੋਂ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਨਿਊਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਕੇ.ਡੀ. ਮਾਲਵੀਆ, ਐਚ.ਆਰ. ਗੋਖਲੇ, ਪੀ.ਸੀ. ਸੇਠੀ ਅਤੇ

ਡੀ.ਪੀ. ਚਟੋਪਾਧਿਆਏ ਨਾਲ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਕ ਮਿੱਤਰ (ਜਿਹੜਾ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਸੀ) ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਾ ਕੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਆਏ ਜੋ ਇਕ ਫਿਲਮ ਵੇਖਣ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਲਾਅਨ 'ਚ ਆਪਣੀ ਪਾਈਪ, ਤੰਬਾਕੂ, ਮਾਚਿਸ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸੂਟਕੇਸ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਜ਼ਮਾਨਤ ਲਈ ਅਪੀਲ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ ਅਤੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਅਣਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਠਹਿਰਾਅ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਗੀਤਾ ਮੁੜ ਆਈ, ਇਕੱਠਿਆਂ ਅਸੀਂ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਰਾਤ 11 ਵਜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਸੀਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ 'ਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਦੇਖਦੇ ਕਿ ਉੱਥੇ ਕੀ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਕੋਲ ਇਕ ਪਰਚੀ (ਰੁੱਕਾ) ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪੁਲਿਸ ਸਾਨੂੰ ਲੱਭਣ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ 12 ਵਿਲਿੰਗਟਨ ਕਰੈਸੈਂਟ 'ਚ ਹੋਵਾਂਗੇ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਪਰ ਸੰਜੇ ਅਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨਹੀਂ। ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਬਾਅਦ 'ਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਸੁਣੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ 12 ਵਿਲਿੰਗਟਨ ਕਰੈਸੈਂਟ ਜਾਣ ਦੇ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਤੜਕੇ 2 ਵਜੇ ਘਰ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਇਲਾਕਾ ਹੁਣ ਨਾਕੇਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਭੁਚਲਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਮਿਲਣ ਮਗਰੋਂ, ਵਸੰਤ ਸਾਠੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪੁਲਿਸ ਲਾਈਨ ਲਈ ਤੁਰ ਪਏ ਜਿੱਥੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਅਸੀਂ ਅਦਾਲਤ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ, ਰਾਹ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੋਧੀ ਰੈਲੀਆਂ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇੰਦਰਾ ਪੱਖੀ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਪਹੁਦਰੇਪਨ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰੇਰਤ ਦੱਸ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅਦਾਲਤ 'ਚ ਕਾਫੀ ਭੀੜ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮਦਦ ਬਗੈਰ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇ। ਇੰਦਰਾਗਾਂਧੀ ਕਟਹਿਰੇ 'ਚ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਇਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਬੈਗ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਤੁਸੀਂ ਇੱਥੇ ਕਿਵੇਂ ਆਏ ? ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕੀ ਵਾਪਰਿਆ ?

ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਜੱਜ ਆਰ. ਦਿਆਲ ਨੇ ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰ ਨਾਲ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼

‘ਤੇ ਮੁੜ ਆਏ ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਸੇਵਾ ਦਲ ਦੇ ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਮਠਿਆਈਆਂ ਵੰਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਦਰ ਵੀ ਭੀੜ ਸੀ : ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀਨੀਅਰ ਲੀਡਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਚਬੂਤਰੇ ਦੀ ਪੌੜੀ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਜਿੱਥੇ ਬਾਹਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਭੀੜ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਮਾਈਕਰੋਫੋਨ ਫਿਕਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਭੀੜ ਨੇ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਉਮਾ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ (ਜਿਸਨੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ‘ਟੂ ਫੇਸਿਜ਼ ਆਫ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ’ ਲਿਖਿਆ ਸੀ)। ਪੂਰਬੀ ਮੁਖਰਜੀ ਆਈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਅਧਿਕਾਰਤ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਸੰਗਠਨ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ‘ਤੇ ਕਰੜੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਗਟਾਈ। ਜਦ ਖ਼ਬਰ ਫੈਲੀ, ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਤੁਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ‘ਤੇ ਆਏ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਪੁਲਿਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ, ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਨ, ਦਿੱਲੀ ਮੁੜ ਆਏ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਬਦਲਾਖੋਰ ਨੀਤੀ ਦੀ ਕਰੜੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ। ਉਸੇ ਰਾਤ ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਦੀ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਕ ਮਤਾ (ਵੇਖੋ ਅੰਤਿਕਾ 11) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਚਾਰ ਹੋਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਾ, ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ (4 ਅਕਤੂਬਰ) ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਨੇ ਮੁੜ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ। ਮੌਕੇ ‘ਤੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਕੇ.ਸੀ. ਪੰਤ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਬਾਵਜੂਦ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਭਾੜੇ ਦੇ ਟੱਟੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬੇਕਿਰਕ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਕ ਹੋਰ ਮਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਢਣ ਦੀ ਅਰਜ਼ ਕਰਦਾ, ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ (ਵੇਖੋ ਅੰਤਿਕਾ 12)। ਆਮ ਕਾਂਗਰਸੀ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਵਾਲੀ ਪਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ।

ਜ਼ਾਹਰਾ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁੱਪ ਵੱਟੀ ਰਿਹਾ। ਮੀਡੀਆ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਸਮਰਥਣ ਦਿੱਤਾ, ਸਿਵਾਏ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਗੂ ਐਸ.ਏ. ਡਾਂਗ ਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁੱਧ

ਬਦਲਾ ਖੋਰੀ ਰਵੱਈਏ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੀਤੇ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਰੋਲ ਨੂੰ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾਇਆ।

*

ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਨਾਟਕਾਂ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ 3 ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਆਈ, ਬਗੈਰ ਉਪਯੁਕਤ ਵਾਰੰਟ ਦੇ। ਇਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਦੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਵਰਦੀਧਾਰੀ ਅਤੇ ਸਾਦਾ ਕੱਪੜਾ ਪੁਲਿਸੀਆਂ ਨੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਮੇਨਕਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਜਿੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ (ਉਸਦਾ ਫੋਨ ਕੱਟਣ ਤੋਂ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ), ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਅਤੇ ਆਗੂ 12 ਵਿਲਿੰਗਟਨ ਕਰੈਸੈਂਟ ਵਿਖੇ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਗਏ। ਵਕੀਲ-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸ ਦਿਨ 3 ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਪੂਰਵ ਨਿਰਧਾਰਤ ਮਿਲਣੀ ਸੀ, ਦੀ ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਦੇ ਐਨ.ਕੇ. ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਹੋ ਗਈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਦੇਰ ਸ਼ਾਮ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੈਸ ਨੂੰ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੈ। ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਤਿੱਖੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਖਿਲਾਫ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਿਵਾਏ 'ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨ ਅਣਡਿਠਤਾ' ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਲਈ ਕੁਝ ਜੀਪਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਵਕੀਲ, ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗਰੁੱਪ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰ ਰਾਜੀਵ, ਸੋਨੀਆ, ਸੰਜੇ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਗਾਂਧੀ ਸਨ। ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਨਿਰਮਲਾ ਦੇਸ਼ਪਾਂਡੇ ਕਸਟਡੀ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣਗੇ। ਪੁਲਿਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਿਆਣਾ 'ਚ ਬਦਖਲ ਲੋਕ 'ਤੇ ਲਿਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕ ਫਰੀਦਾਬਾਦ, ਸੈਕਟਰ II ਲੈਵਲ ਕਰਾਸਿੰਗ 'ਤੇ ਰੁਕੇ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਬਾਹਰ ਆਈ ਅਤੇ ਪੁਲੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਉਸਦੇ ਵਕੀਲਾਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇਲਾਕਾਈ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲਿਜਾਣਾ ਕਾਨੂੰਨ ਤਰਕਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਵੀਕਾਰਨੀ ਪਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੀ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਲਾਈਨ ਵਾਪਸ ਲਿਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਸੜਕ ਕਿਨਾਰੇ ਹੋਏ ਨਾਟਕ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਕੁਝ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ। 'ਦਿ ਪੈਟਰੀਅਟ' ਜਿਸਨੇ ਉਸਦੇ ਅੰਗਰਖਿਅਕ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੁਲੀ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਸੀ। 4 ਅਕਤੂਬਰ 1977 ਨੂੰ 'ਦਿ ਪੈਟਰੀਅਟ' ਨੇ ਛਾਪਿਆ :

ਹਿਰਾਸਤ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮੌਜੂਦ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਟੱਲ ਪਤਨ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕੀਤੀ। ਜਿਹੜੀ ਸਰਕਾਰ ਡਰਦੀ ਹੈ (ਸਿਆਸੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਤੋਂ) ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਚਲਾ ਸਕਦੀ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਇਹ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਕਿ ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਤੁਰੰਤ ਕਾਰਣ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੈ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਮੈਨੂੰ ਲਗਦੈ ਮੇਰੇ ਆਗਰਾ ਤੇ ਕਾਨਪੁਰ ਦੇ ਦੌਰੇ...।'

ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਕਿਵੇਂ ਆਏ ਤੇ ਕਿਉਂ ?
ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ?

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ—ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ 3 ਵੱਜੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਕੁਝ ਵਕੀਲਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣੀ ਸੀ... ਪਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਲ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ?

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ—ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਡਾਕ-ਪੱਤਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਸੀ... ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮੇਰੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਉਹ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਕੀਤਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਕ ਗੱਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਖ ਸਕਦੀ ਹਾਂ ਉਹ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਮੇਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਂਨੀ ਹੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ?

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ—ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੀਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਤੁਹਾਡੇ ਖਿਲਾਫ ਕੀ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ ਗਏ ਹਨ ?

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ—(ਗਿਲਾਨੀ ਦੇ ਝੋਕੇ ਨਾਲ) ਜੀਪਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਦੋਸ਼, ਮੈਨੂੰ ਲਗਦੈ।

ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ 'ਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮਤਭੇਦ ਸਨ। ਉਸੇ ਦਿਨ 4 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ 'ਦਿ ਪੈਟਰੀਅਟ' ਨੇ 'ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ 'ਤੇ ਜਨਤਾ 'ਚ ਤ੍ਰੇੜ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ :

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਵਲੋਂ ਐਤਵਾਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ, ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਨਸੰਘ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੈਂਬਰ ਇਸ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਸਨ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਨਾ 'ਤੇ 25 ਸਤੰਬਰ ਤੱਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਜਦੋਂ ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਵਲੋਂ ਲਿਖਿਆ ਪੱਤਰ ਪਾਰਟੀ ਮੁਖੀ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਇਤਲਾਹ ਅਨੁਸਾਰ, ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸਥਿਤੀ-ਲੋਕਾਂ 'ਚ ਵੱਧ ਰਹੀ ਬੇਚੈਨੀ ਅਤੇ ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਸੀ, ਇਕ ਚੌਕਸੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾ ਭੇਜੀ ਸੀ। ਪੱਤਰ 'ਚ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਤਰੀ ਭੋਜ ਲਈ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ 'ਤੇ ਸੱਦਣ। ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਚਾਰ ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸੂਤਰਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਜਾਰੀ ਰਹੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਥਾਨੇਟ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ।

ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਧੜੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ 28 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਮੁੱਦਾ ਫੇਰ ਐਤਵਾਰ ਰਾਤ ਤੱਕ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਆਖਰੀ 'ਅਗਾਂਹ ਵਧੋ' ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸੂਤਰਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕਈ ਚੋਟੀ ਦੇ ਆਗੂ ਸੋਮਵਾਰ ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਸਨ ਜਦੋਂ ਸਾਦਾ ਕੱਪੜੇ 'ਚ ਵਿਅਕਤੀ ਤੈਨਾਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ 'ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਲਝ ਰਹੇ ਸਨ, ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਉਸਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ 'ਤੇ ਪੁੱਜੇ।

ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਰਿਪੋਰਟ ਸਹੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਪੂਰਣ ਅਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਖ਼ਤਮ ਹੋਈ, ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਬੇਹਦ ਰੋਲ-ਘਚੋਲਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਚਰਨ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਦੱਸਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ 'ਚ ਗੰਭੀਰ ਪਰਤਵਾਂ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖ਼ਾਸਕਰ ਲੋਕਾਂ 'ਚ ਆਪਣੀ ਛਵੀ ਗੁਆ ਲਈ। ਇਸਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਦਲਾਖੋਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਤੀ ਇਸਦੇ ਨਾਕਸ ਅਤੇ ਬੇਕਾਇਦਾ ਰਵਈਏ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਲਤੀਫਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ : ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ

‘ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੋ, ਇਕ ਮਹਿਲਾ ਜਿਸਨੇ ਕੁਝ ਸੈਂਕੜੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਨੀ ਮਹੀਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ‘ਚ ਡੱਕਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਨੂੰ 19 ਘੰਟੇ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹ ‘ਚ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਿਆ।’

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਅਫਵਾਹ ਸੀ ਕਿ ਜਸਟਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ‘ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਸੌਂਪਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਪ੍ਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਡੇ ਤਰਫੋਂ ਹੱਥ ‘ਚ ਲਏ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕੰਮ ‘ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਅਗਲੇਰੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਅਹਿਮ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਸਹੀ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਫਬੰਦੀ (ਆਵਾਜ਼) ਅੰਦਰ ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵੇਖੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਘੜੀਸਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਤਤਕਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਦਿਲਚਸਪ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਮਨਾਮੀ ਵਿਚ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਉਹ ਗਈ, ਜਨਸਮੂਹ ਨੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਬੈਂਦਲਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚਲੇ ਅਜਿਹੇ ਆਗੂਆਂ ‘ਤੇ ਵੀ ਇਹੋ-ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਭਾਵੇਂ ਸਾਊ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਨ, ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਵਿਰੋਧੀ ਅਨਸਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ‘ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਦਾ ਹੀਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਵਾਇਤੀ ਸਟੈਂਡ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਟਤੰਤਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਉਤ ਸੇਧਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਦਿਆ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਸੈਸ਼ਨ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਨ ਦਾ ਫੋਰਮ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ। ਸਵਰਣ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਸੀਨੀਅਰ ਆਗੂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਕੇ.ਪੀ. ਉੱਨੀਕ੍ਰਿਸ਼ਨਣ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ‘ਬੋਰਬਨ’ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਗਰਦਾਨਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਸਬਕ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੱਲੋਂ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸਮੂਹ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ‘ਤੇ ਹੱਲਿਆਂ ਲਈ ਅਤੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਕਥਿਤ ਵਧੀਕੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਕਥਿਤ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ¹ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਮੀਟਿੰਗ ‘ਚ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਦੇ ਅਵਸਰ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤਿੰਨੇ

ਵਾਰ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਸਾਠੇ ਨੂੰ ਅਵਸਰ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਚਾਪਲੂਸ, ਜਿਹੜੇ ਅੱਜ ਬਾਗੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬੋਲੇ। ਪਰ ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਸਨ। ਗਿਣਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸੀ. ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਬੋਲਣ ਲਈ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ, ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਨਮੁਖ ਉਸਦੀ ਗਵਾਹੀ ਲਈ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। 1 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਾਹਵੇਂ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ 'ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਆਰ.ਬੀ.ਆਈ. ਅਤੇ ਹੋਰ ਬੈਂਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਆਪਣਾ ਭਾਸ਼ਣ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪੱਖ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾਏ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਇਦ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਨੇ ਮਤਾ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਪਰ ਮੰਚ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇੰਦਰਾ ਵਿਰੋਧੀ ਮਕਸਦ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਆਈ ਅਤੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਇਲਜ਼ਾਮਤਰਾਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਅਪਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲੇਦਿਆਂ ਬੋਲੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖੀ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾਇਆ।

ਅਸੀਂ ਪਰਿਣਾਮ ਤੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਯੂਸ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਦਫਨ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਉਮਡ ਰਹੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਨੂੰ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੇ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਖੁਦ ਹੀ ਲੜਣ ਦੇਣ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪੱਲਾ ਝਾੜਿਆ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਨਜਿੱਠਣਾ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਏ.ਆਰ. ਅੰਤੁਲੇ, ਭਗਵਤ ਝਾਮ ਆਜ਼ਾਦ, ਵਸੰਤ ਸਾਠੇ, ਬੀ.ਪੀ. ਮੌਰਿਆ, ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਕਲਪਨਾਥ ਰਾਏ ਅਤੇ ਮੈਂ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅੰਤੁਲੇ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ 'ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਗਤੀਰੋਧ ਤੋਂ ਉਭਰਣ ਲਈ ਰਣਨੀਤੀ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ਅਤੇ ਨਿਯਮਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ

ਵਿਚਾਰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਜਨਸਮੂਹ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਮੁੜ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਲਾਮਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸੂਬਾ ਪੱਧਰੀ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਵਿਸਥਾਰ 'ਚ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਾਸ ਕਰ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੋਂ ਹਮਾਇਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ।²

ਇਹ ਸਾਡਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਕਤੂਬਰ 1977 ਦੇ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਸੈਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ (ਇਸ ਵੱਲੋਂ ਅਪਨਾਏ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਦੁਆਰਾ) ਕਿ ਇਹ ਇਸਨੂੰ ਬੀਤੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ 'ਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ। ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਸੱਦਣ ਲਈ ਮੰਗ ਪੱਤਰ ਭੇਜ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਤਾਕਤ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੋਂ ਹਸਤਾਖਰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਬੋਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ ਮੀਡੀਆ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੰਗ ਪੱਤਰ ਲਈ ਸਤਾਰਾਂ ਹਸਤਾਖਰ ਲੈ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਅਸੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੁਕਣ-ਮੀਟੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕ ਨਾਟਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਹਸਤਾਖਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂਅ ਦੱਸ ਦਿੱਤੇ : ਏ ਬੀ ਏ ਗਨੀ ਖਾਂ ਚੌਧਰੀ, ਅਬਦੁਸ ਸੱਤਾਰ, ਕਾਜ਼ੀ ਅਬਦੁਲ ਗਫੂਰ, ਅਜੀਤ ਕੁਮਾਰ ਪਾਂਜਾ, ਕੇ. ਸ਼ੇਖ ਦੌਲਤ ਅਲੀ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਮੋਹਨ ਰਾਏ, ਆਨੰਦ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਬਿਸਵਾਸ, ਗੋਬਿੰਦਾ ਨਸਕਰ, ਸੁਨੀਲ ਮੰਡਲ, ਸੁਹਾਸ ਦੱਤਾ ਰਾਏ, ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਮਿਸ਼ਰਾ, ਅਜੀਤ ਬੈਨਰਜੀ, ਤੁਹੀਨ ਸਾਮੰਤ, ਏ.ਕੇ.ਐਮ. ਇਸ਼ਾਕ, ਫਜ਼ਲ ਹੱਕ, ਗੌਤਮ ਚਕਰਵਰਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ।

‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ’ (ਕਲਕੱਤਾ, 25 ਅਕਤੂਬਰ) ਨੇ ਕਿਹਾ :

ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਇੰਦਰਾ ਪੱਖੀ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਆਗੂ ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ ਸੋਮਵਾਰ ਨੂੰ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਥਾਪਣ ਵਾਸਤੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੀ ਮੰਗ ਲਈ ਕੁੱਲ 51 ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ 18 ਦੇ ਹਸਤਾਖਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਵਿਚ ਮੰਗ ਪੱਤਰ ਪੱਖੀ ਬਹੁਮਤ ਵਿਚ ਹਨ ਜਦਕਿ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਸ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਕਿ ਕੁਝ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਜੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਆਖਰੀ ਪਲ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸਾਬਕਾ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਰਜੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬੇਹਦ ਕਰੀਬੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਿਚ ਬੇਹਦ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸੰਗਠਨ ਲਈ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿਲਾਫ ਬਿਆਨ ਜਾਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਟੁੱਟ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਟੁੱਟ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਅਸੀਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਏਕਤਾ ਮੰਗਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿਛਲੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮਿਸਾਲੀ ਅਗਵਾਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਹਦ ਲੋੜ ਹੈ ਖਾਸ ਕਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਪਾਰਟੀ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਰਜੀ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ 'ਤੇ ਮੰਗ ਪੱਤਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਲਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਆਵੱਸ਼ਕ ਮੀਟਿੰਗ ਦੇ ਪੱਖ 'ਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਸਤਾਖਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਮੀਟਿੰਗ 'ਚ ਲੱਗੇਗਾ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਕਦੋਂ ਉਹ ਮੀਟਿੰਗ ਲਈ ਮੰਗ ਪੱਤਰ ਦੇਣ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ...

ਇਹ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਕਿ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ 'ਚ ਇੰਦਰਾ ਪੱਖੀ ਧੜੇ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਆਗੂ ਨੁਰੁਲ ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸੀਂ ਉਸਦਾ ਸੁਆਗਤ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਸ਼ੱਕੀ ਕਿਰਦਾਰ ਹੈ।' ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਦੇਬੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਚੱਟੋਪਾਧਿਆਏ, ਸਾਬਕਾ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖ 'ਚ ਹਸਤਾਖਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਬਰਤਾ ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੰਗ ਪੱਤਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਮੀਡੀਆ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਸੁਬਰਤਾ ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਬਰਦਵਾਨ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਤੁਹੀਨ ਸਾਮੰਤਾ ਨੂੰ ਹਸਤਾਖਰ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣਗੇ। ਦਰਅਸਲ ਕੁਝ ਹਸਤਾਖਰੀ ਜਿਵੇਂ ਤੁਹੀਨ ਸਾਮੰਤਾ, ਅਜੀਤ ਬੈਨਰਜੀ ਅਤੇ ਸੁਨੀਲ ਮੰਡਲ ਨੇ ਅਖੀਰਕਾਰ ਵਾਪਸੀ ਕਰ ਲਈ।

ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਮਧੂ ਲਿਮਏ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਗੁਟਤੰਤਰ ਵਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਤੋਂ ਲਾਹੁਣ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਬਾਰੇ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸੁਝਾਇਆ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਭਰੋਸੇਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਗੁਟਤੰਤਰ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਸਕੇ। ਇਸ ਪੱਤਰ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਵਿਚ ਘਬਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਟਕਸਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਇਸ ਗੁਸਤਾਖੀ 'ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਸਨ ਕਿ ਜਿਸਨੇ ਇਕ ਬਾਹਰੀ ਸ਼ੈਅ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ 'ਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ। ਚਿਹਰਾ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਧੂ ਲਿਮਏ ਦੇ ਪੱਤਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੂਰਬੀ ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੱਤਰ ਬੇਲੋੜਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡੀ ਲੜਾਈ ਸਾਡਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਮਲਾ ਹੈ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਸਿਆਸੀ ਸੰਗਠਨ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਿਉਂ ਦੂਜੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਸਲਾਹ ਲਈਏ। ਸਾਨੂੰ ਇਸਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ⁵³ ਬਾਰੇ ਪੱਤਰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੀਨੀਅਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਕਾਰਣ ਸਮਰਥਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

*

ਅਕਤੂਬਰ ਤੱਕ ਕਰਨਾਟਕ ਵਿਖੇ ਸੰਕਟ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਕੇ.ਐਚ. ਪਾਟਿਲ (ਸੂਬਾ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ) ਅਤੇ ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ। ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਨੂੰ ਸਮਰਥਣ ਦੇਣ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰਤ ਗਰੁੱਪ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਕੇ.ਐਚ. ਪਾਟਿਲ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਜਿਹੜਾ ਬਾਅਦ 'ਚ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਪਾਰਟੀ 'ਚ ਦਲ ਬਦਲੀ ਕਰ ਗਿਆ, ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਾਰ ਉਸਦੀ ਮਨਿਸਟਰੀ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ, ਕੇਂਦਰੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਉਸਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਵੇਗੀ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ

ਹੀ ਜਸਟਿਸ ਗ੍ਰੇਵਰ ਅਧੀਨ ਉਸ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਖਿਲਾਫ ਲੱਗੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਇਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਚੋਣਾਂ 'ਚ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਣ ਜੁਟਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਘਾਗ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਸਨੇ ਅਹਿਸਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੂਬੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ, ਖਾਸਕਰ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਵਰਗ 'ਤੇ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਿਹਤਰੀਨ ਸੀ। ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚੋਣਾਵੀ ਜਿੱਤ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਕਰਨਾਟਕ 'ਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੈਲੀਆਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਭੀੜ ਖਿੱਚੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਜਥੇਬੰਦ, ਮੁਜ਼ਾਹਰਾਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਗਰੁੱਪ ਨੇ ਅਵੱਸ਼ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ। ਪਾਟਿਲ ਅਤੇ ਉਰਸ ਦਰਮਿਆਨ ਮਤਭੇਦ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਲਈ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ। ਗੁੰਡੂ ਰਾਓ, ਐਫ.ਐਮ. ਖਾਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਕੱਟੜ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਉਰਸ ਦਾ ਪਾਸਾ ਲਿਆ।

ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ 6 ਦਸੰਬਰ 1977 ਨੂੰ ਹੋਈ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਇਕ 5 ਨੁਕਾਤੀ ਫਾਰਮੂਲਾ ਈਜ਼ਾਦ ਕੀਤਾ। ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ ਅਤੇ ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਜਿਹੜੇ ਦੋਵੇਂ ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ, ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਪਾਟਿਲ ਅਤੇ ਉਰਸ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਫਾਰਮੂਲਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ :

1. ਕੇ.ਐਚ. ਪਾਟਿਲ ਕਰਨਾਟਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਗੇ।
2. ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਚੋਣ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਸਥਾਈ ਇਨਵਾਇਟੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਜੇਕਰ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂ ਅਸੰਬਲੀ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ।
3. ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਵੱਲੋਂ ਸੂਬਾ ਚੋਣ ਕਮੇਟੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਨੂੰ ਇਕ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਕੇ।
4. ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਚੋਣ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਇਕ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰੇਗੀ, ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਤਾਲਮੇਲ ਅਤੇ ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਲਈ।
5. ਕੇ.ਐਚ. ਪਾਟਿਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੀ.ਸੀ.ਸੀ. ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਵਰਤਾਰੇ, ਸਮੇਤ ਕਮੇਟੀ

ਦੀ ਮੁਅੱਤਲੀ, ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਵੱਲੋਂ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਬਿਹਤਰ ਮਾਹੌਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰਿਵਿਊ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਰਟੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਛਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕੇ।

ਇਹ ਫਾਰਮੂਲਾ ਕਾਰਗਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। 10 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ, ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ ਅਤੇ ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਟਿਲ ਅਤੇ ਉਰਸ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਸੀ, ਨੇ ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਰਨਾਟਕ ਵਿਖੇ ਦੋ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਸੁਲਾਸਫਾਈ ਕਰਵਾਉਣ 'ਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਚਵਨ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਨੇ ਮਾਮਲਾ ਉੱਥੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਕੇ.ਐਚ. ਪਾਟਿਲ ਨੇ ਵਿਧਾਨਕ ਪਾਰਟੀ 'ਚ ਦਲ ਬਦਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਬਹੁਮਤ ਗੁਆਉਣ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਰਸ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਗਵਰਨਰ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਮਤ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਰਸ ਨੇ ਅਸੰਬਲੀ ਦਾ ਸੈਸ਼ਨ ਸੱਦਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੈਸ਼ਨ ਦੇ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਸੰਭਲੀ ਭੰਗ।

ਕਰਨਾਟਕ ਹਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਈ ਮੁੱਦਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣ ਆਖਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਟੁੱਟ ਹੋਈ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦੇ ਕਿ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਪਹਿਲਾਂ ਟੁੱਟ ਦੇ ਬੀਜ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਖਿਲਾਫ ਪ੍ਰਣਾਲੀਬੱਧ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੀਜੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

*

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

49. The Encyclopaedia of the Indian National Congress, Vol. 24, PP 293.
50. ਵਸੰਤ ਸਾਠੇ ਦਰਅਸਲ ਇਸ ਧੜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੱਟੜ ਇੰਦਰਾ ਪੱਖੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਧੜੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਕਾਰ ਦਿੱਤਾ।
51. ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਆਖਰੀ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਜਾਂਚ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਾਬਕਾ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਕੋਲ ਗਵਾਹੀ

ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਨਾਦਾਨੀ ਵਿਖਾਉਂਦਿਆਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ 'ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ।

52. ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ : ਐਨ.ਡੀ. ਤਿਵਾਰੀ, ਮੋਹਸਿਨਾ ਕਿਦਵਈ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ, ਵਿਰੇਂਦਰ ਵਰਮਾ, ਸ਼ਿਆਮ ਲਾਲ ਯਾਦਵ (ਯੂ.ਪੀ.), ਕੇਦਾਰ ਪਾਂਡੇ, ਜਗਨਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ, ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸਿੰਘ (ਬਿਹਾਰ), ਜੇ.ਬੀ. ਪਟਨਾਇਕ ਅਤੇ ਰਾਮਚੰਦਰਾ ਰੱਥ (ਉੜੀਸ਼ਾ), ਜਗਨਨਾਥ ਪਹਾੜੀਆ, ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸ਼ਰਮਾ, ਜੀ.ਐਲ. ਵਿਆਸ (ਰਾਜਸਥਾਨ), ਐਚ.ਕੇ.ਐਲ. ਭਗਤ, ਰਾਧਾਰਮਨ (ਦਿੱਲੀ), ਸੁਲਤਾਨ ਸਿੰਘ, ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਹਰਿਆਣਾ), ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ, ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਪੰਜਾਬ), ਰਾਮ ਲਾਲ (ਹਿਮਾਚਲ ਪਰਦੇਸ਼), ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਸਰੋਜ ਖਪਰਡੇ (ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ), ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ, ਜੀ.ਕੇ. ਮੂਪਨਾਰ, ਨੇਦੂਮਾਰਨ, ਰਾਮਾਮੂਰਥੀ (ਤਮਿਲਨਾਡੂ), ਕਰਨਾਟਕ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ (ਕੇ.ਐਚ. ਪਾਟਿਲ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ), ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ, ਜੀ. ਵੈਂਕਟਸਵਾਮੀ, ਜਨਾਰਧਨ ਰੈਡੀ (ਆਂਧਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਅਨਵਰਾ ਤੈਮੂਰ, ਬਿਸ਼ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਅਸਾਮ), ਅਸ਼ੋਕ ਭੱਟਾਚਾਰੀਆ (ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ), ਮਾਧਵ ਸਿੰਘ ਸੋਲੰਕੀ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਮਕਵਾਨਾ, ਰਤੁਭਾਈ ਅਦਾਨੀ, ਜੀਨਾਭਾਈ ਦਾਰਜੀ, ਸਨਤ ਮਹਿਤਾ (ਗੁਜਰਾਤ) ਅਤੇ ਬਰਕਤ, ਸੱਤਾਰ, ਸੋਮੇਨ, ਨੁਰੁਲ, ਆਨੰਦ ਤੇ ਗੋਬਿੰਦ (ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ)।

53. ਜਿਵੇਂ 25 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ Amrita Bazar Patrika 'ਚ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਦੂਜੀ ਟੁੱਟ ਵੱਲ

ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ, ਇੰਦਰਾਗਾਂਧੀ ਦੇ ਥਾਪਕ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣੇ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿਲਾਫ ਹੋ ਗਏ। ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਚੋਣ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ, ਇੰਦਰਾ ਵਿਰੋਧੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਨੇ ਰੈਡੀ 'ਤੇ ਕੰਮ (ਅਸਰ) ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ 'ਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ।⁵⁴ ਇਹ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਂਗਰਸ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਬੇਲੋੜੀ ਹੈ। ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਲਈ ਮੁਹਿੰਮ (ਪ੍ਰਚਾਰ) ਚਲਾਏਗੀ, ਜਦਕਿ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਕੇ.ਸੀ. ਪੰਤ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ। 'ਉਹ ਮੁਹਿੰਮ ਨਹੀਂ ਚਲਾਏਗੀ', ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ। ਇਹ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਜਾਰੀ ਕਰੇਗੀ, ਪੰਤ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਪੁੰਝਾ ਫੇਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।' ਇਕ ਪ੍ਰੈਸ ਮਿਲਣੀ ਵਿਚ, ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਣੀਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਦਰਅਸਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਮੂਨ ਤੱਕ ਦਿਖਾਇਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਐਨ. ਸੰਜੀਵਾ ਰੈਡੀ ਦਾ ਨਾਂਅ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਤਰਫੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਬੇਹਦ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਪਰ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਕਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿੰਦੀ ਰਹੀ।

28 ਮਈ ਨੂੰ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੀ ਘੋਖ ਕਰਨ ਲਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ

ਨਿਯੁਕਤੀ ਬਾਰੇ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ 'ਜ਼ਰਮ' ਨਿਊਰਸਬਰਗ ਦੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ। 13 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਿਛਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਕ ਗੁਪਤ ਨੀਅਤ (ਵਿਚਾਰ) ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਹਿਰਾਸਤ 'ਚ ਮਾਰਨਾ ਸੀ। ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਸਬੂਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਰਣ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਬੇਤੁਕੇ ਬਿਆਨ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦਾਗੇ ਜਾਂਦੇ। ਕਾਂਗਰਸ ਲੋਕ ਸਭਾ 'ਚ 154 ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ 'ਚ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਜਿਹੇ ਬਿਆਨਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਰਹਿਤ ਰਹੀ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ 'ਚ ਆਉਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ (ਮੌਰਿਆ, ਸਾਠੇ, ਅੰਤੁਲੇ, ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਅਤੇ ਮੈਂ) ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਸੂਝ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਜੁਲਾਈ 1977 'ਚ ਪਾਉਨਾਰ ਵਿਖੇ ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਦੌਰੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਗਪੁਰ ਤੋਂ ਪਾਉਨਾਰ ਦੇ ਰਾਹ 'ਚ ਜੋਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਭੀੜ ਨੇ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਵਿਨੋਬਾ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੇਦ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦ 'ਚਲਤੇ ਰਹੋ' ਨਾਲ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਤੁਰੰਤ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੀ ਜੰਗੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਣ ਗਿਆ : 'ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਆਗੇ ਬੜੇ, ਹਮ ਤੁਮਹਾਰੇ ਸਾਥ ਹੈਂ (ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਗਾਂਹ ਵਧੋ, ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹਾਂ)।'

ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਣ ਨੇ ਉਸਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਭੈ-ਭੀਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦਰਾ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੇ ਹਮਲੇ ਹੋਰ ਤਿੱਖੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸੀ ਪੀ ਪੀ ਉਸਨੂੰ ਭੰਡਣ ਦਾ ਇਕ ਮੰਚ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸਦੀ ਛੋਟੇ ਸਮਾਜਕ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਗੀ 'ਤੇ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਵਲੋਂ ਫਿਕਰੇ ਕਸੇ ਜਾਂਦੇ। ਐਮ ਪੀਜ਼ ਲਈ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਡਿਨਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਵੱਲੋਂ ਕਰਨਾਟਕ ਭਵਨ ਵਿਖੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ 'ਡਿਨਰ ਪਾਲਸੀ' ਦੇ ਨਾਂਅ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੱਤਰਕਾਰ ਨਿਖਿਲ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ਬਿੱਲੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸੀ-ਜਿੰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਨਿਗਲ ਜਾਵੇ।⁵⁵ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਐਮਪੀਜ਼ ਜਿਹੜੇ ਡਾ. ਵੀ.ਏ. ਸਈਦ ਮੁਹੰਮਦ (ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਕਾਨੂੰਨ, ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਕੰਪਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ) ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ 'ਤੇ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ ਸਨ, ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ⁵⁶ ਦੇ ਮਾਮਲੇ 'ਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਘਾਤਕ ਰੁਝਾਨ 'ਤੇ ਅਫਸੋਸ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਮੂਹਕ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਅਰਥ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਦਾ ਇਕੱਠ ਨਹੀਂ... ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਿੰਡ

ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਬੋਰਡ ਤੱਕ ਸਾਰੀਆਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦਾ ਮੁੜ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਨਾ ਹੈ।¹⁷ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਆਗੂ ਉਹ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਗੁਟਤੰਤਰ ਖਿਲਾਫ ਸੰਗ ਫਾੜ ਕੇ ਬੋਲੇ, ਐਮਪੀਜ਼ ਦੇ ਉਸ ਗਰੁੱਪ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ ਜਿਹੜਾ 'ਬਰਸਡੇਅ ਕਲੱਬ' ਦੇ ਨਾਂਅ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਇਹ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਪਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਠੋਕਰ ਮਾਰਣ ਲਈ ਸੀਨੀਅਰ ਆਗੂਆਂ ਲਈ ਇਹ ਲਾਹੇਵੰਦ ਔਜ਼ਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋਏ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੁੜ ਸੱਤਾ 'ਚ ਆਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਪਾਸਾ ਬਦਲੀ ਕਰ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਅਹੁਦਿਆਂ-ਜੂਨੀਅਰ ਮੰਤਰੀ, ਕੂਟਨੀਤਕ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਲਈ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ, ਨਾਲ ਨਵਾਜਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਬੇਲਚੀ ਕਤਲਾਮ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਆਈ। ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਨਾਲੰਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਬੇਲਚੀ ਵਿਖੇ ਕੁਰਮੀਆਂ (ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ) ਵੱਲੋਂ ਗਿਆਰਾਂ ਹਰੀਜਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਕੰਬਾਉਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਕੌਮੀ ਸੁਰਖੀਆਂ ਬਟੋਰੀਆਂ ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਹਾਈ ਕਮਾਨ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ 'ਚ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀ। ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂ ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨਗੇ। ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਇਸ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੱਲਾ ਬੋਲਣ 'ਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਸੁਆਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ : ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ 'ਚ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹਰੀਜਨਾਂ ਅਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ 'ਤੇ ਵਧੀਕੀਆਂ ਵੱਧ ਗਈਆਂ ਹਨ ? ਮੌਕਾ ਅਗੰਮ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਨਿਡਰ ਸੀ। ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸਿੰਘ, ਸਰੋਜ ਖਪੜਡੇ, ਜਗਨਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ, ਕੇਦਾਰ ਪਾਂਡੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ। ਜਨਾਰਦਨ ਠਾਕੁਰ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਤਿੱਖੇ ਆਲੋਚਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਬੇਲਚੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੌਰੇ ਨੂੰ ਤਾਹਨਿਆਂ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ :

‘ਕੋਈ ਲੰਚ ਨਹੀਂ, ਆਓ ਚੱਲੀਏ’, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ। ਰੂਟ ਬੇਹਦ ਮਾੜਾ ਹੈ, ਕੇਦਾਰਨਾਥ ਬੁੜਬੁੜਾਏ। ‘ਕੋਈ ਕਾਰ ਬੇਲਚੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ।’ ਹੋੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਅਸੀਂ ਪੈਦਲ ਜਾਵਾਂਗੇ, ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਜਾਵਾਂਗੇ ਭਾਵੇਂ ਰਾਤ ਲੱਗ ਜਾਵੇ।’

ਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਬਿਹਾਰ ਸ਼ਰੀਫ ਲੇਨ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਰੁਕਿਆ, ਹਰ ਕੋਈ ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਦੁੜੰਗੇ ਮਾਰਦਾ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਇਹ ਬਾਰੀ ਦਰਗਾਹ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਰਫੁਦੀਨ ਯਾਹੀਆ ਮਾਨੇਰੀ ਦਾ

ਮਕਬਰਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਇਸ ਦਰਗਾਹ 'ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਮੰਨਤ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ।

ਕਸਬੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੜਕ ਇਕ ਗਾਰੇ ਵਾਲੇ ਟਰੈਕ 'ਚ ਖਤਮ ਹੋਈ। ਬੇਲਚੀ ਨੂੰ ਸੜਕ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਜੀਪ ਗਾਰੇ ਵਿਚ ਫਸ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਇਕ ਟਰੈਕਟਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ।

ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਟਰੈਕਟਰ ਵੀ ਫਸ ਗਿਆ। ਇਕ ਟੀ.ਵੀ. ਕੈਮਰਾਮੈਨ ਨੇ ਚੁਟਕੀ ਭਰੀ ਕਿ ਬੇਲਚੀ ਦਾ ਦੌਰਾ ਮੁੱਕਦਾ ਹੈ। [ਲੇਖਕ ਨੇ ਟੀ.ਵੀ. ਕੈਮਰਾਮੈਨ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਚ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਪਾ ਕੇ ਇਕ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਟੀ.ਵੀ. ਅਤੇ ਰੇਡੀਓ ਵੱਲੋਂ ਬਲੈਕ ਆਊਟ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ]। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਜੀਪ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਈ, ਗਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਤੁਰਦੀ ਗਈ, ਮਗਰ ਉਸਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ। 'ਉਹ ਇੰਜ ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ', ਇਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਬੇਲਚੀ ਤੱਕ ਪੈਦਲ ਤੁਰਣ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਮਰ ਤੱਕ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਅਜੇ ਵੀ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਗਿੱਟਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀ ਸਾੜੀ ਚੁੱਕ ਕੇ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਸਕਦੀ ਹਾਂ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਡਰੀ ਹੋਈ ਸਾਬਣ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਮਿੰਟ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇਕ ਸੁਹਿਰਦ ਬਾਬੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਹਿਲਾ ਨੂੰ ਬੇਲਚੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਹਾਥੀ ਭੇਜਿਆ।

ਕੇਦਾਰ ਪਾਂਡੇ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਉਤਸੁਕ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਹਾਥੀ 'ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਚੜ੍ਹੋਗੇ?' ਉਨ੍ਹਾਂ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮੈਂ ਚੜ੍ਹਾਂਗੀ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਹਾਥੀ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਅਗਲੇ ਹੀ ਪਲ ਉਹ ਹਾਥੀ ਉੱਪਰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਵਾਰ ਸੀ। ਪਰ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਹਾਥੀ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਇੰਦਰਾ) ਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਚੁੰਬੜ ਲਿਆ। ਇਕ ਪ੍ਰਸੰਨਚਿਤ ਕੈਮਰਾਮੈਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਜੁਗ ਜੁਗ ਜੀਓ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ'। ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਉਸ 'ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਈ।

ਉੱਥੋਂ ਉਹ ਜੀਪ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਈ, ਬੇਲਚੀ ਅਜੇ ਵੀ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਦਾ ਰਾਹ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਕਰ

ਵਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਹਰੀਜਨਾਂ ਦੇ ਰਖਵਾਲੇ ਵਜੋਂ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਖੱਟੀ। ਕੌਣ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਵਰਗੇ ਆਗੂ ਇਹ ਕਦੇ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜੋ ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਬੇਲਚੀ ਤੋਂ ਮੁੜਦਿਆਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੜਕ ਕਿਨਾਰੇ ਇਕ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ।^{੧੮}

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਉਹ ਜੇ.ਪੀ. ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਦਮਕੂਆਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ 'ਤੇ ਮਿਲੀ। ਉਹ ਅਲਸਾਏ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ, ਹਰ ਕੋਈ ਜਿਹੜਾ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬੀਤੀ ਰਾਤ ਉਸਨੇ ਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਹੈਰਾਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਘੰਟੇ ਤੱਕ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜੇ.ਪੀ. ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਆਖਣ ਆਏ। ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਚਮਕਦਾਰ ਭਵਿੱਖ, ਪਿਛਲੀ ਚਮਕ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਚਮਕੀਲਾ ਜਿਹੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਭਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੇ ਹਲਚਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਘਟਨਾ ਨੇ ਇਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਪ੍ਰੈਸ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੇ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਦੀ ਮਕਬੂਲੀਅਤ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਿਚੋੜ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਆਪਣੀ ਛਵੀ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਘੜੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੁਝ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਟਿੱਪਣੀ ਤੋਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਰਫ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਜੇ.ਪੀ. ਅਡੋਲ ਰਹੇ। ਇੰਦਰਾ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਧੁੰਨ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਇਹ ਭੁੱਲ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਕੁੜੱਤਣ ਅਤੇ ਮਤਭੇਦਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੇ.ਪੀ. ਨਹਿਰੂਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਿੱਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਡੂੰਘੀ ਇੱਜ਼ਤ ਸੀ।

ਪਟਨਾ ਵਿਖੇ ਸੂਬਾ ਕਾਂਗਰਸ ਹੋਂਡ ਕੁਆਟਰ ਸ਼ੌਕਤ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਖੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਚਵਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਨੇ ਇੱਥੇ ਇਕ ਰੈਲੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਰੈਲੀ ਕਾਫੀ ਵੱਡੀ ਸੀ ਪਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਲਈ ਜਿੰਨਾ ਇਕੱਠ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਹਰਿਦੁਆਰ ਗਈ। ਇੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੀ.ਪੀ. ਮੌਰਿਆ, ਵਸੰਤ ਸਾਠੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਆਗੂ ਸਨ। ਰੂਟ ਦੌਰਾਨ ਹਰੇਕ ਅਹਿਮ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਭੀੜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਕਈ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪੂਰਵ ਨਿਰਧਾਰਤ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਜਾਟ ਆਗੂ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਤਲਖੀ ਨੂੰ ਸਿਫਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੋਦੀ ਨਗਰ, ਮੇਰਠ ਅਤੇ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਨਗਰ ਵਿਖੇ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਭੀੜ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਾ ਸਿਰਫ

ਮਿੱਤਰਤਾਪੂਰਣ ਸੀ ਸਗੋਂ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵੀ ਹਰੇਕ ਥਾਂ ਭਰਵਾਂ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਉਤਸੁਕ ਸਨ। ਵਿਰੋਧੀ ਮੀਡੀਆ ਪਬਲੀਸਿਟੀ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਆਗੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਭੰਡੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੇ ਉਸ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਹੜੀ ਉਸਦੇ ਦੌਰੇ ਵੇਲੇ ਜਾਹਰ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤਾਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਲੜਕੇ ਕਦੇ ਉਸਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਗੇ, ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਇਹੋ ਲੜਕੇ ਸਾਡੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਬਣੇ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਖੁੰਝੇ ਲਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਜਾਰੀ ਸੀ : ਉਸਦੇ ਨੇੜਲੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਗੁਟਤੰਤਰ ਗਰਦਾਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸੀ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਫਾਈਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਗੁਆਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਗੁਟਤੰਤਰ ਨਾਲ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਉਹ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਗੁਟਤੰਤਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਜ਼ਮੂਨ 'ਚ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਇਕ ਦਾਵਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਇਕ ਆਗੂ ਜਿਹੜਾ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸੀ ਅਜਿਹਾ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਸਥਾਪਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਗਠਨ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਧੜੇ ਦੇ ਅਹਿਮ ਆਗੂ ਵਸੰਤ ਸਾਠੇ, ਏ.ਆਰ. ਅੰਤੁਲੇ, ਭਗਵਤ ਝਾਅ ਆਜ਼ਾਦ, ਬੀ.ਪੀ. ਮੌਰਿਆ, ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ, ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਐਮ. ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਜਗਨਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ, ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਅਤੇ ਮੈਂ ਭਿੰਨ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੱਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ, ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਅਹਿਮ ਆਗੂ ਅਤੇ ਕਾਰਕੁਨ ਜਿਵੇਂ ਓਮ ਮਹਿਤਾ, ਬੰਸੀ ਲਾਲ, ਵੀ.ਸੀ. ਸ਼ੁਕਲਾ ਅਤੇ ਰੁਖਸਾਨਾ ਸੁਲਤਾਨਾ ਇਸ ਧੜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਸਾਡੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨੇ ਗਤੀ ਫੜ ਲਈ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਇਕ ਦੇਰ ਰਾਤ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਇਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਝੁਕਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਹਾਕਮਾਂ ਹੱਥੋਂ ਅਪਮਾਨ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰੇਕ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਤੰਗ-ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਲਈ

ਤਿਆਰ ਸਨ, ਪਰ ਇੰਦਰਾ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜੇ ਵੱਲੋਂ ਦਬਾਅ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਤਾਕਤ ਦੀ ਕਮੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੀਡੀਆ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹੱਕ 'ਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਤੋਂ ਲੱਥਣ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹਨ, ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਰਕਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਿਆਨ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਅਹਿਮ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਧੜਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਐਮਪੀਜ਼ ਸਨ, ਕਰਨਾਟਕ ਭਵਨ ਵਿਖੇ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ, ਇਕ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਚੁਣਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮਤੇ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਦੇ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਹੱਕ 'ਚ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਛੱਡਣ 'ਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਰੈਡੀ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇੰਡੀਆ ਟੂਡੇ (15-31 ਜਨਵਰੀ 1978) 'ਚ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੀ : 'ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲਿਹਾਜ਼ਦਾਰ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਲੱਥਣ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਪਰ ਉਹ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਲਈ ਖੁਦ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦੀ। ਕਦੇ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਦੂਜੇ ਉਸ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ।

ਇਸ ਮਤੇ ਦੀਆਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੋਧੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਪੱਜੀਆਂ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਆਸ ਲਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਉਹ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਸ 'ਚ ਕੀਤੇ ਪਿੱਠੂਆਂ ਲਈ ਇਕ ਮੰਡਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਰਟੀ 'ਚ ਦੂਜੀ ਟੁੱਟ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਆਗੂਆਂ ਸਮੇਤ ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਸਈਅਦ ਮੀਰ ਕਾਸਿਮ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਟੁੱਟ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਸਨ। ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਛੱਡੇਗਾ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੋੜੇਗਾ ('ਮੈਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨਹੀਂ ਤੋੜੂੰਗਾ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਛੋੜੂੰਗਾ')। ਵਸੰਤ ਸਾਠੇ ਨੇ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਸਟਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਕਪਤਾਨ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਹਿਮ ਖਿਡਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਤਿੱਖੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਸਹੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਹਿਮ ਸੀ, ਪਰ ਟੁੱਟ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਨਹੀਂ। ਅੰਤੁਲੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਟੁੱਟ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਟੁੱਟ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਸਾਥ ਨਿਭਾਇਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਜੀ ਕਾਰਣ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ।

ਡਾ. ਐਮ. ਚੇਨਾ ਰੈਡੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਮਰਥਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ

ਬਹੁਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ : ਕੇਰਲ ਦੇ ਏ.ਕੇ. ਐਂਟਨੀ, ਅਸਾਮ ਦੇ ਐਸ.ਸੀ. ਸਿਨਹਾ, ਮੇਘਾਲਿਆ ਦੇ ਕੈਪਟਨ ਵਿਲਿਅਮ ਸਾਂਗਮਾ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੈਂਗਲ ਰਾਓ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਵਸੰਤ ਰਾਓ ਪਾਟਿਲ। ਉਹ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਟੁੱਟ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ। ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਆਗੂ ਕਿਸੇ ਵਿਖਾਵੇ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸਨ।

ਅਸੀਂ ਮੋੜਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ 17-18 ਨਵੰਬਰ 1977 ਨੂੰ ਮੱਧ ਰਾਤਰੀ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ 'ਤੇ ਮਿਲੇ। 18 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ 12, ਵਿਲਿੰਗਟਨ ਕਰੈਸੈਂਟ ਵਿਖੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮੀਟਿੰਗ ਸੀ। ਵਸੰਤ ਰਾਓ ਪਾਟਿਲ, ਰਜਨੀ ਪਟੇਲ, ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ (ਸਮੇਤ ਅੰਤੁਲੇ ਤੇ ਮੈਂ) ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਮੀਟਿੰਗ ਮੱਧ ਰਾਤਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਘੜੀ ਨੇ ਬਾਰਾਂ ਵਜਾਏ, ਰਜਨੀ ਪਟੇਲ ਨੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਮੇਜ਼ ਤੋਂ ਪਏ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਫੁਲ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ 'ਮੈਨੀ ਹੋਪੀ ਰਿਟਰਨਜ਼' ਦੀ ਸ਼ੁਭ ਕਾਮਨਾ ਦਿੱਤੀ। 19 ਨਵੰਬਰ ਸੀ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ।

ਅਸੀਂ ਸਮਝੋਤੇ ਦੇ ਫਾਰਮੂਲੇ ਵਜੋਂ 9 ਨੁਕਾਤੀ ਚਾਰਟਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ ਸਨ : (ੳ) ਸਾਰੇ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। (ਅ) ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਬੋਰਡ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮਸ਼ਵਰੇ ਨਾਲ ਮੁੜ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। (ੲ) ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਮੈਂਬਰਾਂ ਖਿਲਾਫ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਮੁਅੱਤਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। (ਸ) ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੋਕ ਵਿਰੋਧੀ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰੇਗੀ।

18-19 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਦੇਰ ਰਾਤ ਮੀਟਿੰਗ 'ਚ ਵਸੰਤ ਰਾਓ ਪਾਟਿਲ ਅਤੇ ਰਜਨੀ ਪਟੇਲ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਗਤੀਰੋਧ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਚੰਗੀ ਸੇਵਾ 'ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਤਲਬੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਤਲਬੀ ਨੋਟਿਸ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣ। ਅਸੀਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮਈ 1977 ਵਿਚ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਸੈਸ਼ਨ 'ਚ ਸਮੂਹਕ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਆਸ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸਮੂਹਕ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਸਹੀ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਮੂਹਕ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਇਕ ਅਜਿਹੇ

‘ਆਗੂ’ ਨੂੰ ਛੇਕਣ ਅਤੇ ਅੱਡਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਲਿਆ ਹੋਵੇ ਜਿਸਨੇ ਜਨਤਾ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮੁਰੀਦ ਬਣਾਏ ਹੋਣ। ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਟੁੱਟ ‘ਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਟੁੱਟ ਤੋਂ ਬਚਣ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਰਾਹ ਲੱਭਣ ਲਈ ਹੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਵਸੰਤ ਰਾਓ ਪਾਟਿਲ ਅਤੇ ਰਜਨੀ ਪਟੇਲ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ‘ਤੇ ਸਹੀ ਰਾਹ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਵੀ ਵਿਚਾਰਣ ਲਈ ਆਇਆ। ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ‘ਤੇ ਕੋਈ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ‘ਚ ਵੀ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਭੰਡੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਲੜਣਾ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਲਏ ਫੈਸਲਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਹੁਤੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਗਵਾਹੀ ਭਰੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਉੱਪਰ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਮੰਡਰਾ ਰਹੇ ਖ਼ਤਰੇ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈ ਗਈ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਕਤਾ ਦੀ ਕਾਟ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ‘ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਪਾਟਿਲ ਅਤੇ ਪਟੇਲ ਨਾਲ ਇਹ ਮੁੱਦੇ ਉਠਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਦੂਤਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮੁੱਦੇ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਕੋਲ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਆਖਰਕਾਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਏਕਤਾ ਲਈ ਦੋ ਅਪੀਲਾਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ—ਇਕ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ। ਅਸੀਂ ਤਲਬੀ ਦੀ ਮੰਗ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ‘ਤੇ ਅੰਤੁਲੇ ਨੇ ਸਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੇ। ਪਰ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਵੱਲੋਂ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਉਠਾਏ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਪਹਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਸੀ.ਡਬਲਿਊ.ਸੀ. ਦੀ 5 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈ। ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਸਮੇਤ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਕਿ ਕਮੇਟੀ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਨਮੁਖ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ‘ਤੇ ਗੌਰ ਕਰੇ। ਇਸ ਲਈ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਨਾ ਪਿਆ :

ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਨਮੁਖ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਆਲ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਸਮੇਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵੱਲੋਂ ਅਪਨਾਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ‘ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪਹਿਲੂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਲੋੜ ਪੈਣ ‘ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਵੀ ਉਠਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਬੇਨਤੀਆਂ 'ਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੇ ਇਸਦੇ ਸਨਮੁਖ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ ਫੈਸਲਾ ਲਵੇ। ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਮਗਰੋਂ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਨਿਮਨ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਨਮੁਖ ਸਿਰਫ ਢੁਕਵੇਂ ਪੜਾਅ ਅਤੇ ਸੰਮਨ ਜਾਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਦੇਰੀ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਵੇਗ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਬੇਨਤੀ 'ਤੇ ਹੀ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਬਗੈਰ ਸੰਮਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤਿਆਂ ਹੀ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਲਈ ਦੋ ਵਾਰ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1 ਅਕਤੂਬਰ 1977 ਨੂੰ। ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਬਗੈਰ ਨਿਯਮਤ ਸੰਮਨ ਦੇ ਸੱਦੇ ਜਾਣ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਇਸ ਤੱਥ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਮੰਤਰੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸੂਚਨਾ ਜਾਂ ਮਸਲਾ ਨਸ਼ਰ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰਦਾਦਾਰੀ ਦੀ ਸਹੁੰ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਇਹ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਵਿੱਤ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਹੁੰ ਦਿਵਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਸੁਆਲ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਕੇ ਕੀ ਮੈਂ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਸਹੁੰ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ? ਤਦ ਮੈਂ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਇਸਦੀ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਜੇਕਰ ਮੰਤਰੀ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਆਪਣੀ ਸਹੁੰ ਦੀ ਅਵੱਗਿਆ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣੀ ਪਈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਸਕਾਂ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਸਟਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਾਦਰੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਾਹਵੇਂ ਤੱਥ ਨਸ਼ਰ ਕਰਕੇ ਤੁਸੀਂ ਸਹੁੰ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ। ਅੰਤ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨਾ ਲੈ ਸਕਾਂ।

19 ਨਵੰਬਰ 1977 ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਮੁੜ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ ਹੁਣ COFEPOSA ਐਕਟ ਅਧੀਨ ਮਹਾਰਾਣੀ ਗਾਇਤਰੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਮੁੜ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵਕੀਲ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ (ਸੇਵਾ) ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ। ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਜਸਟਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਚ ਦੇ ਇਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ, ਜਦੋਂ ਕੁਝ (ਕਾਰੋਬਾਰੀ) ਲੈਣ-ਦੇਣ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਤੁਸੀਂ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੋ, ਜੇਕਰ ਦੋਸ਼ੀ ਪਾਏ ਗਏ, ਉਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਿਲੇਗੀ। ਹੁਣ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਦ ਮੈਂ ਜਸਟਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਅਜਿਹਾ ਸਹਿਯੋਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇੱਛਤ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਜਸਟਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਤੁਸੀਂ ਸਹਿਯੋਗ

ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਆਉਣ ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ। ਫਲਸਰੂਪ, ਮੈਂ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ।

ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਾਹਵੇਂ ਗਵਾਹੀ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਇਨਕਾਰੀ ਦਾ ਇਹ ਪਿਛੋਕੜ ਸੀ। ਇਸ ਇਨਕਾਰੀ ਕਾਰਣ ਜਸਟਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਈ.ਪੀ.ਸੀ. 178-179 ਅਧੀਨ ਮੈਨੂੰ ਮੁਦਈ ਬਣਾਇਆ।

ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਵਾਪਰਿਆ ਜਦੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਾਹਵੇਂ 22 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਕਟਹਿਰੇ 'ਚ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ 'ਚ ਨੁਕਸ ਕੱਢਦਿਆਂ ਮੁਕੰਮਲ ਬਿਆਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਜ਼ੁਲਮ ਲਈ ਅੰਜਾਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਈ.ਪੀ.ਸੀ. 178-179 ਅਧੀਨ ਮੁਦਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕੇਸ ਚਲਾਇਆ।

ਇੰਦਰਾ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੇਰਾ ਸਟੈਂਡ ਸਹੀ ਸੀ, ਬਾਅਦ ਦੇ ਇਕ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜਸਟਿਸ ਚਾਵਲਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨੁਕਤੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਉਹ ਫੈਸਲਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

*

ਅਸੀਂ ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ। ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ ਰੁਖ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਤਰਫਦਾਰੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵਾਈ.ਵੀ. ਚਵਨ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ 'ਚ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਚਵਨ ਨੇ ਟੋਕਵੇਂ ਲਹਿਜ਼ੇ 'ਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਇਕ 'ਸ਼ਾਹੀ ਸੰਭਾਲ' ਵਜੋਂ ਚਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਗਰੁੱਪ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ, ਅੰਤੁਲੇ, ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਬੀ.ਪੀ. ਮੌਰਿਆ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ, ਭਗਵਤ ਝਾਅ ਆਜ਼ਾਦ, ਵਸੰਤ ਸਾਠੇ ਅਤੇ ਖੁਦ ਮੈਂ, ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਟੁੱਟ ਦੇ ਪੱਖ 'ਚ ਬਹਿਸ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਕ ਜਾਇਜ਼ ਸੋਚ ਸੀ ਕਿ ਟੁੱਟ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਤਸੱਵਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹੇ ਜਤਨ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਅਸੰਭਵ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਇੰਦਰਾਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਨ, ਅਸਲ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਅੱਡਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਦੇ ਇੱਕੀਆਂ ਵਿਚੋਂ (ਸਮੇਤ ਇਨਵਾਇਟੀ) ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪੰਜ : ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ, ਐਮ. ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।

ਮੁਤਾਲਬਾ ਮਤਾ ਡਿਗ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। 18 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਬੋਰਡ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਦਮ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਸੁਲਾਕਾਰੀ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਵੈਰਭਾਵੀ ਸੀ। ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ (ਦਿ ਸਟੇਟਸਮੈਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 20 ਦਸੰਬਰ 1977) : 'ਅਸੀਂ ਗਿਆਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਉਸ ਕੋਲ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ-ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਉਸ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਸੀਨੀਅਰ ਹਨ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ।' ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਨੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ 'ਚ ਕਿਹਾ, 'ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਸੀਂ ਲੜੀਏ, ਲੜਾਈ ਗਲੀਆਂ 'ਚ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ 'ਚ। ਅਸੀਂ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦੇ। ਅਸੀਂ ਕਈ ਸਾਲ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਕੱਟੀਆਂ ਪਰ ਉਹ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਮਹੀਨੇ ਰਹੀ...। ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਜਨਤਾ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਉਲਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ? ਜਾਂ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ, ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਜਾਂ ਯਸ਼ਪਾਲ ਕਪੂਰ ਦੇ ਸਮਰਪਣ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨ ? 'ਦਿ ਸਟੇਟਸਮੈਨ' (ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 18 ਜਨਵਰੀ 1978) ਦੀ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਰੈਡੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ, ਸਤਾਈ ਸਾਲਾ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ (ਮੰਤਵ) ਨਾਲ ਨੀਵਾਣ ਵੱਲ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਵਿਨਾਸ਼ ਕਾਲੇ ਵਿਪਰੀਤ ਬੁੱਧੀ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿੰਨਾ ਸਖ਼ਤ ਸੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ।

18 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅੰਤੁਲੇ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ 2, ਜਨਪਥ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਲਈ ਸਟੀਅਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ।

ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਕੁੱਲ 72 ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਜਦਕਿ ਐਫ.ਐਮ. ਖਾਨ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਨਾਖੁਸ਼ ਸਨ। ਮੈਂ ਵਿਵਾਦਗ੍ਰਸਤ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹਰ ਸੰਭਵ ਪਰਹੇਜ਼ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤਕਰੀਬਨ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਮਿਲਦੇ ਸੀ। ਸਥਾਨ, ਪੰਡਾਲ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਐਚ.ਕੇ.ਐਲ. ਭਗਤ, ਲਲਿਤ ਮਾਕਨ ਅਤੇ ਜਗਦੀਸ਼ ਟਾਈਟਲਰ ਦੀ ਸੀ। ਅੰਤੁਲੇ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਭ

ਕਾਸੇ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ, ਭਗਵਤ ਝਾਅ ਆਜ਼ਾਦ, ਮੌਰਿਆ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਡੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਸ਼ਵਰੇ ਮਗਰੋਂ ਸਾਰੇ ਮਤੇ ਡਰਾਫਟ ਕੀਤੇ। ਫੰਡ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੇਰੀ ਲਾਈ ਗਈ। ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਸਭ ਕੁਝ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਅਤੇ ਐਮ. ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ, ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂਅ 'ਤੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਨਗੇ, ਜਦਕਿ ਮੀਰ ਕਾਸਿਮ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨਗੇ। ਸਟੀਅਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ।

*

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

54. Janardan Thakur, Indira Gandhi and Her Power Game (New Delhi, 1979) P. 26.
55. Mainstream, 30 July 1977.
56. The Statesman, 5 August 1971.
57. Ibid.
58. Janardan Thakur, Indira Gandhi and Her Power Game (New Delhi, 1979) PP. 33-34.

ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ

ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੀ ਕੌਮੀ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ 1-2 ਜਨਵਰੀ 1978 ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਿੱਠਲਭਾਈ ਪਟੇਲ ਹਾਊਸ ਦੇ ਲਾਅਨ 'ਚ ਹੋਈ। ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮਿਲਣ ਸਥਾਨ ਵੱਲ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਲਾਮ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਲੰਘਣ ਕਾਰਣ ਲੱਗੀ ਟਰੈਫਿਕ ਰੋਕ ਕਾਰਣ ਸਾਡੀ ਕਾਰ ਜਨਪੱਥ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਈ ਗਈ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਦਿਲ ਟੁੰਬਵੀਂ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਸੁਆਗਤ 'ਚ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਮੂਹਰੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਹ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਦੌਰਾਨ ਅਧਿਕਾਰਤ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸੌ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਡੈਲੀਗੇਟਾਂ ਨੇ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ 'ਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣਿਆ। ਸਈਅਦ ਮੀਰ ਕਾਸਿਮ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਭਾਸ਼ਣ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨ ਭਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਵਿਚ ਅਪਨਾਏ ਸਿਆਸੀ ਮਤੇ ਨੇ ਟੁੱਟ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਅਤੇ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਕਰਨਾਟਕ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕੇ. ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਧੜੇ 'ਤਰਵੇਂ' ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਮੀਰ ਕਾਸਿਮ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਤੋਂ ਆਸ ਸੀ ਅਤੇ ਕੀ ਇਹ ਜਮਹੂਰੀ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ :

ਉਹ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।
ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਹਰੀਜਨਾਂ ਨੂੰ
ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਮਨ ਤੇ

ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚ ਆਮ ਕਾਟ ਸੀ। ਖੇਤਰੀ ਅਤੇ ਵਿਖੰਡਨਸ਼ੀਲ ਰੁਝਾਨ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਰਮ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਜੁਆਬਹੀਣ ਸੀ। ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਉਮੀਦਾਂ 'ਤੇ ਖਰੀ ਨਹੀਂ ਉਤਰੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰਕੇ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਟਿੱਪਣੀ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਦੱਸਿਆ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਨੀਤੀਆਂ ਲੋਕ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਪਤਨਗਾਮੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਢਿਲ ਮਿਲ। ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਕਿਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਲਿਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਲਈ ਸੱਦਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਹੀਂ ਸੱਦੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੱਦਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ—ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ 'ਚ ਇਕੱਠਿਆਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਹਰੇਕ ਨੂੰ (ਸਮੇਤ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ) ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ 'ਚ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਜਿਹੜੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਸੰਗਠਨ 'ਚ ਨਵੀਂ ਜਾਨ ਫੂਕਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਖਾਸਕਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਮਕਰ ਆਸਾਂ 'ਤੇ ਖਰੀ ਉਤਰੇ। ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹਰੀਜਨਾਂ ਅਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਾਹਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਰਵੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਪਿਛਲੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕਥਿਤ ਗਲਤੀਆਂ 'ਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਗਲਤੀਆਂ ਕੀ ਸਨ; ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰੋਸ ਸਹੇੜਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਸਥਾਪਤ ਨੀਤੀਆਂ 'ਚ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਏਕਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਤੇ ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਮੈਂਬਰੀ ਰੱਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕ 'ਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਭੰਗ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ 'ਚ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਲ, ਖਾਸਕਰ ਉਦੋਂ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਰਸ ਦੇ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਅਤੇ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਮਦਦ ਹੋਵੇਗੀ, ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ।

2 ਜਨਵਰੀ 1978 ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਮੌਕੇ ਸੈਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਇਕ ਛੋਟਾ ਮਤਾ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬੇਹਦ ਗੁਪਤ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਮੰਤਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੰਗ ਖ਼ੁਦ ਡੈਲੀਗੇਟਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਆਵੇ ਬਜਾਏ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਾਨਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਇਕ ਰਸਮੀ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ। ਸਾਡੀ ਰਣਨੀਤੀ ਨੇ ਬਿਹਤਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਡੈਲੀਗੇਟਾਂ ਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਸਾਂਭਣ ਅਤੇ ਮਤਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ :

ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਦੀ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਦੇ ਹਕੀਕੀ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਦੇ ਨਾਤੇ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸਾਹਮਣੇ ਦਰਪੇਸ਼ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਸੇ ਮਤੇ ਦੁਆਰਾ ਹਰੇਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਸੰਗਠਤ ਕਰਨ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਆਲੋਚਕਾਂ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਕਤਾ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸੈਸ਼ਨ ਦੇ ਡੈਲੀਗੇਟਾਂ ਜਾਂ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦਰ ਅਸਲ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਸਟੈਂਡ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਨਾਂਅ ਅਪਨਾਉਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਨਾ ਹੀ ਇਸਦਾ ਰਾਖਵਾਂ ਚੋਣ ਨਿਸ਼ਾਨ 'ਗਾਂ ਤੇ ਵਛੜਾ'। ਸਾਨੂੰ ਨਵਾਂ ਚੋਣ ਨਿਸ਼ਾਨ ਚੁਣਨਾ ਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ 'ਆਈ' ਜੋੜਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। 'ਆਈ' ਬੇਸ਼ਕ 'ਇੰਦਰਾ' ਤੋਂ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ 1980 ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਮਗਰੋਂ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ 1978 ਤੋਂ ਬਕਾਇਆ ਪਏ ਕੇਸਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪੱਖ 'ਚ ਕੀਤੇ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ 76ਵੇਂ ਸੈਸ਼ਨ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਾਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਅ

ਅਤੇ ਰਾਖਵੇਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਅਸਲੀ ਨਾਅ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ 'ਹੱਥ' (ਪੰਜਾ) ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਤਦ ਤਕ ਕਾਫੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀ ਕਾਂਗਰਸ ਬਣਨ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਆਮ ਚਲਣ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦਾ ਜੁੜਿਆ ਨਾਂਅ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ 'ਚ ਅਪਨਾਏ ਮਤੇ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਫਾਂ ਨੂੰ ਬੇਹਦ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਿੱਗੇ ਮਨੋਬਲ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਜੋਸ਼ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਊਰਜਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਚੋਟੀ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਤਾਕਤ। ਮਤੇ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਵਿਰੋਧੀ ਨੀਤੀਆਂ, ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਦੋਵੇਂ ਜਮਾਂਦਰੂ ਮਤਭੇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗਠਜੋੜ ਬਣਾਇਆ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਖਾਸ ਕਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਫਾਂ ਵਿਚ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ 'ਚ ਨਾਕਾਮਯਾਬੀ ਅਤੇ ਭਰੋਸਾ ਲਿਆਉਣ 'ਚ ਅਸਫਲਤਾ। ਮਤੇ ਦੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਬੁੜ੍ਹ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਐਕਸ਼ਨ ਪਲਾਨ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਦਰਅਸਲ ਬੰਗਲੌਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ 10 ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਤੇ 1975 ਦੇ 20 ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸੈਟ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਵੈਰਭਾਵੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਯੁਕਤ, ਉਹ ਘਰ ਮੁੜੇ।

ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਪੱਧਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਪਛਤਾਵੇ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਚੋਣ ਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਦੁਰਗਤੀ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ 'ਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਵਧੀਕੀਆਂ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਕਾਰਣ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਾਸ਼ਾਂ ਪਿੱਛੇ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਵਸੋਂ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵੋਟ ਸੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਹਮਾਇਤੀ ਧੜਿਆਂ ਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਸਹਾਰਾ, ਜਿਸਨੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੋਣ ਵਿਚ ਵੋਟਾਂ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ, ਇਸਨੇ ਸੀਟਾਂ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ

ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਸੀਟਾਂ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਜਿੱਤਿਆ, ਇਸਨੇ ਕੁਲ ਪਈਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦੇ 43-48 ਫੀਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਬਾਕੀ ਵੋਟਾਂ ਦੂਜੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਲੋਂ ਵੰਡੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਬਹੁ-ਪਾਰਟੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਪਰਿਣਾਮ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਜਿਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਸੀਟਾਂ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਉਹ ਸੀ ਇਕੱਲੇ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਡਲੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ, ਜਿਹੜਾ 51 ਫੀਸਦੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਘੱਟ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਇਸ ਡਲੇ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੋਟਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵੋਟ ਬੈਂਕ ਲਈ ਇਹ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਖੋਰਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਮਾਤਰਾ 'ਚ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਹੋਈਆਂ ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਵੋਟਾਂ 'ਚ ਹੋਏ ਸੁਧਾਰ 'ਤੇ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਤੋਂ ਕੀ ਆਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਜਿਹੜੀ ਭਰੋਸੇ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਟਕਸਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਰਕਰਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਜਾਗਰਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ? ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਿਊਰੀ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹੁਣਯੋਗ ਲੱਗਦੀ ਸੀ, ਇਹ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਕੌਲ ਇਸ ਦੀ ਸਮੱਗਰਤਾ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸਮਰਪਣ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਡਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੀ। ਇਹ ਆਗੂ ਟਕਸਾਲੀ ਮੈਂਬਰ ਕੌਲ ਸੰਕੋਚਵਾਨ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਾਲੇ ਬਣ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਕਸਾਲੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਿਚ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਵਾਅਦਾ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰੀਆ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਪਾਈ। ਸੰਕਟ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਮੁੜ ਖੜ੍ਹਾਉਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਲੱਗਾ।

ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਜੂਝਣ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋਈ। ਇਹ ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਵੱਲੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੇ ਐਕਸ਼ਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਤੇ ਜਨਵਰੀ 1978 ਵਿਚ ਏ. ਆਈ ਸੀ ਸੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ 'ਬੇਮਤੀਏ ਅਤੇ ਮੁਜ਼ਾਹਮਤ ਪ੍ਰਬੰਧਨ' ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਮਤੇ ਦੁਆਰਾ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਬੇਹਦ ਨਾਜ਼ੁਕ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤਬਕੇ ਨੂੰ ਛੋਹ

ਗਿਆ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਦੂਸਰੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਧੜੇ ਨੇ ਸਿਰਫ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਗੁਟਤੰਤਰ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕਥਿਤ 'ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਵਧੀਕੀਆਂ' ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰ ਲਿਆ, ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਮ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਿਰੋਧ ਮੁਹਿੰਮਾਂ 'ਚ ਕੁੱਦ ਪਏ ਅਤੇ ਲੱਖਾਂ ਪੀੜਤਾਂ ਨਾਲ ਖੁਦ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦਾ ਆਧਾਰ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। 1978-79 ਦੌਰਾਨ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਲੀਕੇ ਗਏ, ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ 1979 ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸੰਕਟ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਧੀਨ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਵਿਕਲਪ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ।

ਟੁੱਟ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣੀ ਗਈ, ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ ਨੇ ਮੀਡੀਆ ਕੋਲ ਇਕ ਤਾਅਨੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ : 'ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਹੀਂ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੜਿਆ ਜਿਹਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।' ਉਹ ਪੁੱਛਦੇ ਗਏ : ਉਹ ਕੌਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਸਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ? ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੀਨੀਅਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕੈਬਨਿਟ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਸੀ. ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਟੁੱਟ ਦੀਆਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਜੜ੍ਹਾਂ 'ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਵਧੀਕੀਆਂ' ਵਿਚ ਹਨ। 21 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਦੀ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਗਟਾਈ : ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅੰਤਰ ਹੀ ਮੌਜੂਦਾ ਕਾਂਗਰਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਕਥਿਤ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਲੈਣਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਇਕ ਕਰੜਾ ਕਦਮ ਸੀ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਲਿਆਉਣਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਅਮਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋੜਣ ਕਾਰਣ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਤਰੁੱਟੀਪੂਰਣ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸਨ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :

ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਫਿਰਕੂ ਤਾਕਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭੰਡੀ ਦੀ ਇਕ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਢੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕਈ ਅਵਸਰਾਂ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਝੱਲੀਆਂ

ਤਕਲੀਫਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ਕਲਾਤਾਂ ਲਈ ਖਿਮਾ ਜਾਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੌਜੂਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਚ ਹਕੀਕੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮਤਭੇਦ, ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੀ, ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਤੰਗੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਸਤਾਰੇ ਲਈ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ, ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉੱਥੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਹਿਣਗੀਆਂ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਸਵਾਰਥੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤਕਲੀਫ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀਲਾ ਲੱਭਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਤੋਰਣ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 1969 ਵਾਂਗ ਅੱਜ ਵੀ ਆਧਾਰ ਓਹੀ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ, ਚੌਕਸ ਅਤੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਪਰ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ 'ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਕਥਿਤ ਸਮੂਹਕ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਹਰੇਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਖਿਮਾਜਾਚਕ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਰਵੱਈਆ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਢੋਂਗ ਤਹਿਤ ਅਪਨਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਅਣਖ 'ਤੇ ਮਨੋਬਲ ਡੇਗਣ ਅਤੇ ਹੌਂਸਲਾ ਪਸਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ, ਪਰ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਫਾਂ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਡਾਹਢੇ ਹਮਲੇ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ, ਗਰੀਬਾਂ, ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗ 'ਤੇ ਵੱਧ ਰਹੇ ਤਸੱਦਦ ਨੂੰ ਰੋਕਣ, ਭਰੋਸਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਛਾਪ ਬਣਾਈ ਗਈ ਕਿ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਾਰ ਸੱਜੇ ਪੱਖੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁੰਢਾ ਮਾਰ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਸਲੀ ਤਾਕਤ ਜਨਸੰਘ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਗਰਮ ਖਿਆਲੀ ਵਿੰਗ ਆਰ.ਐਸ.ਐਮ. ਅਤੇ ਬੀ.ਐਲ.ਡੀ. ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰਤ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਹੜੀ ਜਾਤੀਵਾਦ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ, ਸਤਾਏ ਅਤੇ ਮਾਯੂਸ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਕਿਰਸਾਨੀ ਅਤੇ ਕਾਮਾ ਜਮਾਤ ਦੇ ਚੈਂਪੀਅਨ ਵਜੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕੀਤਾ। ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੱਤਾ 'ਚ ਆਉਣ ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਾਰਣ ਮਾਨਸਿਕ ਬੋਝ 'ਚ ਆ ਗਏ। ਅਹਿਮ ਸੁਆਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ

ਸਿਰਫ ਵਜੂਦ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਇਕ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਚੁਣੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਹੈ ? ਕਾਂਗਰਸ ਸਿਰਫ ਇਸਦੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜਨਸਮੂਹ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਪਛਾਣ ਬਣਾ ਕੇ ਹੀ ਬਚ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੜ ਰਹੇ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤੀ ਜਨਸਮੂਹ ਲਈ ਵੀ।^{੧੭}

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਇਹ ਨਿਗਾਹਬਾਨੀ 1978 ਦੀ ਵੱਡੀ ਟੁੱਟ ਮਗਰ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਮਰਥਣ ਕਰ ਰਹੇ ਜਨਸਮੂਹ ਦਾ ਮੂਡ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਰਕਰਾਂ ਦੀ ਨਿਡਰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਤੇ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ।

ਸਿਰਫ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਹੀ ਇਕੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਟੁੱਟ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ 'ਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ, ਪੱਤਰਕਾਰ ਵਰਗ (ਪ੍ਰੈਸ) ਨੇ ਵੀ ਮਥੌਲ ਉਡਾਇਆ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ, ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਸਨ, ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਗੀਰ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਮੀਡੀਆ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਕੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਰਕਰ ਉਸਦੇ ਸੱਦੇ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਾਰਟੀ ਇਕ ਵੱਡਾ ਫਲਾਪ ਸ਼ੋਅ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਵਾਂਗ ਮੀਡੀਆ ਵੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਗੁਮਰਾਹੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤ ਤੋਂ ਵਗਾਹ ਸੁੱਟੇਗੀ। ਸਿਰਫ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਲੱਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ 'ਚ ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਗਲਤ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਕਿੱਸਾ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੋਵੇਂ ਆਈ.ਪੀ.ਸੀ. ਦੀ ਧਾਰਾ 178-179 ਤਹਿਤ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਾਹਵੇਂ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਦੀ ਕਸਮ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ 'ਤੇ ਮੁੱਦਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਤੀਸ ਹਜ਼ਾਰੀ ਅਦਾਲਤ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਮਿੱਥੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ, ਦੋਸ਼ੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁਚਲਕੇ 'ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਮਾਨਤ ਮਿਲ ਗਈ। ਸਾਡੇ ਵਕੀਲਾਂ ਮਰਹੂਮ ਫਰੈਂਕ ਐਂਥਨੀ ਅਤੇ ਮਦਨ

ਭਾਟੀਆ ਨੇ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਨੂੰ ਅਗਲੀ ਸੁਣਵਾਈ ਲਈ ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਿਤੀ ਮਿੱਥੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਤੁਰੰਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ 'ਚ ਵਿਅਸਤ ਹੋਵਾਂਗੇ। ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਵਕੀਲ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਚੁਭਵੀਂ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ : ਕਿ ਕੋਈ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨਾਅ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਹੈ ? ਐਂਥਨੀ ਨੇ ਮੋੜਵਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ : 'ਛੇਤੀ ਹੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ।' ਅਸੀਂ ਵਾਰਦਾਤ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮਾਰਚ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ, ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਂਧਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕ 'ਚ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਫਰੈਂਕ ਐਂਟਨੀ ਦੀ ਵਾਰੀ ਸੀ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਭਾਜੀ ਮੋੜਨ ਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਵਕੀਲ ਕਾਰਲ ਖੰਡੇਲਵਾਲ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਟਿਚਕਰ ਕੀਤੀ, 'ਹੁਣ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੇ ਫਾਜ਼ਲ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨਾਅ ਦੀ ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਖੰਡੇਲਵਾਲ ਦੀ ਬੋਲਤੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।'

ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ। ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਚੁਣੇ ਅਤੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਬਣੀ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਤੁਰੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਵਿਰੇਂਦਰ ਵਰਮਾ, ਸਈਅਦ ਮੀਰ ਕਾਸਿਮ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ, ਚੇਨਾ ਰੈਡੀ, ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ, ਮਾਧਵ ਸਿੰਘ ਸੋਲੰਕੀ, ਏ.ਆਰ. ਅੰਤੁਲੇ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਤਿੰਨ ਚੁਣੇ ਕਮੇਟੀ ਮੈਂਬਰ ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ—ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਹਾ ਰਾਓ, ਐਮ. ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਅਤੇ ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਗੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਸੀਟਾਂ ਭਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੀ.ਐਮ. ਸਟੀਫਨ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕਰ ਦਿਆਲ ਸ਼ਰਮਾ ਵੀ ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਕਮੇਟੀ ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਹਾ ਰਾਓ, ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਅਤੇ ਐਮ. ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ। ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਏ.ਆਰ. ਅੰਤੁਲੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਚੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਚੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 1980 ਤੱਕ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੇਂਦਰੀ ਕੈਬਨਿਟ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ।

ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਐਮ.ਪੀ. ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰ ਆਂਧਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਕਰਨਾਟਕ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਅਸਾਮ ਵਿਖੇ ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

ਹਾਲਾਤ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਏ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਐਮ.ਪੀ. ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀ ਬਣ ਗਈ। ਸੀ.ਐਮ. ਸਟੀਫਨ ਜਿਹੜੇ ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ ਸਨ, ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ 'ਚ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦਾ ਆਗੂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਦਕਿ ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਨੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੀਟ ਸਾਂਭ ਲਈ। ਮੈਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਚੀ ਬਣਿਆ।

ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁਣ ਕੰਮ ਸੀ ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਲੜਣੀਆਂ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਇਕਾਈਆਂ ਘੜਨੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਸੂਬਾ ਪੱਧਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਅਭਿਮ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਵੀ ਕੁਝ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ; ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਬੋਤਰ ਸੂਬਿਆਂ, ਸਮੇਤ ਆਸਾਮ ਦੀ ਨਿਗਾਹਬਾਨੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਚੋਣਾਂ ਲੜਣੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ 'ਚ ਤਕਰੀਬਨ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਅਤੇ ਉੱਤਰ 24-ਪਰਗਨਾ, ਹੁਗਲੀ, ਬੀਰਭੂਮ, ਬਰਦਵਾਨ, ਮਿਦਨਾਪੁਰ, ਨਦੀਆ, ਮੁਰਸ਼ਿਦਾਬਾਦ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ 24 ਪਰਗਨਾ ਵਿਖੇ ਪੀ.ਸੀ.ਸੀ. ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ। ਏ.ਬੀ.ਏ. ਗਨੀ ਖਾਨ ਚੌਧਰੀ ਨੂੰ ਪੀ ਸੀ ਸੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਆਨੰਦ ਮੋਹਨ ਬਿਸਵਾਸ, ਅਬਦੁਰ ਰਾਉਫ ਅਨਸਾਰੀ, ਨਿਤਿਆਨੰਦ ਡੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰਾਏ ਨੂੰ ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਨੁਰੁਲ ਇਸਲਾਮ, ਗੋਬਿੰਦ ਸ਼ੰਕਰ ਨਸਕਰ ਅਤੇ ਸੁਬਰਤਾ ਮੁਖਰਜੀ ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਦਿਓਕੀ ਨੰਦਨ ਪੋਦੱਰ ਖਜ਼ਾਨਚੀ ਬਣੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਿਰਫ 20 ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੌਂ ਮੈਂਬਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸਨ। ਹਾਜ਼ੀ ਲੁਤਫਲ ਹੱਕ, ਜਿਹੜੇ 1951 ਤੋਂ 1962 ਤੱਕ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਅਸੰਬਲੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਰਹੇ ਅਤੇ ਮੁੜ 1977 ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਦਿਹਾਂਤ 1987 ਤੱਕ⁶⁰, ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਗੂ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਅਬਦੁਸ ਸੱਤਾਰ ਮੁਰਸ਼ਿਦਾਬਾਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣੇ। ਫਰਵਰੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਮੇਟੀਆਂ ਬਣਾ ਚੁੱਕੇ ਸੀ।

ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਮੱਧ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਆਸਾਮ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਅਜ਼ੋਕ ਭੱਟਾਚਾਰੀਆ ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈ ਕੇ ਮੇਰੀ ਮਦਦ 'ਤੇ ਆਏ। ਆਸਾਮ 'ਚ ਮੈਂ ਗੁਵਾਹਾਟੀ ਆਪਣੇ ਅਮਲ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਗਿਆ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ, ਮਣੀਪੁਰ, ਮੇਘਾਲਿਆ, ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਿਜ਼ੋਰਮ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਬੋਤਰ

ਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸਿਰਕੱਢ ਆਗੂ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। 1978 ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਕੈਪਟਨ ਵਿਲਿਅਮ ਸਾਂਗਮਾ ਮੇਘਾਲਿਆ, ਹੋਕਿਸ਼ੇ ਸੇਮਾ ਨਾਗਾਲੈਂਡ, ਆਰ.ਕੇ. ਦੋਰੇਂਦਰਾ ਸਿੰਘ ਮਣੀਪੁਰ ਸਾਬਕਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਸਿੱਕਿਮ ਅਤੇ ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ 'ਚ ਦਲਬਦਲੀ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਕੋਈ ਬਿਹਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। (ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ, ਸਮੇਤ ਸਾਬਕਾ ਮੰਤਰੀਆਂ ਕਾਂਗਰਸ ਫਾਰ ਡੈਮੋਕਰੇਸੀ (ਸੀ ਐਫ ਡੀ) ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ)। ਮਾੜੇ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਂ ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸੂਬਾ ਇਕਾਈਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਨੂੰ ਸੂਬਾ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਮੁਖੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ : ਐਡਵਰਡ ਪੀ, ਗਾਇਨ (ਮੇਘਾਲਿਆ), ਲਾਲ ਬਨਵਾਲਾ (ਮਿਜ਼ੋਰਮ), ਚਿਤੇਨ ਜਾਮਿਰ (ਨਾਗਾਲੈਂਡ) ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਐਨ. ਤੋਂਬੀ ਸਿੰਘ/ਰਿਸ਼ਾਂਗ ਕਿਸ਼ਿੰਗ (ਮਣੀਪੁਰ)। ਮੈਂ ਆਸਾਮ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਚੋਣਾਂ ਨੇੜੇ ਸਨ। ਇਹ ਮੁੱਕਣ ਤਕ ਦੂਜੇ ਸੂਬੇ ਉਡੀਕ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਸੂਬਾਈ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਆਸਾਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਅਹਿਮ ਸੂਬਾਈ ਆਗੂ ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਨ : ਤਿਲਕ ਗੋਗੋਈ (ਰਾਜ ਸਭਾ ਐਮ.ਪੀ.), ਹਰੇਂਦਰ ਨਾਥ ਤਾਲੁਕਦਾਰ (ਸਾਬਕਾ ਮੰਤਰੀ), ਬਿਸ਼ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਸਾਬਕਾ ਮੰਤਰੀ), ਅਨਵਰਾ ਤੈਮੂਰ⁶¹, ਧਰਨੀਧਰ ਬਾਸੂਮਤਰੀ (ਸਾਬਕਾ ਐਮ.ਪੀ.) ਅਤੇ ਧਰੁਬਾ ਬਰੂਆ ਸਕੱਤਰ ਪੀ.ਸੀ.ਸੀ.। ਇਹ ਕੁਝ ਨਾਅ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸਨ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਹਿਤੇਸ਼ਵਰ ਸਾਇਕੀਆ ਨਾਲ ਰਹੇ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਬਰੂਆ ਦਾ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਕੋਈ ਵੀ ਮੈਂਬਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ (ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ 1977 ਵਿਚ 14 ਵਿਚੋਂ 10 ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤੀਆਂ) ਅਤੇ ਇਕ ਰਾਜ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ।

ਸਾਰੇ ਉਰਾਂ-ਪਰਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸੀਂ ਚੋਣ ਲੜਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸੰਜਮੀ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਹ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨਹੀਂ ਉਤਾਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਪਰ ਉੱਥੇ ਸਥਾਨਕ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੋਣ ਬੁਖਾਰ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਆਖਰਕਾਰ ਸਾਨੂੰ 115 ਉਮੀਦਵਾਰ ਚੁਣਨੇ ਪਏ (126 ਸੀਟਾਂ ਲਈ)। ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਲਾਮਬੰਦੀ ਇਕ ਔਖਾ ਕੰਮ ਸੀ, ਕਈ ਸੋਚਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਸੀਲੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਕੌਣ ਯਕੀਨ ਕਰਦਾ ? ਕਾਫੀ ਯਤਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਕਲਕੱਤਾ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਤੋਂ ਕੁਝ ਫੰਡ ਉਗਰਾਹੁਣ 'ਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਦਫਤਰ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਜੋੜ ਕੇ ਲੋੜ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਸੀ।

ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਬੁੜ ਆਖਰਕਾਰ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਬਣਿਆ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਆਸਾਮ ਦੇ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਆਈ ਅਤੇ ਕਰੀਬ 57 ਰੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ। ਉਸਦਾ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ 6 ਵਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਤੜਕੇ 3 ਵਜੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੁਜ਼ਾਹਰਿਆਂ, ਅਤਿਕਿਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸਵਾਲਾਂ ਤੇ ਸਵਾਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰੈਲੀਆਂ ਭਰਵੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ : ਬੈਨਗਾਇਗਾਓਂ ਵਿਖੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਰੈਲੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਸਿਲਚਰ ਰੈਲੀ 'ਚ ਮੇਰੇ ਪੱਥਰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਵਾਹਾਟੀ, ਨਾਗਾਓਂ, ਸਿਬਸਾਗਰ ਅਤੇ ਜੋਰਹਾਟ ਵਿਖੇ ਹਿੰਸਕ ਮੁਜ਼ਹਾਰੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਅਤੇ ਵਰਕਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਬੇਰੋਕ ਜਾਰੀ ਰਹੇ। ਮੋਹਸਿਨਾ ਕਿਦਵਈ, ਏਪੀ ਸ਼ਰਮਾ, ਰਾਮ ਦੁਲਾਰੀ ਸਿੰਘ, ਏ ਬੀ ਏ ਗਨੀ ਖਾਨ ਚੌਧਰੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਭੱਟਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀਆਂ ਰੈਲੀਆਂ ਨੇ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਪਰ ਸਥਾਨਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀ ਗੈਰ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦਾ ਲਾਹਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਘਾਲਿਆ 'ਚ ਬਿਤਾਇਆ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਤਕਰੀਬਨ ਪੰਦਰਾਂ ਉਮੀਦਵਾਰ ਉਤਾਰੇ ਪਰ ਇਹ ਸ਼ੋਅ ਕਮਜ਼ੋਰ ਰਿਹਾ।

ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਦੋ ਕਾਂਗਰਸਾਂ ਵਿਚ ਟੁੱਟ ਦਾ ਲਾਹਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਇਕੱਲੀ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰੀ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਬਹੁਮਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੂੰ 8 ਸੀਟਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਕਾਂਗਰਸ, ਕਾਂਗਰਸ (ਓ) ਨੂੰ 26। ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਅਹਿਮ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ ਸਈਦਾ ਅਨਵਾਰਾ ਤੈਮੂਰ ਦਲਗਾਓਂ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਜਿੱਤੀ। ਬਿਸ਼ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਅਤੇ ਹਰੇਂਦਰ ਨਾਥ ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਸਮੇਤ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਹਾਰ ਗਏ। ਕਚਰ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ 2 ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਚਾਹ ਬਾਗਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਗਿਣਤੀ ਦੋ ਹੀ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸੀਟਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮੁਸਲਿਮ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਬਾਰਪੇਟਾ ਅਤੇ ਧੁਬਰੀ ਤੋਂ ਸਨ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਆਂਧਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਨਤੀਜੇ ਅਚੰਭਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੇ ਕੁੱਲ ਸੀਟਾਂ ਦਾ ਦੋ ਤਿਹਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਦਰੜਣ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰੀ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਸੀ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਪੱਛਮੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਕੋਂਕਣ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਕਾਂਗਰਸ ਜਾਂ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਸਤ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਸੀਂ ਵਿਦਰਭ ਕਬਜ਼ਾ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ 'ਚ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੂਜੀ ਕਾਂਗਰਸ ਇਕੱਲੀ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਹੋ ਨਿਬੜੀ, ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਥੋੜ੍ਹੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਤੀਜੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਧੱਕੀ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਜਨਤਾ

ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਠੋਸ ਪਹੁੰਚਾਈ, ਸਿਰਫ ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਕੁਲ ਸੀਟਾਂ ਦੇ 50 ਫੀਸਦੀ ਤੋਂ ਮਾਮੂਲੀ ਹੀ ਘੱਟ ਸੀ—48 ਸੀਟਾਂ ਵਿਚੋਂ 21। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾੜੀ ਕਿਸਮਤ, ਉਹ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਟੁੱਟੀ ਵੋਟ ਦਾ ਲਾਹਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕੀ।

ਅਸੰਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਉ) ਲਈ ਧੱਕਾ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਏ ਸਨ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਲਈ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਇਕ ਅੱਖੜ ਧੱਕਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸੀ ਤਸੱਵਰ ਤੋਂ ਮਿਟਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮੀਡੀਆ ਵੀ ਭੰਬਲਭੂਸੇ 'ਚ ਸੀ। ਕਈ ਮੀਡੀਆ ਪੇਸ਼ੇਵਰ, ਜਿਹੜੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਚੋਣ ਦੌਰਿਆਂ 'ਤੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਗਏ ਸਨ, ਨੇ ਤਾਰੀਫ ਦੇ ਪੁਲ ਬੰਨਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਾਬਲੀਅਤ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬੇ 'ਚ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਜਨਤਕ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਘੂਰਿਆ, ਜਿਹੜੀ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਹਲਕੇ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਪੰਜ ਤੋਂ ਛੇ ਘੰਟੇ ਸਿਰਫ ਉਸਦੀ ਇਕ ਝਲਕ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਲਈ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ। ਰਸਤਿਆਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਅਤੇ ਸੁਆਗਤਾਂ ਨੇ ਚੰਗੀ ਭੀੜ ਜੁਟਾਈ। ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਲਈ ਮਾਯੂਸੀ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਕਾਰਣ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਧਰੇ ਦਾ ਧਰਿਆ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਮੁੜ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਇਸ ਸਾਰੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸਦੇ ਦੁਖੀ ਵਿਰੋਧੀ ਉਸ ਦੀ ਅਜੇ ਵੀ ਕੋਈ ਵਡਿਆਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦਾ ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਅਤੇ ਚੇਨਾ ਰੈਡੀ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਅਤੇ (ਗੈਰ ਵਜੂਦ) ਧਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਸਿਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਗੁਮਰਾਹ ਸੋਚ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕਿੰਨੀ ਭਾਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਚਿਕਮਗਲੂਰ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਜਿੱਤ 'ਤੇ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਕੌਮੀ ਆਗੂ ਜੇ.ਪੀ. ਕ੍ਰਿਪਲਾਨੀ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਕਰਨਾਟਕ ਤੋਂ ਤਾਂ ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਇਕ ਸਕੂਲੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਵੀ ਚੋਣ ਜਿਤਵਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਦੂਜੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਸੁਆਲ ਝਾਕਦਾ ਸੀ : ਉਹ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ 'ਚ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸਦੀ ਹਮਾਇਤ ਲੈਣਗੇ ? ਜੇਕਰ ਉਹ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਕੋਲ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੀ ਪਾਰਟੀ ਸਾਹਮਣੇ ਨੰਗੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨਾਲ ਕੁਲੀਸ਼ਨ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਆਗੂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ

ਲਈ ਝੁੱਕਣਾ ਪਵੇਗਾ ਜਿਸਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ 'ਸੱਤਾਵਾਦੀ' ਨਾਲ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਝੁਕੇ।

ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੀ ਸਫ਼ਬੰਦੀ ਦੁਜੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਤੁਰਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਪਰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਕਿਨਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਕੁਲੀਸ਼ਨ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਵਸੰਤਦਾਦਾ ਪਾਟਿਲ (ਕਾਂਗਰਸ (ਓ)) ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਐਨ.ਕੇ. ਤਿਰਪੁਦੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਉਪ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੁਲੀਸ਼ਨ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਚੱਲੀ ਅਤੇ 1979 ਵਿਚ ਸ਼ਰਦ ਪਵਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ (ਓ) 'ਚ ਵੱਡੀ ਦਲ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਜਿਸਨੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ।

ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਐਸ.ਬੀ. ਚਵਨ ਪਵਾਰ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। 1977 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ 1979 ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਵਾਂਗ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ—ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਲਈ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਉਸੇ ਸਾਲ ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। 1978 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਮਗਰੋਂ ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਕਰਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਚੇਨਾ ਰੈਡੀ ਨੂੰ ਆਂਧਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ।

ਮਾਰਚ 1978 ਵਿਚ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਦੋ-ਸਾਲਾਂ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਸੀ, ਜਦਕਿ 1978 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਉੜੀਸ਼ਾ ਵਿਖੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਨਾ ਹੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪੱਲੇ ਕੋਈ ਸੀਟ ਆਈ, ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਖੱਬੇ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਮਿਲੀਆਂ। ਸਾਨੂੰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਆਈ : ਸੂਬਾ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਐਮ.ਐਲ.ਏਜ਼ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਕ ਸੀਟ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ। ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਲਈ ਇਸ ਸੂਬੇ ਤੋਂ ਉਹ ਸਾਡੀ ਸੁਭਾਵਕ ਪਸੰਦ ਸਨ। ਜਦਕਿ ਬੀ.ਕੇ. ਮੌਰਿਆ ਨੇ ਇਸ ਸੀਟ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਦਾਅਵਾ ਜਤਾਇਆ। ਇਹ ਐਨਾ ਸੁਖਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਤ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਲਈ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਇਹ ਮਸਲਾ ਨਿੱਬੜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੌਰਿਆ ਨੂੰ ਆਂਧਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਜਗ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿੱਥੇ

ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਕੋਲ ਚਾਰ ਸੀਟਾਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ, ਐਨ.ਕੇ.ਪੀ. ਸਾਲਵੇ ਅਤੇ ਸੁਸ਼ੀਲਾ ਆਦਿਬਰੇਕਰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਤੋਂ ਅਤੇ ਭੀਮਰਾਜ ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੋਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਲਈ ਚੁਣੇ ਗਏ।

ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਇਕ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਾਮਦੀ ਹੁਣ ਬੀਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਪੱਧਰ ਬਿਹਤਰੀਨ ਸੀ, ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਹਿਰੂ ਵੱਲੋਂ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਸੁਰ ਦੇ ਮਾਫਕ। ਅਸੀਂ ਮੁੱਦੇ ਉਠਾਏ ਅਤੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੋਏ। ਕਲਪਨਾਬ ਰਾਏ, ਐਨ.ਕੇ.ਪੀ. ਸਾਲਵੇ, ਸਰੋਜ ਖਪਾੜਡੇ ਅਤੇ ਮਾਰਗਰੇਟ ਅਲਵਾ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਜਦਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਅਹਿਮ ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਬੋਲਿਆ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਬੁਲਾਰਾ ਬਣ ਗਿਆ।

*

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

59. The Encyclopaedia of the Indian National Congress, 1978-83, Vol. 25, PP. 61-63.
60. ਉਹ 1962 ਅਤੇ 1977 ਦਰਮਿਆਨ 15 ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਰਹੇ।
61. ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੌਮੀ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ, ਰਾਜਮੰਤਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਐਨ.ਕੇ. ਤਿਰਪੁਦੇ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅਸਤੀਫੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ 'ਚ ਸ਼ੰਕਟ

ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸੱਤਾ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ 'ਮਿਲਗੋਭੇ' (ਇਕੱਠ) ਦੇ ਜਮਾਂਦਰੂ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧ ਸਤਹ 'ਤੇ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਨਿੱਜੀ ਅਕਾਂਖਿਆ, ਆਪਸੀ ਨਾ ਇਤਬਾਰੀ (ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਹਦ ਤਕ), ਸਿਧਾਂਤਕ ਮਤਭੇਦ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੀ ਕਮੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਗ਼ੈਰ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੁਲੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਖੋਰ੍ਹੋ-ਖੋਰ੍ਹੋ (ਢਹਿ-ਢੇਰੀ) ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਨਾਰਦਨ ਠਾਕੁਰ ਨੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ-ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦਾ ਨਿਮਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ :

ਹਰੇਕ ਬਿਰਧ ਹੁਕਮਰਾਨ ਇੰਜ ਸੋਚਦਾ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਖੁਦ ਉਸੇ ਨੇ ਜਿੱਤ ਦਿਵਾਈ ਹੈ। ਦੇਸਾਈ ਮੁੜ 'ਸਰਵੋਚ' ਅਦਾਕਾਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਖਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਅਰਮੈਨੀ ਹੇਠ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਹੋ ਸਮਾਂ ਸੀ ਧਾਗਾ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਸਾਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਸੀ (ਲੜੀ ਜੋੜਣ ਦਾ, ਜਿਹੜੀ, ਸਾਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੀ ਸੀ) ਜਦੋਂ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਹਿਰੂ ਦਾ ਸਹੀ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸੋਚਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ 'ਛੋਟੇ ਬੰਦਿਆਂ' ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਠੱਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਲਈ ਆਪਣਾ ਦਾਅਵਾ ਦੁਹਰਾਇਆ, ਪਰ ਹਰੇਕ ਵਾਰੀ 'ਇਕ ਨਿਕਚੂ ਬਾਲੜੀ' ਵਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ਨਿਸਫਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਖੁਦ ਨੂੰ ਨਾ

ਸਿਰਫ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਰਕੀਟੈਕਟ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਸਗੋਂ ਚੋਣਾਂ 'ਚ ਜਿੱਤ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪਟਨਾ ਤੱਕ ਹੁੰਝਾ ਫੇਰ, ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਅਦ 'ਚ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ 'ਤਾਜ਼' ਦਾ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਰਫ 'ਓਹ'। ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੋਚਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸਾਈ ਜਾਂ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਦੀ ਆਕਾਂਖਿਆ ਪਾਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਜਿੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ 'ਬੰਬ' ਨਾ ਫੋੜਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਮੁੜ ਸੱਤਾ 'ਚ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਜੇਕਰ ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਫੇਰ ਕਿਉਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੇ ਸਨ ? ਤਾਂ ਫੇਰ 'ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ' ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਦਾ ਕੀ ਬਿੰਦੂ ਸੀ ਜੇਕਰ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਤਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਸਦੇ ਗੁੱਝੇ ਸਾਥੀ ਐਚ.ਐਨ. ਬਹਗੁਣਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਮਾਯੂਸ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬੂ ਜੀ (ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ) ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨਗੇ।^{੯੨}

ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਬਕਾ ਜਨਸੰਘ ਧੜਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਐਮ ਪੀਜ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਧੜਾ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਆਰ.ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਗਠਤ ਕੈਡਰ ਸੀ ਅਤੇ 3 ਸਾਬਕਾ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਧੜੇਬੰਦੀ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਤੁਰਾਈ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪੱਤੇ ਖੇਡੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਆਗੂ ਕੈਬਨਿਟ ਰੈਂਕ 'ਤੇ ਸਨ—ਏ.ਬੀ. ਵਾਜਪਾਈ ਅਤੇ ਐਲ.ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ ਨੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਆਗੂਆਂ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਿਹਤਰ ਕੀਤਾ। ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਅਡਵਾਨੀ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਾਰਟੀ ਖਿਲਾਫ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਮੁਹਿੰਮ ਆਰੰਭੀ। ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਵਿਚ ਆਰ.ਐਸ.ਐਸ. ਅਤੇ ਜਨਸੰਘ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜ਼ਾਹਰ ਸੀ। ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ। ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਦਾ ਸਰਮਥਣ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਸੂਬਾ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਧੜੇ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਬਿਠਾਇਆ।

ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ 1977 ਦੀ ਚੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੋਂਦ 'ਚ ਆਈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨ 'ਤੇ ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੋਣ ਲੜੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਲਾਗਬਾਜ਼ੀ ਇਕਦਮ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਸੀ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੂੰ ਚੇਅਰਮੈਨ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਕੇ ਮਨਸੂਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਦਾ ਮੁੜ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ 'ਤੇ ਡਿੱਗਿਆ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਰਪੂਰੀ ਠਾਕੁਰ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ ਪਰ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਯੂਸੀ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਜੇ.ਪੀ. ਨੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣ ਲਿਆ। ਆਗਾਜ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਤੱਤ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਠੱਗਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕੈਂਪ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਦੇਸਾਈ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਜੂਨ 1978 ਵਿਚ ਉਥਾਲੇ ਖਾ ਰਹੇ ਮਤਭੇਦ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਜਿਹੜੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹਨੁਮਾਨ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸੱਦੀ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਵਿਰੁੱਧ ਹੱਲਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਕੌਮੀ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਅਤੇ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਬੋਰਡ ਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਐਡਹਾਕ ਕਮੇਟੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੰਡਮ ਕਰ ਦੇਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਉਹਨਾਂ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਨਵੀਆਂ ਇਲਜ਼ਾਮਬਾਜ਼ੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਗਰਦਾਨਦਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਜੋਲ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਜਿਹੜੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵਿਕਲਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੀਜੇ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਨਅਤ ਮੰਤਰੀ ਜਾਰਜ ਫਰਨਾਂਡਿਜ਼ ਨੇ ਕੌਮੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨੋਟ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਢਾਅ ਲੱਗ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਬਜਾਏ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸ਼ਾਮਲ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਹਾਂ।⁶³ ਸਿਖਰ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ (ਦੇਸਾਈ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ) ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਇਖਲਾਫ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੋਸ਼, ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਦੇਣਦਾਰੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਅਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਿੱਟੇ ਹਰੇਕ ਲਈ ਦੁਖਦਾਈ ਹੋਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ।⁶⁴

ਇਹ ਆਗੂਆਂ ਲਈ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਸੇ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਕੌੜੀ ਜਿਹੀ ਵੀ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਦੇਸ਼ਾਈ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਲਈ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਦੀ ਦੱਬੀ ਸੁਰ 'ਚ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਥਕਦੇ ਸੀ', ਮਧੂ ਲਿਮਬੇ ਨੇ 'ਮੋਨਸਟਰੀਮ' (1979) ਦੇ ਸਾਲਾਨਾ ਅੰਕ 'ਚ ਲਿਖਿਆ : ਦੇਸ਼ਾਈ ਦੇ ਪਾਖੰਡ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਦਾ ਸਮਰਥਣ ਕਰਦੇ, ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ (ਦਬਵੀਂ ਸੁਰ 'ਚ) ਉਹ ਰਾਮ ਜੀ ਦੀ ਸਖਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਦੇ, 'ਮੈਂ ਕਦੇ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿਆਂਗਾ ਜਿਸ ਕੋਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਲਈ ਜਾਤੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਅਖੰਡਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ।'⁶⁵

ਸੱਤਾ 'ਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਚੋਟੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਗਿਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਗੱਲਿਆਂ ਦੇ ਮਨਸੂਬੇ ਘੜਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੰਦੇਹ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਫੇਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਲਾਹੁਣ ਲਈ 'ਮਾਸਟਰ ਪਲਾਨ' ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਐਜੰਡਾ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਦਲ (ਬੀ.ਐਲ.ਡੀ.) ਧੜੇ ਨੇ ਸਮਰਥਣ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਇਸਨੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਜਨਸੰਘ ਗਰੁੱਪ ਤੋਂ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਸਦੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਐਮ ਪੀਜ਼ ਹਨ, ਆਪਣੀ ਰਣਨੀਤੀ ਘੜ ਲਈ। 1977 ਦੌਰਾਨ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਸੂਬਿਆਂ ਲਈ ਇਕ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਬੀ.ਐਲ.ਡੀ. ਧੜੇ ਕੋਲ ਗਈ, ਜਦਕਿ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀ ਜਨਸੰਘ ਕੋਲ।

ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਜਨਸੰਘ ਦੇ ਇਕ ਅਹਿਮ ਆਗੂ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭੰਡਾਰੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਨਾਲ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਭੰਡਾਰੀ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਰਮਤ ਤਜਵੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਲਈ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਨੋ ਮਿਥ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।' ਉਹ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਮਤ ਨਾਲ ਵੀ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਕੌਮੀ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਨਸੰਘ ਗਰੁੱਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸ਼ਾਈ ਖਿਲਾਫ ਕਿਸੇ ਨਾ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮਤੇ ਦਾ ਸਮਰਥਣ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਖੱਟੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਕਾਫੀ ਸੀ।

ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸ਼ਾਈ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਏਅਰਪੋਰਟ 'ਤੇ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਝਾੜ ਪਾਈ ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੋਂ ਪਰਤਣ 'ਤੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ 'ਅਤਰ' ਪਾਇਆ। ਦੇਸਾਈ ਨੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੌਰੇ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਦਗਾਬਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ। 22 ਜੂਨ ਨੂੰ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਪਾਰਟੀ ਅੰਦਰਲੇ ਮਤਭੇਦ ਜਨਤਕ ਕਰਨ, ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਕੌਮੀ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਦਰਕਿਨਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਉਸਤਾਦ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਉਸਦੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਆਏ। ਸੂਰਜ ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਹੈਲਥ ਰਿਸੋਰਟ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਇਕ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਸਿਹਤਯਾਬ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, 28 ਜੂਨ 1978 ਦੀ ਮੱਧ ਰਾਤਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਬਿਆਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਖਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ ਜਿਸ ਦਾ ਉਹ ਆਪ ਭਾਗ ਸਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨਭਾਉਂਦਾ : 'ਇੰਦਰਾ ਸਤਾਉਣਾ' ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ 'ਨਾਮਰਦਾਂ ਦਾ ਇਕ ਟੋਲਾ' ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮਤਭੇਦ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਲਾਖਾਂ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਡੱਕ ਸਕਣ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਾਕਾਮਯਾਬੀ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮੇਨਟੀਨੈਂਸ ਆਫ ਇੰਟਰਨਲ ਸਕਿਊਰਟੀ ਐਕਟ (ਮੀਸਾ) ਤਹਿਤ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਪੀੜਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਮਾਵਾਂ ਇਸ ਅਵਸਰ ਨੂੰ ਦਿਵਾਲੀ... ਵਾਂਗ ਮਨਾਉਣਗੀਆਂ।

ਇਹ ਅਖਾਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਖਰੀ ਤਿਨਕਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਊਠ ਦਾ ਕੁੱਝ ਭੰਨ ਸੁੱਟਿਆ। ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਕੈਬਨਿਟ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਵਤੀਰੇ ਲਈ, ਜਿੱਥੇ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕੋਡ ਆਫ ਕ੍ਰਿਮੀਨਲ ਪ੍ਰੋਸੀਜਰ ਦੀ ਧਾਰਾ 144 ਤਹਿਤ ਜਾਰੀ ਮਨਾਹੀ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ, ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀਅਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਮਧੂ ਲਿਮਏ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਨ। ਉਹ ਆਰ.ਐਸ.ਐਸ. ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪਾਰਟੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਲਈ ਭਰਤੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਅਵਸਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਮੁਹਿੰਮ ਦੌਰਾਨ ਸੰਗਠਤ ਆਰ.ਐਸ.ਐਸ. ਕੇਡਰ, ਬਾਕੀ ਬਾਹਰ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਸੰਗਠਨ ਚੋਣਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਪਾਰਟੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਵੇਗੀ।

ਲਿਮਏ ਨੇ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਰਾਜੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਕ ਵਾਰ ਜਨਸੰਘ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਪੈ ਗਈ, ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਲਾਚਾਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋ ਉਭਰਣਗੇ।

ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਜਨਸੰਘ ਧੜਾ ਵਿਹਲਾ ਨਹੀਂ ਬੈਠਾ। ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਟੁੱਟ ਦੇ ਅਵਸਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕਫ਼ ਸੀ। ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਸੱਤਾ-ਤਕਸੀਮ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਲਾਹੇਵੰਦੀ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਭਰਪੂਰ ਦੌੜ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਆਗੂਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਏਕਤਾ ਦੀ ਲੋੜ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਆਗੂ ਜਿਵੇਂ ਬੀਜੂ ਪਟਨਾਇਕ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਵੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ 'ਚ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ।

ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਉਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ (ਅਜੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ) ਵਜੋਂ ਵਾਪਸੀ ਕੀਤੀ। ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਰਾਜੀ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਨੂੰ ਉਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ (ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਵੀ) ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਖੇਡ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਿਭਾਈ। ਦੇਸਾਈ ਨੇ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਉੱਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਮਾਅਰਕਾ ਮਾਰਿਆ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਕੇ। ਜਲਾਲਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜਨਵਰੀ 1978 ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ 'ਚ ਮੁੜ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਤਰਤੀਬ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਤਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚਾ ਸਕੀ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰੋਕ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਪਾਣੀਓਂ ਬਾਹਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਦੇਸਾਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ।

ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਵੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਗੂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਹੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ 'ਮਨ 'ਤੇ ਦਬਾਅ' ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਰਹੇ, ਤਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਸੱਤਾ 'ਚ ਸਨ, ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੀ। ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਪੁੰਜੇ ਲੱਗ ਗਈ ਅਤੇ ਸੱਤਾ 'ਚ ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਉਸਦੇ ਅਵਸਰ ਬੇਹਦ ਘੱਟ ਸਨ। ਉਹ ਗਲਤ ਸਾਬਤ ਹੋਏ।

ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵਿਘਟਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸੂਬਾ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬੀ.ਐਲ.ਡੀ. ਅਤੇ ਜਨਸੰਘ 'ਚ ਕੁਝ ਉੱਤਰੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਦੀ ਭਾਈਵਾਲੀ ਲਈ ਆਪਸੀ ਸਹਿਮਤੀ ਸੀ। ਬੀ.ਐਲ.ਡੀ. ਦੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਯੂ.ਪੀ., ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ

ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਸੰਘ ਦੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ। ਤਖਤਾ ਉਲਟ ਦੀ ਖੇਡ ਰਾਮ ਨਰੇਸ਼ ਯਾਦਵ (ਯੂ.ਪੀ.), ਕਰਪੂਰੀ ਠਾਕੁਰ (ਬਿਹਾਰ) ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ (ਹਰਿਆਣਾ) ਨੂੰ ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ (ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਰਾਮ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ (ਬਿਹਾਰ) ਅਤੇ ਭਜਨ ਲਾਲ (ਹਰਿਆਣਾ) ਨਾਲ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਧੜੇਬੰਦੀ ਐਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ ਕਿ 13 ਜੂਨ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਨਾਰਨੌਲ ਅਸੰਬਲੀ ਸੀਟ ਤੋਂ ਇਕ ਉਪਚੋਣ ਦੌਰਾਨ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਰਣ ਦੱਸੇ ਨੋਟਿਸ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੋਲਣ ਲਈ ਇਕ ਸਾਲ ਵਾਸਤੇ ਕੌਮੀ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਕਮੇਟੀ ਤੋਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿਚ ਛੁੱਟੀਆਂ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਨ (ਦਰਅਸਲ ਆਪਣੀ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਮਿਆਦ ਦੇ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਤਾਂ ਹਸਪਤਾਲ ਜਾਂ ਫੋਰ ਹੈਲਥ ਰਿਸ਼ੋਰਟ 'ਚ ਰਹੇ ਅਤੇ ਮਖੌਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਆਰਾਮ ਮੰਤਰੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ) ਨੇ ਇਸ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਸੁਆਲਾਂ ਦਾ ਜੁਆਬ 'ਨੋ ਕਮੈਂਟਸ' ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ।

ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਧੜੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੂਜੇ ਵੀ ਵਿਅਸਤ ਹੋ ਗਏ। ਮਧੂ ਲਿਮਬੇ ਨੇ 17 ਮਈ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਖੱਬੀ ਏਕਤਾ⁶⁶ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਗਾਹਣ ਲਈ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਜਾਰਜ ਫਰਨਾਂਡਿਜ਼ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਵੀ 1979 ਵਿਚ ਸਾਬਕਾ ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਏਕਤਾ ਲਈ ਮਜਬੂਤੀ ਨਾਲ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਸਦੀ ਨਾਕਾਮਯਾਬੀ 'ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ' ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ।

ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੈਂਪ ਗਰਮ ਅਤੇ ਨਰਮ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਗਰਮ ਖਿਆਲ ਵਾਲੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਛੱਡ ਦੇਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬੀ.ਐਲ.ਡੀ. ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ, ਜਦਕਿ ਨਰਮ ਦਲੀਏ ਸਮੇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਬੀਆਬਾਨ ਵਿਚ ਮੁੜਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਆਖਰਕਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਸਮੇਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਐਮ.ਪੀ. ਮਨੀ ਰਾਮ ਬਾਗੜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ, “ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਪਾਰਟੀ

ਨੂੰ ਤੋੜ ਰਹੇ ਹੋ, ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਖਿਲਾਫ ਹੈ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੇ।” ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਉਰਸ)⁶⁷ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਹਲਚਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਐਚ.ਐਨ. ਬਹੁਗੁਣਾ ਨੇ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫੇ ਮਗਰੋਂ ਕਾਂਗਰਸ (ਉਰਸ) ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਬੇ-ਵਿਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਂਗਰਸ (ਉਰਸ) ਦੇ ਆਗੂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬੇ-ਵਿਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਮਤੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਣਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ ਨੇ ਸਿਰਫ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਲੜ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਖਿਲਾਫ ਸਿਰਫ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਹੀ ਧਰਮਯੋਧਾ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਖਿਲਾਫ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਮਰਥਣ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਕੁਤਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸਦਨ 'ਚ ਨੰਗਾ ਕਰਨ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮੌਕੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਿਸ਼ਚਤ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਬਚ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਤਬਾਹੀ ਲਿਆਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਸਾਥੀ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਧੜੇ 'ਤੇ ਬੇਹਦ ਖੂਫੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

8 ਜੁਲਾਈ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਪੰਜ ਐਮਪੀਜ਼ ਨੇ ਸਦਨ 'ਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਛੱਡਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਲ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਏ ਅਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਸੈਸ਼ਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਪੰਜ ਹੋਰ ਐਮਪੀਜ਼ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਛੱਡਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਟੁੱਟ ਦਾ ਦੂਜਾ ਗੇੜ ਚੱਲਿਆ : ਸਿਰਫ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਨੌਂ ਦਲਬਦਲੂ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਦਲਬਦਲੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧੀ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਕੈਂਪ ਦੇ ਨਰਮ ਦਲੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸੰਤੁਲਨ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੇਵੀ ਲਾਲ, ਕਰਪੂਰੀ ਠਾਕੁਰ, ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਤੋਂ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਬੀ.ਐਲ.ਡੀ. ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦਬਾਅ ਪਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੇ। 10 ਜੁਲਾਈ ਤੱਕ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਅੰਤਰ ਤਿੰਨ 'ਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਭ ਚੁੱਪਚਾਪ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ, ਨੇ ਜਦੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਬੇ-ਵਿਸ਼ਾਹੀ ਮਤੇ ਨੂੰ ਸਮਰਥਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਲੱਗ ਖਿੱਚ ਦਿੱਤਾ। ਬੇ-ਵਿਸ਼ਾਹੀ

ਮਤੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੱਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਾਂਗਾ ਅਤੇ ਉਹੀ ਕਰਾਂਗਾ ਜੋ ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।'⁶⁸

11 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਨੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਐਮ ਪੀਜ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ 'ਤੇ ਚਾਹ ਲਈ ਸੌਂਦਿਆ। ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ 135 ਮੈਂਬਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਅਜਿਹਾ ਇਕੱਠ ਦਾ ਤੁਰੰਤ ਕਾਰਣ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇਣਾ ਸੀ ਪਰ ਲੁਕਿਆ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ : ਪਾਰਟੀ 'ਚ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਦੀ ਤਾਕਤ। ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਕਾਂਗਰਸ ਫਾਰ ਡੈਮੋਕਰੇਸੀ (ਸੀ ਐਫ ਡੀ) ਗਰੁੱਪ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ ਅਤੇ ਬਹੁਗੁਣਾ ਦੇ ਕੁਝ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗਰੁੱਪ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਛੱਡ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਨੇ ਇਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸਾਜਿਸ਼ੀ ਚਾਲਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ। ਉਸਦੀਆਂ ਆਪਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਸਨ। ਉਹ ਖੁਦ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵਿਕਲਪ ਆਗੂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਘੱਟ ਕੇ 260 ਤੱਕ ਆ ਗਈ ਸੀ।

12 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਬਹੁਗੁਣਾ ਅਤੇ ਬੀਜੂ ਪਟਨਾਇਕ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਪਰ ਮੀਟਿੰਗ ਸੁਖਾਵੀਂ ਨਾ ਰਹੀ। ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਬਹੁਗੁਣਾ ਤੋਂ ਖਿਝੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਛੁਪਾ ਨਹੀਂ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸੇ ਰਾਤ ਬਹੁਗੁਣਾ, ਬੀਜੂ ਪਟਨਾਇਕ ਅਤੇ ਮਧੂ ਲਿਮਏ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਰਾਹ ਜਨਸੰਘ ਧੜੇ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਛੱਡਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਇਹ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, 'ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟਾਂ ਜਿਹੜੇ ਚੁੱਪਚਾਪ ਬੈਠੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਠਾਵਾਂ ਜਿਹੜੇ ਦਲਬਦਲੂ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ? ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਬਿਹਤਰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਐਮਪੀਜ਼ ਦੇ ਇਕੱਲੇ ਵੱਡੇ ਧੜੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਦਾ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾ ਸਕਦੀ।

14 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਬੋਰਡ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ 'ਚ ਜਾਰਜ ਫਰਨਾਂਡਿਜ਼ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਪਦ ਤਿਆਗ ਦੇਣ। ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਨੇ ਸਮਰਥਣ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ ਪਰ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਰਾਜੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੇ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ : ਹੁਣ ਤੱਕ 47.... ਪਾਰਟੀ ਛੱਡ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ 70 ਦਲਬਦਲੀਆਂ ਤੱਕ ਬਚ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਗੁਣਾ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਤਿਆਗ ਗਏ।

14 ਜੁਲਾਈ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਨੇ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਵਾਸਤਵਿਕ ਦੋਸ਼-ਆਰੋਪਣ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਪੱਤਰ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਬਹੁਗੁਣਾ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਵੀ ਭੇਜੀਆਂ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮਾਮਲਾ ਉਦੋਂ ਰਫਾ-ਦਫਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਇਸ 'ਤੇ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਹੋਈ ਕਿ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿੰਦਿਆ ਮੋਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੌਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਸਦਨ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬਚਾਅ ਵਿਚ ਬੋਲੇ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਜਹਾਜ਼ ਫਰਨਾਂਡਿਜ਼ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਜਬੂਤੀ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਬਚਾਅ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਥਾਈ ਨਿਸ਼ਾਨੇ—ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਖਿਲਾਫ਼ ਬੋਲੇ। ਪਰ ਫੇਰ ਇਕ ਤਕੜੇ ਭਾਸ਼ਣ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

15 ਜੂਨ ਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਿਚੋੜ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਉਹ ਹਾਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਅੰਨਾ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਮੁਨੇਤਰਾ ਕਜ਼ਗਮ (ਏ.ਆਈ.ਏ.ਡੀ.ਐਮ.ਕੇ.), ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਅਤੇ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. (ਐਮ.) ਤੋਂ ਸਮਰਥਣ ਲੈਣ ਦੀ ਸਿਰ ਤੋੜ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਸਮਰਥਣ ਲੈਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸਰਕਾਰ ਬਚ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਬਹੁਗੁਣਾ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਅਤੇ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. (ਐਮ.) ਦੇਸਾਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਮਰਥਣ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਦੇਸਾਈ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੀਲਮ ਸੰਜੀਵਾ ਰੈਡੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ, ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ 'ਤੇ ਪਰਦਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਦੇ ਅਸਤੀਫੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂ ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਚਵਨ ਨੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਮਰਥਣ ਮੰਗਿਆ ਪਰ ਬੇਕਾਰ ਗਿਆ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਖ਼ੁਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਲਈ ਤੜਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚਵਨ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਜਾਂ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਜਨਸੰਘ ਧੜੇ ਦੇ ਸਮਰਥਣ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਸਦਨ ਵਿਚ ਬਹੁਮਤ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਜਨਸੰਘ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ ਨੂੰ ਸਮਰਥਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਕਾਂਗਰਸ (ਉਰਸ) ਦਾ ਆਗੂ, ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਸੱਚੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ ਦਰਮਿਆਨ ਕੁਲੀਸ਼ਨ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ

ਚਵਨ ਵੱਲੋਂ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਅਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰ 'ਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ : 'ਸਾਡੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਉਜਾਗਰ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਮੁਤਾਬਕ ਇਕ ਵਿਵਹਾਰਕ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਸਰਕਾਰ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਗੌਰ ਕਰੋਗੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਾਰਾ ਕਰੋਗੇ।

ਚਵਨ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਅਤੇ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 48 ਘੰਟਿਆਂ ਅੰਦਰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਗੂ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ (ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ) ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਵਿੰਗ ਦਾ ਆਗੂ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਸਦਨ ਦਾ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਬਹੁਮਤ ਹੀ ਹਟਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਪਟਕਾ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਅਹਿਮ ਥਾਂ 'ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੇ ਸਮਰਥਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੂੰ ਸਮਰਥਣ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬੇ-ਵਿਸਾਹੀ ਮਤੇ 'ਚ ਅਸੀਂ ਪਾਰਟੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹਰੇਕ ਧੜੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸੀ ਕਿ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਜ਼ਨ ਹੇਠ ਦੱਬੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਟੁੱਟੇ। ਫਲਸਰੂਪ ਅਸੀਂ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਧੜੇ ਨੂੰ ਸਮਰਥਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ 'ਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਫੈਸਲੇ ਬਾਰੇ ਦਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦਾਅਵਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਸੀ.ਐਮ. ਸਟੀਫਨ ਅਤੇ ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ 'ਚ ਆਗੂ, ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਮਰਥਣ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ੇਕਰ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਵਿਚਾਲੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਚ ਖਟਾਸ। 1978 ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੌਰੇ ਤੋਂ ਮੁੜਨ 'ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਮੰਗਿਆ ਸੀ। ਮੀਡੀਆ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੋਰਾਰਜੀ

ਦੇਸ਼ਾਈ ਦਰਮਿਆਨ ਮਤਭੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਈ ਬੇਕਰਾਰ ਸੀ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਾਈ ਦਰਮਿਆਨ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰੀ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। 'ਸੰਭੇ' (1 ਜੁਲਾਈ 1978) ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਇਕ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ੁਕੂਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਤਾਂ ਹਦ ਹੀ ਪਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਰਮਿਆਨ ਸਮੁੱਚੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਮਾਨਸੂਨ ਸੈਸ਼ਨ 17 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਫੋਰਮ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ ਰੁੱਖ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਰਣਨੀਤੀ ਘੜਣ ਲਈ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਮਿਲਦੇ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਪਾਰਟੀ (ਸੀ.ਪੀ.ਪੀ.) ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਅਸੀਂ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸੋਧਿਆ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸੀ.ਪੀ.ਪੀ. ਦਾ ਚੇਅਰਪਰਸਨ ਚੁਣਿਆ। ਪਾਰਟੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਸੋਧ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਸਦਨ ਦੇ ਆਗੂ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਹੈ (ਦੋਵੇਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ 'ਚ) ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ, ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਐਕਸ-ਆਫੀਸ਼ਿਓ ਮੈਂਬਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੋਧ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਸੀ.ਪੀ.ਪੀ. ਦੀ ਹਰੇਕ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ।

ਮਾਨਸੂਨ ਸੈਸ਼ਨ ਲਈ ਰਣਨੀਤੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਕਰਾਂਗੇ ਪਰ ਰਾਜ ਸਭਾ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਕੇ ਜਿੱਥੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਅੰਕੜਿਆਂ 'ਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਨੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂ ਵਜੋਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾਲ ਉਠਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ :

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ, ਮੈਂ ਸਦਨ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੇ ਬੇਹਦ ਗੰਭੀਰ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਦਿਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਚੌਧਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਕਈ ਹੋਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਆਮਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਪੰਦਰਾਂ ਮਹੀਨੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹ ਕਈ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਗਲਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ

ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਉੱਚ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹੋਂ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤਾਕਤਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਬਚਾਅ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕੈਬਨਿਟ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਹਰ ਆਉਣਾ ਇਸ ਲਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਮੰਤਰੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਤਨੀਆਂ ਖਿਲਾਫ਼ ਜਾਂਚ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤਤਕਾਲੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਰਮਿਆਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਕਈ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਵੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਈ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਪੈਸ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਖੰਡਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਸ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਬੇਹਦ ਨਮੋਸ਼ੀ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਛਵੀ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ, ਆਖਰੀ ਪਲ ਤਰਸ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਦੁਖਦਾਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਇਸ ਮੁਕੰਮਲ ਜਨਤਕ ਸਕੈਂਡਲ ਨੂੰ ਢੱਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਮਲੀਨ ਕਹਾਣੀ 'ਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਜਨਤਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਗੀਰ ਸਮਝ ਕੇ ਵਰਤਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ, ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹਕੀਕਤ ਜਾਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।^{੧੭}

ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਸੂਰਵਾਰ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ ਕਲਪਨਾਥ ਰਾਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਬੈਂਚ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਮੰਗ ਦਾ ਜੁਆਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਹਲਚਲ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। 1.22 ਵਜੇ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲੰਚ ਲਈ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਵਕਾਸ਼ ਦੌਰਾਨ ਕਲਪਨਾਥ ਰਾਏ, ਸ਼ਾਮ ਲਾਲ ਯਾਦਵ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਯਾਦਵ, ਸਮੇਤ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਮੇਤ ਮੇਰੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੇ ਚੈਂਬਰ ਵਿਚ ਗਏ। ਸਦਨ ਦੇ ਆਗੂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਾਰਟੀ ਆਗੂ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ। ਜਦੋਂ 2.33 ਵਜੇ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਸੀਨ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਕਲਪਨਾਥ ਰਾਏ ਨੇ ਬੋਲਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਡਿਪਟੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਰਾਮ ਨਿਵਾਸ ਮਿਰਧਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਾਏ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕੇ। ਦੂਜੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਭੰਬਲਭੂਸਾ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁੱਦਾ ਜਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਆਖਰਕਾਰ 2.41 ਵਜੇ ਡਿਪਟੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨੇ ਪੂਰੇ ਦਿਨ ਲਈ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ।^{੧੮}

18 ਜੁਲਾਈ 1978 ਨੂੰ ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੇ ਚੈਂਬਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅਗਲੇ ਕਿਸੇ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ 'ਕਾਲ ਅਟੈਨਸ਼ਨ ਮੋਸ਼ਨ' ਦੁਆਰਾ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। 19 ਜੁਲਾਈ 1978 ਨੂੰ ਮੋਸ਼ਨ ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਵੱਲੋਂ ਤੋਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇਸਾਈ ਨੇ ਸੰਖੇਪ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ :

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਡਿਪਟੀ ਚੇਅਰਮੈਨ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਅਤੇ ਨੌਂ ਹੋਰ ਮਾਣਯੋਗ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਦਰਮਿਆਨ ਹੋਏ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰੀ ਦੇ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਾਏ ਦੋਸ਼ ਕਿ ਉਹ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਵੱਲ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਨੋਟਿਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਮਗਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲੀ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਇਕ ਕਲਕੱਤਾ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫੇ ਮਗਰੋਂ ਨਿਮਨ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ : 'ਮੈਂ ਸ਼ੁਕੂਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਈ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।'

ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਮ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹੋਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਮਤਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਆਪਣੇ ਕੈਰੀਅਰ ਦੌਰਾਨ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਦੋਵੇਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਬੁਰਾਈ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਮਾਮਲਾ ਮੇਰੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ, ਇਹ ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮਗਰ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਲਈ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਠੱਲ ਪਵੇਗੀ ਜੇਕਰ ਮੰਤਰੀ ਅਜਿਹੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਨੂੰ ਪਰਦੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਈ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰੀ ਨੂੰ 'ਗੁਪਤ' ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਜੁਆਬ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ

ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਲੈਣ ਦੇਣ ਵਿਚ ਇਸ ਅਟੁੱਟ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਦਨ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੇਣ ਦੀ ਛੋਟ ਮੰਗਦਾ ਹਾਂ।⁷¹

ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਦਾ ਕੋਰਾ ਜੁਆਬ : ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ, ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਜੁਆਬ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਜੋ ਕਿਹਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਨੇ ਪੂਰੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨਕੁਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਅਵਸਰ ਨੂੰ ਗੁਆਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਜੋ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਮੈਂ ਨਿਚੋੜ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ। ਮੋਸ਼ਨ ਨੂੰ ਤੋਰਨ ਵਾਲੇ ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਤੀਹ ਮਿੰਟਾਂ ਦੇ ਕਰੀਬ ਇਕ ਲੰਮਾ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਜੁਆਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਇਕ ਨੁਕਤੇ 'ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਉਠਾਇਆ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪ ਟਿੱਪਣੀ ਲਈ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮਿਲ ਗਈ। ਮੈਂ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ (ਚਰਨ ਸਿੰਘ) ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸਦਨ ਦੇ 'ਪਟਲ' 'ਤੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦੇ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੀਦੇ ਕੌਣ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਿਹਾ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਨਾਲ ਹਕੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਇਸਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ 'ਚ ਹੱਥੀ ਫੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨ ਲਈ। ਭੁਪੇਸ਼ ਗੁਪਤਾ, ਦੇਵੇਂਦਰ ਨਾਥ ਦਿਵੇਦੀ, ਦਿਨੇਸ਼ ਗੋਸਵਾਮੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਮੈਨਨ ਨੇ ਸਮਾਰੋਹ 'ਤੇ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰੀ ਨਸ਼ਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ। ਕਾਵਾਂ ਰੌਲੀ ਮੱਚ ਗਈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਹਫ਼ਤਾ-ਦਫ਼ਤੀ ਵਿਚ ਸਦਨ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਮਾਮਲਾ ਕਾਫੀ ਵਧ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਨੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਘਿਓ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। 4.26 ਵਜੇ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ 20 ਜੂਨ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਮੁੜ ਉੱਠਿਆ। ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੂਰਾ ਮੁੱਦਾ ਜਾਹਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰੀ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦਰਮਿਆਨ ਹੋਈ, ਸਦਨ 'ਚ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਜਦਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੁਣ ਹੋਰ ਤਰਕਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ, ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਰਮਿਆਨ ਮੁਕੰਮਲ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰੀ ਲੈ ਕੇ ਮੀਡੀਆ 'ਚ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਗਾਂਹ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਲੋਕ ਇਸ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ,

ਪਰ ਐਮ.ਪੀ. ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਅਧਿਕਾਰਤ ਸੂਚਨਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਦਨ ਵਿਚ ਗਤੀਰੋਧ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਮੁੱਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਦਨ ਛੱਡ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਦਨ ਦੇ ਆਗੂ ਐਲ.ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ ਬੋਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਦਨ 'ਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਗਤੀਰੋਧ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਸਦਨ ਛੱਡਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂ ਤੋਂ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਠਰ੍ਹਮੇ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਸਹਿਯੋਗ ਮੰਗਿਆ।

ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਉੱਤਰ 'ਚ ਕਿਹਾ ਸਦਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣਾ ਸਿਰਫ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੀ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦਨ ਦੇ ਆਗੂ ਦਾ ਜੁਆਬ ਸਾਰਥਕਤਾ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਪਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਸਦਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾਲ ਮੈਂ ਨਿਮਨ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ :

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ, ਸਦਨ ਦੇ ਮਾਣਯੋਗ ਆਗੂ ਨੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਮਾਣਯੋਗ ਆਗੂ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ 'ਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਮਲਾ ਸੁਲਝ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਮੰਗ ਕੀ ਸੀ ? ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਮੰਤਰੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਕਲਿਆਣ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਆਮ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਅਭਿਆਸ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਅਸਤੀਫਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਦਨ 'ਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਤੀਫੇ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦਿੱਤਾ— ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਆਪੋ-ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਪਰ ਸਦਨ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ, ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਨੂੰ ਲੋੜਿਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਵੀ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਿਸ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਮੰਗਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਈਆਂ, ਪਰ ਮੈਂਬਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੰਤਰੀ ਸਮੁੱਚੇ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹ, ਜਾਣਨ ਲਈ ਇਕ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਦੋਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀ ਵਾਪਰਿਆ ਜਿਹੜੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਉੱਚ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਹਿਤ ਪ੍ਰਧਾਨ

ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸਦਨ ਦੇ ਆਗੂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਸਾਰਾ ਮਾਮਲਾ ਸੁਲਝਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਸੁਲਝਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ? ਕੀ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੈਂਬਰ ਸਾਨੂੰ ਦਸ ਸਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਤੀਫੇ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਣ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਤੀਫੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰਤ ਉਲੱਥਾ ਕੀ ਹੈ। ਕੀ ਮੈਂਬਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਕੋਲ ਜਾਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਭੱਦਰਪੁਰਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਸਦਨ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭੱਦਰਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਸਨ, ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾਮਲਾ ਸੁਲਝ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਕੱਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਦਲੀਲ ਕਿ ਇਹ ਗੁਪਤ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਵੀਕਾਰਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸਮਰਥਣੀ ਹਨ। ਸੈਂਕੜੇ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮੌਹਨ ਧਾਰੀਆ ਨੂੰ ਤਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਕੈਬਨਿਟ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਦਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਮਜ਼ਮੂਨ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰ ਦਾ ਵੀ।²

ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤਰਤੀਬ 'ਚ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਇਸਨੂੰ 2.47 ਵਜੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤੱਕ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦੁਬਾਰਾ, ਫੇਰ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰਤ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। 24 ਜੁਲਾਈ 1978 ਨੂੰ ਮੁੱਦਾ ਮੁੜ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੂਸ਼ਣ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਗੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਉਠਾਏ ਨੁਕਤਿਆਂ 'ਤੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਤਰਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਕਿ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਲਈ ਗੁਪਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਬਹਿਸ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਸਰਕਾਰ ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੀ ਰਾਏ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ... ਚੇਅਰਮੈਨ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਤਰੀਕਾ ਈਜ਼ਾਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਤਸੁਕਤਾਵਾਂ ਮੱਠੀਆਂ ਪੈ ਜਾਣ ਅਤੇ ਇਕ ਅਹਿਮ ਸਿਧਾਂਤ... 'ਤੇ ਮਾੜੀ ਨਜ਼ੀਰ ਨਾ ਵਿਉਂਤੀ ਜਾਵੇ।'³

ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੂਸ਼ਣ ਨੇ ਗੇਂਦ ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੇ ਪਾਲੇ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਚੇਅਰਮੈਨ

ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਦਨ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿਹਤਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰ ਇਹ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੇ ਚੈਂਬਰ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂ, ਹੋਰਨਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਰੱਖ ਦੇਵੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ 'ਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ...'। ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਨੇ ਉਦੋਂ ਮਾਅਰਕਾ ਮਾਰ ਲਿਆ ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਹਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਨਾ ਕਿ ਮੁਕੰਮਲ ਸਦਨ ਨੂੰ।

*

ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ ਐਨ.ਕੇ.ਪੀ. ਸਾਲਵੇ ਨੇ ਇਕ ਮੋਸ਼ਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਖਿਲਾਫ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਦੋ ਵੱਖਰੇ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸਦਨ ਦਾ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਨੇ ਜਾਂਚ ਲਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਸਾਡਾ ਸਮਰਥਣ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਣ ਨਾਲ ਮੋਸ਼ਨ ਦਾ ਤੁਰਣਾ ਯਕੀਨੀ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮੁੜ-ਉੱਥਾਨ ਦੇ ਭੈਅ ਕਾਰਣ ਕਈ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਸਮਰਥਣ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਵੀ ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ ਨੇ ਟੁੱਟ ਮਗਰੋਂ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ ਆਕ੍ਰਾਤਮਕ ਰੋਲ ਨੂੰ ਸਾਜਗਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਉਹ ਅਜੇ ਤੱਕ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਦੌਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ 'ਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੂਜੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਰੋਲ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਅਹਿਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ 1978 ਦੀ ਟੁੱਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੀਆਂ ਗੈਰ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਰੋਲ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਮੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈਣ ਕਾਰਣ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੇ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਈ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ (ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ) (ਕਿਉਂਕਿ ਐਕਟ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।) ਇਸ ਲਈ ਮੋਸ਼ਨ ਅਜਿਹੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਅੜੀਅਲ ਹੋ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਉੱਘੜ-ਦੁੱਘੜ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ

ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਫਾਰਮੂਲਾ ਲੱਭਿਆ ਗਿਆ : ਭੁਪੇਸ਼ ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਚ ਇਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜੇ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਚ ਸੋਧ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨਗੇ, ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਗਾਈਡ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਦਨ ਦੀ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਲਈ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਏ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਇਸ ਫਾਰਮੂਲੇ 'ਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਈ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਐਨ.ਕੇ.ਪੀ. ਸਾਲਵੇ ਨੇ ਬਿਹਤਰੀਨ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ ਤਬਾਹਕੁਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 29 ਦੋਸ਼ ਬੇਨਿਯਮੀਆਂ ਦੇ ਲਗਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਿਸ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨੇ ਉਦੋਂ ਚੰਗਿਆੜੇ ਛੱਡੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ, ਏ.ਬੀ. ਵਾਜਪਾਈ ਅਤੇ ਜਾਰਜ ਫਰਨਾਂਡਿਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਅਗਸਤ 1968 ਵਿਚ ਹੋਏ ਇਕ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਉੱਪਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਰਦੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਦਨ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤਿੰਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਦੋਂ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ 'ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ ਸਨ, ਹੁਣ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਭੱਜੇ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਦਨ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਵਿਅੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਅੰਗ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਬੁਲਾਰੇ ਜਿਹੜੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਤਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਤੋਂ ਪਰਤ ਗਏ ਸਨ।

ਸਦਨ ਨੇ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਹਾਜ਼ਰ ਜੁਆਬੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ, ਪਰ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਦਾ ਜੁਆਬ ਅਣਖ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਦਲੇਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਤਕਰੀਰ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਕੋਈ ਕੇਸ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰ ਖਿਲਾਫ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਜਾਂਚ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੀਤੇ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦਿੰਦਿਆਂ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਖਿਲਾਫ ਅਜਿਹੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ ਗਏ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਏਜੰਸੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਵੀ ਕੁਝ ਉਜਾਗਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਦੂਜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਖਿਲਾਫ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤਿਉੱਤਰ ਜਾਂ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਚਦੇ ਰਹੇ।

ਜਦੋਂ ਬਹਿਸ ਮੁੱਕ ਗਈ 'ਮੌਜੂਦਾ' (ਸੋਧਾਂ ਸਮੇਤ) ਵੋਟਾਂ ਲਈ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਭੁਪੇਸ਼ ਗੁਪਤਾ ਵੱਲੋਂ ਤੋਰੀਆਂ ਸੋਧਾਂ ਨੂੰ 78 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 104 ਨਾਲ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਮਿਲੀ। ਬੰਦੋਬਸਤ ਮੁਤਾਬਕ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ), ਕਾਂਗਰਸ (ਉਰਸ) ਅਤੇ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਨੇ ਸੋਧ ਲਈ ਵੋਟ ਪਾਈ। ਦੂਜੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਧੜਿਆਂ ਨੇ

‘ਮੋਸ਼ਨ’ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪੱਖ ‘ਚ ਵੋਟ ਪਾਈ। ਪਰ ਇਹ ਬਹੁਤਾ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, 1978 ‘ਚ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀ ਦੋ ਸਾਲਾ ਚੋਣ ਮਗਰੋਂ ਕਾਂਗਰਸ (ਉਰਸ) ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਰਲ ਕੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਬਣੀ। ਸਦਨ ‘ਚ ਮੋਸ਼ਨ ਪਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ‘ਚ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਭੁਪੇਸ਼ ਗੁਪਤਾ ਵੱਲੋਂ ਸੁਝਾਇਆ ਸੋਧ ਇਕ ਮਾਅਰਕਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਸਨੇ ਕਥਿਤ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਿਗਾਹਬਾਨੀ ਲਈ ਇਕ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਇਕ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਜਕੜ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਉਹ ਨਾ ਸੁਝਾਅ ਨੂੰ ਮੰਨ ਸਕਦੀ ਸੀ ਨਾ ਹੀ ਠੁਕਰਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਚੱਕਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਉਹ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਦਨ ਵੱਲੋਂ ਅਪਨਾਏ ਮਤੇ ‘ਤੇ ਠੋਸ ਜੁਆਬ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੀ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੋਧੇ ਹੋਏ ਮਤੇ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਨੇ ਦੋਵੇਂ, ਸਦਨ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਲਾਹਾ ਲੈਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮਤੇ ‘ਤੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਮੈਂ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਪਰ ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਥੱਢੇ ਹੋਏ ਸਨ। 15 ਅਗਸਤ 1978 ਨੂੰ ‘ਦ ਹਿੰਦੂ’ ਨੇ ਰਿਪੋਰਟ ਛਾਪੀ ਕਿ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਸਦਨ ਵਿਚ ਅਪਨਾਏ ਮੋਸ਼ਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਨੂੰਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇਰੀ ‘ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਹੋਈ, ਭੁਪੇਸ਼ ਗੁਪਤਾ, ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਭੋਲਾ ਪਾਸਵਾਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਸੋਮੇਨ ਭੱਟਾਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾਬ ਰਾਏ ਨੇ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਭਰਮਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਸਮਾਂ ਲੈ ਰਹੀ ਹੈ ਇਹ ਜਾਣਦੀ ਹੋਈ ਕਿ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਦਨ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵੀ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਲਟਕਾਉਣ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਖਰ 24 ਅਗਸਤ 1978 ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਬੋਲੇ ਅਤੇ ਮੋਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸੁਝਾਈ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੰਕਤੀਆਂ ‘ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਰਜ਼ਾਮਤੀ ਦੀ ਅਸਮਰਥਾ ਜਤਾਈ। ਪਰਿਣਾਮਸਰੂਪ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੋ ਵਿਕਲਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਅਪਣਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ।

ਜਦੋਂ ਇਹ ਮੁੱਦਾ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਜੰਗ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਝਗੜਾਲੂ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਭਵਤ ਧਿਆਨ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ ਰੁਖ਼ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਇਸਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ‘ਚ ਅੜਿੱਕਾ

ਡਾਹ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸੰਵਿਧਾਨ 'ਚ 44ਵੀਂ ਸੋਧ ਪਾਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੁਕ ਸਕੇ (ਇਸ ਸੋਧ ਦੁਆਰਾ ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ 42ਵੀਂ ਸੋਧ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਸਕੇ, ਜਿਹੜਾ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 44ਵੀਂ ਸੋਧ ਬਾਰੇ ਸਾਡਾ ਸਟੈਂਡ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ : ਅਸੀਂ ਸੁੱਤੇ ਸਿੱਧੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਰਿਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨ ਸਨ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਅੜਿੱਕਾ ਡਾਹ ਰਹੇ ਸੀ ਗਲਤ ਸੀ।

ਇਸ ਫੈਸਲੇ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਨਿਸ਼ਚਤ ਸੀ। ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. (ਐਮ.) ਤੇ ਕੁਝ ਛੋਟੇ ਧੜਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਤਿੱਖੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੀ ਰਾਏ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਦਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ, ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਪਰਦਾ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਜਵੀਜ਼ 'ਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਬਿੰਦੂ ਅਗਾਂਹ ਹੀ ਨਿਕਲੇ। ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੂੰ ਸਦਨ ਵਿਚ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਿਸ਼ਫਲ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਦਨ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰੇ। ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਪਰਿਣਾਮਸਰੂਪ ਵੱਧ ਗਈਆਂ ਸਨ।

*

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

62. Janardan Thakur, Indira Gandhi and Her Power Game (New Delhi, 1979), P. 112.
63. Janardan Thakur, Indira Gandhi and Her Power Game (New Delhi, 1979), P. 118.
64. Ibid.
65. Ibid.
66. ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਸਨ : ਭੁਪੇਸ਼ ਗੁਪਤਾ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਰਾਓ, ਪੀ. ਰਾਮਾਮੁਰਥੀ, ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰਜੀਤ, ਬਸਾਵਾਪੁਨਈਆਰ ਅਤੇ ਆਰ.ਐਸ.ਪੀ., ਪੀ.ਡਬਲਯੂ.ਪੀ. ਅਤੇ ਐਫ.ਬੀ. ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ। ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਚ ਚੰਦਰਜੀਤ ਯਾਦਵ, ਰਘੂਨਾਥ ਰੈਡੀ, ਕੇ.ਡੀ. ਮਾਲਵੀਆ, ਕਰਪੂਰੀ ਠਾਕੁਰ, ਸ਼ਿਆਮ ਨੰਦਨ ਮਿਸ਼ਰਾ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ

ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮਜਬੂਤ ਸਮਰਥਣ ਆਧਾਰ ਦਿੱਤਾ।

67. ਕਿਵੇਂ ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਆਪਣਾ ਧੜਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਏ।

68. The Statesman, 11 July 1979.

69. Rajya Sabha Debates, Vol. CVI, No. 1, 17 July 1978, PP. 189-194.

70. Rajya Sabha Debates, Vol. CVI, No. 1, 17 July 1978, PP. 189-194.

71. Rajya Sabha Debates, Vol. CVI, No. 3, 19 July 1978, PP. 240-241.

72. Rajya Sabha Debates, 20 July 1978, PP. 248-250.

73. Rajya Sabha Debates, Vol. CVI, No. 6, 24 July 1978, PP. 187-188.

ਮੁੜ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ : ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸੱਤਾ 'ਚ ਵਾਪਸੀ

ਉੱਪ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਲੜੀ—ਸੂਬਾ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੋਕ ਸਭਾ-1977 ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸੱਤਾ 'ਚ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਮਾਂ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਮੁੜਨ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਬੈਲਟ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ, ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਜੜ੍ਹਾਂ ਉਖੜ ਗਈ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੇ ਆਜ਼ਮਗੜ੍ਹ ਲੋਕ ਸਭਾ ਸੀਟ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਾਣਕਪੁਰ ਸੀਟ ਅਤੇ 7 ਅਸੰਬਲੀ ਸੀਟਾਂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਚ ਅਤੇ ਖੇਦਬ੍ਰਹਮਾ ਸੀਟ ਗੁਜਰਾਤ 'ਚ ਜਿੱਤੀ। ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਕਰਨਾਲ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸਮਸਤੀਪੁਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਹਲਕੇ 'ਚ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਜਿੱਤ ਦੇ ਬੇਹਦ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਕ ਸਾਫ ਸੰਕੇਤ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚਵਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸ 'ਚ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਚੰਦਰਜੀਤ ਯਾਦਵ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੂਸ਼ਣ ਸਾਰੀਆਂ ਉਪਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਪਚੋਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਪੁਰੁਲੀਆ 'ਚ ਜੋਏਪੁਰ ਦੀ ਸਿਰਫ ਇਕ ਸੀਟ ਹੀ ਜਿੱਤ ਸਕੇ ਸਨ।

ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਨੇ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕਬਾਦ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮੂਹ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੁਝਾਨ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਿਆਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਫਤਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸਾਲ

ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਸਿਆਸੀ ਹਾਦਸੇ ਨਾਲ ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਬਜਾਏ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ, ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ 'ਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਗੁਆ ਲਿਆ। ਬੀਤੇ 'ਚ ਕਈ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਉਣਤਾਈਆਂ ਤੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦਲਦਲ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਅਤੇ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਲਈ ਮੁੜ ਕਾਂਗਰਸ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ।^{੧੪}

ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਜਿੱਤ ਆਮਤੌਰ 'ਤੇ ਘੱਟ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਹਲਕੇ ਕਰਨਾਟਕ ਦੇ ਚਿਕਮਗਲੂਰ ਤੋਂ—ਜਿਸਨੇ 1978 ਵਿਚ ਨਵੰਬਰ 'ਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਲੋਕ ਸਭਾ 'ਚ ਵਾਪਸੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾਟਕ ਤੋਂ ਰਾਜ ਸਭਾ 'ਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਅ ਤਕਰੀਬਨ ਚਿਕਬੱਲਾਪੁਰ ਤੋਂ ਰਜਿਸਟਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਜਾਏ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣ ਲੜਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਅਤੇ ਚਿਕਮਗਲੂਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਸੀਟ ਖਾਲੀ ਪਈ ਸੀ, ਇਕ ਮੌਕਾ ਬੁਦ-ਬ-ਬੁਦ।

ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਉਮੀਦਵਾਰੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋਕ ਸਭਾ 'ਚ ਮੁੜ ਐਂਟਰੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਉਪ ਚੋਣ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦੇਵੇਗੀ। ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਬੇਹਦ ਗੁਪਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਪ ਚੋਣ ਦਾ ਸ਼ਡਿਊਲ ਜਨਤਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦਵਾਰੀ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤੀ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਧੱਕਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਬਦਹਵਾਸੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿਲਾਫ ਖੜਾਉਣ ਲਈ ਯੋਗ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸਾਬਕਾ ਆਗੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿਲਾਫ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਲੜਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਸਨ।

ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਨਅਤ ਮੰਤਰੀ ਜਾਰਜ ਫਰਨਾਂਡਿਜ਼ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਚੋਣ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ। ਸੂਬੇ 'ਚ ਚੰਗੀ ਸਾਖ ਕਾਰਣ ਕਰਨਾਟਕ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵਿਰੇਂਦਰ ਪਾਟਿਲ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਉਮੀਦਵਾਰ ਵਜੋਂ ਉਤਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹਾਰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜਾਰਜ ਫਰਨਾਂਡਿਜ਼ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ

ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੱਦ ਹੀ ਪਾਰ ਕਰ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਉਮੀਦਵਾਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਵੋਟ ਜ਼ਾਇਆ ਨਾ ਕਰੋ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਕੀ ਉਮਰ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਕੱਟਣੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਜਿੱਤ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਸਮੂਹਾਂ, ਖ਼ਾਸਕਰ 'ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਗਰੁੱਪ' ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਾਹਵੇਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਾਪੀਆਂ ਮੁਫਤ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਮਹਿਲਾ ਜਿਸਦਾ ਨਾਅ ਨੰਦਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਮੰਨੀ-ਪ੍ਰਮਾਣੀ ਕਲਾਕਾਰ ਸਨੇਹਲਤਾ ਰੈਡੀ ਦੀ ਧੀ ਸੀ, ਨੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਨਾਲ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹਰੇਕ ਰੈਲੀ 'ਚ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕੀਤਾ। ਮੰਤਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਖਿਲਾਫ਼ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਉਕਸਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਪੁਲਿਸ ਝਾਂਸੇ, 'ਚ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਿੰਮਾ ਸੂਬਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਉੱਪਰ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਚਲਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਂਦੇ ਕਿ ਅਮਨ-ਅਮਾਨ ਨਾਲ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਡਾਹਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਦਾ ਕੰਮ ਬੇਹਦ ਕਠਿਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਬੇਹਦ ਸੰਜਮ ਵਰਤਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਚੋਣ ਕਾਰਜ ਬਿਹਤਰੀਨ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਅੱਠ ਅਸੰਬਲੀ ਖੰਡ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਆਗੂਆਂ—ਸੂਬਾ ਮੰਤਰੀਆਂ, ਸਾਬਕਾ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀਆਂ, ਐਮ ਪੀਜ਼ ਅਤੇ ਐਮ.ਐਲ.ਏਜ਼ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਤੁਮਕੁਰ ਤੋਂ ਐਮ.ਪੀ. ਕੇ. ਲੱਕਪਾ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਲਈ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਕੇ. ਹਨੁਮੰਬਈਆਹ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸਮਰਥਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਰੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ। ਆਰ. ਗੁੰਡੂ ਰਾਓ, ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਅਤੇ ਮਾਰਗਰੇਟ ਅਲਵਾ ਨੇ ਇਸ ਚੋਣ ਵਿਚ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੁਆਲੇ 'ਜਨਤਕ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ' ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਸੀ। ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਵਾਂਗ ਪੂਜਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਰੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ-ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਵਰਗ ਤੋਂ, ਜੁੜਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਜਦਕਿ ਭਾਰਤੀ ਮੀਡੀਆ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਮਸ਼ਗੂਲ ਰਿਹਾ। ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੌਰਾਨ ਚੋਣ ਦੀ ਕਵਰੇਜ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਮੁਹਾਰਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸਨ। ਲੰਦਨ ਆਧਾਰਤ ਭਾਰਤੀ ਲੇਖਕ ਸਸ਼ਨੀ ਬਰਾਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਲਈ ਚੋਣ ਕਵਰੇਜ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਆਲੋਚਕ ਸੀ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਚੋਣਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬੇਹਦ ਪ੍ਰਸੰਨ ਸੀ।

ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਕਿ ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਪੈਸਾ ਰੋਹੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੇ ਖ਼ਬਰ ਛਾਪੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਨਿਕਟ ਹਮਰਾਜ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਨਕਦੀ ਪੇਟੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਖ਼ਾਸਕਰ ਮੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਹੈ। ਜਾਰਜ ਫਰਨਾਂਡਿਜ਼ ਨੇ ਵੀ ਘਰ-ਘਰ ਜਾਕੇ ਚੰਦਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਟਕ ਰਚਿਆ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀਆਂ ਹੱਥ 'ਚ ਬਾਲਟੀ ਫੜੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਚੰਦਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਛਾਪੀਆਂ। ਤਸਵੀਰ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਜਿੱਥੇ ਨਕਦੀ ਲਈ ਤਰਸ ਰਹੀ ਹੈ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਟਰੱਕਾਂ ਦੇ ਟਰੱਕ ਰੋਹੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਹਲਕੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਰੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਤਾਕਤ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ 'ਚ ਮੁੜ ਐਂਟਰੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਨਾਕਾਫੀ ਸੀ। ਉਹ ਚਿਕਮਗਲੂਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਸੀਟ ਆਪਣੇ ਨਿਕਟ ਵਿਰੋਧੀ ਤੋਂ 80,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਗਈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਮੁੜ ਐਂਟਰੀ ਨਾਲ ਤਤਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮੋੜਾ ਲਿਆ। ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ (ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ ਨੇ ਵੀ) ਨੇ ਉਸਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦੇ ਸਿਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਜਨਤਕ ਤੁਹਮਤਾਂ 'ਚ ਉਸਦੇ 'ਮਨੀ ਪਾਵਰ' ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਗੂ ਐਸ.ਏ. ਭਾਂਗ ਨੇ ਕਟਾਖਸ਼ ਦੀ ਹੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਆਪੂ ਬਣੇ ਜਹਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਝੰਬਿਆ ਉਹ ਵੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਚੋਣ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਜਾਰਜ ਫਰਨਾਂਡਿਜ਼ ਨੂੰ 'ਮਾਤਮ' ਤਾਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ।

*

ਚਿਕਮਗਲੂਰ ਵਿਖੇ ਜਿੱਤ ਮਗਰੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇੰਡੋ-ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਫਰੈਂਡਸ਼ਿਪ ਸੁਸਾਇਟੀ ਸਮੇਤ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਹਫਤੇ ਲੰਮੇ ਦੌਰੇ ਲਈ ਲਾਰਡ ਸਵਰਾਜ ਪਾਲ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਫਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈ ਲਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਸਪੋਰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕੂਟਨੀਤਕ ਪਾਸਪੋਰਟ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਰਹੇ ਹੋਰਨਾਂ ਆਮੰਤ੍ਰਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗੀਤਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੋਨੀਆ ਗਾਂਧੀ, ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ,

ਸੀ.ਐਮ. ਸਟੀਫਨ, (ਲੋਕ ਸਭਾ 'ਚ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂ) ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਧਵ ਸਿੰਘ ਸੋਲੰਕੀ ਸਨ। ਅਸੀਂ 10 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਏਅਰ ਇੰਡੀਆ ਦੀ ਫਲਾਈਟ ਲਈ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਸੋਨੀਆ ਗਾਂਧੀ, ਗੀਤਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕਲੈਰਿਜ਼ਮ ਵਿਖੇ ਰੁਕੇ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਤਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਗਰੁੱਪ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛੇ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਪ੍ਰੈਸ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿਲਾਫ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਣਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਯੂ.ਕੇ. ਦੀਆਂ ਜਨਤਕ ਹਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਪ੍ਰਤਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ 'ਤੇ ਠੰਡਾ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। 'ਸੰਡੇ ਟਾਈਮਜ਼' ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ 'ਚ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸੁਆਗਤੀ ਮਹਿਮਾਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ : 'ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਿੰਨ (ਰੂਪ ਵਿਚ), ਇਹ ਇਕ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਇੱਥੇ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਆਉਣ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੇ। ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸੁਆਗਤ, ਜਸ਼ਨ, ਸਨਮਾਨ ਜਾਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਤੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।' 'ਸੰਡੇ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ' ਨੇ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਬਕਾ ਭਾਰਤੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਪ੍ਰਤੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਜਨਤਕ ਹਸਤੀਆਂ ਲਈ 'ਸ਼ਾਂਤ ਭਲਮਾਣਸੀ ਸ਼ਾਇਦ ਅਕਲਮੰਦੀ ਵਾਲਾ ਰਵੱਈਆ ਹੋਵੇਗਾ।' 'ਇਕੋਨੋਮਿਸਟ' ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮਾਨਤਾ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਜਿਹੜੀ ਉਹ ਭਾਲ ਰਹੀ ਸੀ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਾਰੇ ਮਸ਼ਵਰਿਆਂ ਅਤੇ ਯਾਦਦਹਾਨੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੇ ਦੌਰੇ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਜੇਮਜ਼ ਕੈਲਾਬਨ ਨੇ 10 ਡਾਉਨਿੰਗ ਸਟਰੀਟ 'ਤੇ ਚਾਹ ਲਈ ਸੌਂਦਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਾਰਡ ਮਾਉਂਟਬੈਟਨ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੀ ਆਗੂ ਮਾਰਗਰੇਟ ਥੈਚਰ ਨਾਲ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਉੱਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮਾਈਕਲ ਫੂਟ ਨੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਭਾਰਤ ਦਾ ਏਕੀਕਰਤਾ' ਅਤੇ 'ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਚੈਂਪੀਅਨ' ਗਰਦਾਨਿਆ। ਇੰਡੋ-ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਫਰੈਂਡਸ਼ਿਪ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਸਾਲਾਨਾ ਡਿਨਰ ਦੌਰਾਨ ਦਿੱਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ, ਮਾਈਕਲ ਫੂਟ ਨੇ ਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਟਿੱਪਣੀ 'ਚ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਕ ਬੰਦ ਚੈਟਪਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਈ ਹੋਰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਇਸ ਵਿਚ ਜੁੜਨੀਆਂ ਹਨ।' ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਿਆ

ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਅਗੰਮਵਾਚੀ ਸਨ। ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ 1982 ਵਿਚ ਮੈਂ ਦੁਬਾਰਾ ਮਾਈਕਲ ਫੁਟ ਨੂੰ ਉਸੇ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਸਾਲਾਨਾ ਡਿਨਰ 'ਚ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗੰਮਵਾਚੀ ਯਾਦ ਕਰਵਾਈ, ਉਹ ਬੇਹਦ ਖੁਸ਼ ਸਨ।

ਲੰਦਨ ਵਿਖੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਤਿੱਖੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਕਿਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਖਿਲਾਫ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਸਾਊਥਾਲ ਵਿਖੇ ਭੈੜਾ ਅਤੇ ਹਿੰਸਕ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਤਾ (ਪਾਰਟੀ) ਪੱਖੀ ਐਸੋਸਿਏਸ਼ਨ 'ਦ ਫਰੈਂਡਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ' ਨੇ ਸਾਰੇ ਯੂ.ਕੇ. ਵਿਚ ਪੱਤਰ ਵੰਡ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ (ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ) ਆਖਣ ਕਿ 'ਉਹ ਇਕ ਅਣਚਾਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ।'

ਵੇਲਜ਼ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਮਾਅਰਕੇ ਦਾ ਸੀ। ਸਵਰਾਜ ਪਾਲ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਵਾਲੀ ਇਕ ਸਪਾਇਰਲ ਮਿਲ ਦੇ ਉਦਘਾਟਨੀ ਸਮਾਗਮ ਮੌਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵੁਕ ਭਾਸ਼ਣ ਨੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਖਿਸਕਾ ਦਿੱਤੀ। ਵੇਲਜ਼ ਉਹ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਐਨਿਉਰਿਮ ਬੇਵਨ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤੇ। ਬੇਵਨ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਮਿੱਤਰ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੇਵਨ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਧੀ ਨੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਦਿਲਖਿਚਵਾਂ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਦਰੇਵੇਂ ਦੇ ਭਾਵਨਾਪੂਰਣ ਦੌਰ ਨੂੰ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਇਕ ਵਰਕਰ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਵੇਲਜ਼ ਤੋਂ ਵੀ ਚੋਣ ਲੜਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਸੀਟ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦੀ। ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੇਲਜ਼ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਮਰੋੜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਟੀਲ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਧਨ ਦੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਘੜੀ ਗਈ।

ਭਾਰਤ ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਉਸਨੇ ਮਾਸਕੋ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਕੁਝ ਅਹਿਮ ਸੋਵੀਅਤ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਰ ਕੁਝ ਜ਼ਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪਾਰਟੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਸਿਰਫ ਮੈਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। (ਸੋਨੀਆ ਗਾਂਧੀ ਇਟਲੀ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਯੂਰਪ 'ਚ ਆਪਣੀ ਠਹਿਰ ਵਧਾ ਲਈ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਗੀਤਾ ਨੇ ਹੋਰ ਚਾਰ ਹਫਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ 'ਚ ਰੁਕਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।) ਅਸੀਂ ਏਅਰੋਫਲੌਟ ਏਅਰਲਾਈਨਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਆਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਏਅਰਕਰਾਫਟ ਦੇ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਕੈਬਿਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਯਾਤਰੀ

ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੰਦਨ ਤੋਂ ਸਫਰ ਕਰ ਰਹੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਇਕ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਆਗੂ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਮਾਸਕੋ ਏਅਰਪੋਰਟ ਦੇ ਰਿਜ਼ਰਵ ਲੈਂਜ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸੋਵੀਅਤ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਸੋਵੀਅਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਰੁਕਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਡਿਨਰ ਕੀਤਾ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਏਅਰਪੋਰਟ 'ਤੇ ਕੀ ਵਾਪਰਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਆਗੂ ਜਿਸਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਖ਼ਬਰ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ 'ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਮਾਸਕੋ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਉਤਰੇ ਸੀ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਉਹ (ਇੰਦਰਾ) ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਭਾਰਤੀ ਦੂਤਾਵਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦੌਰੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਪ੍ਰੈਸ ਰਿਪੋਰਟਰਾਂ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਸੋਵੀਅਤ ਆਗੂ ਦਾ ਨਾਅ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹਿਆ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਮੁੱਕ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ 20 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ। ਕਰਨਾਟਕ ਤੋਂ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੰਨੜ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਜਯੋਤੀ ਬਾਸੂ ਵਰਗੇ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. (ਐਮ.) ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਨਾਲ 'ਮਨਹੂਸ ਵੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ।' ਜਦਕਿ ਬਹੁਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਹ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਐਮ.ਪੀ. ਰਹੀ।

ਨਵੰਬਰ 1978 ਵਿਚ ਸੰਸਦ 'ਚ ਦੋ ਜਨਤਾ ਮੈਂਬਰਾਂ ਮਧੂ ਲਿਮਏ ਅਤੇ ਕੰਵਰ ਲਾਲ ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰਾਂ ਖਿਲਾਫ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾਇਆ ਅਤੇ ਸਪੀਕਰ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਖਿਲਾਫ਼ ਅਜਿੱਕਾ ਡਾਹੁਣ, ਡਰਾਉਣ-ਧਮਕਾਉਣ, ਤੰਗ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਝੂਠੇ ਕੇਸ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੌਰਾਨ ਮਾਰੂਤੀ ਉਦਯੋਗ ਲਿਮਟਿਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਦੱਸਿਆ। ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸੰਬੰਧਤ ਅਫਸਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਅਫਸਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਇੰਜ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ

ਨਿਯਮਤ ਡਿਊਟੀ ਤਹਿਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਤਰਕ ਨੂੰ ਕੋਈ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਕਮੇਟੀ ਨੇ 'ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਿਚੋੜ' ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮਾਰੂਤੀ ਉਦਯੋਗ ਲਿਮਟਿਡ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ, ਜਿਸਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਉਸਦੇ ਬੇਟੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਉਲੰਘਣਾ ਅਤੇ ਹੱਤਕ ਸਦਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਵਧੀਕ ਨਿੱਜੀ ਸਕੱਤਰ ਆਰ.ਕੇ. ਧਵਨ ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਡੀ. ਸੇਨ ਨੂੰ ਵੀ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਮਲ ਮੁਤਾਬਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਦਨ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸੂਝ ਉੱਪਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੋ ਸਜ਼ਾ ਵਾਜ਼ਬ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਦੇਵੇ।

ਮੋਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਦਨ ਦੇ ਆਗੂ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਵੱਲੋਂ ਸਦਨ 'ਚ ਤੋਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਨਾਰਦਨ ਠਾਕੁਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Indira Gandhi and Her Power Game' 'ਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਗਰਮ ਤੇ ਨਰਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਨ।¹⁵ ਕੁਝ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਦਕਿ ਦੂਜੇ ਨਰਮੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਅਤੇ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਇਕ ਵਾਰ ਲਈ ਤਾਂ ਸਖ਼ਤ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਲੋੜ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਸੀ ਕਿ ਝਾੜ ਪਾਉਣੀ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਗਰਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਮੋਸ਼ਨ ਤੋਰਿਆ ਗਿਆ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਦਨ ਤੋਂ ਖਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ ਜਦ ਤਕ ਸਦਨ ਸਥਗਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਕਈ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. (ਐਮ.) ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੋਲਿਟਬਿਊਰੋ ਮਤੇ ਵਿਚ ਸਖ਼ਤ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਰੁੱਧ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਇਸਨੇ ਕਿਹਾ... 'ਜਦੋਂ ਸਖ਼ਤ ਸਿਆਸੀ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਬਹੁਤ ਅਫਰਾ-ਤਫਰੀ ਅਤੇ ਨਜ਼ਾਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਬੀਰਾਂ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਲੜਾਕੇ ਅੰਦਾਜ਼ 'ਚ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ ਬੇਹਦ ਸਖ਼ਤ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਮੰਗ ਸੱਤਾਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ 'ਚ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਲੈਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਵੇਗਾ।' ਚਵਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਬੇਹਦ ਸਖ਼ਤ ਕਦਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਗਰਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਉਸਨੂੰ ਕੱਢਣ 'ਤੇ ਅਟੱਲ ਸਨ।

ਕੁਝ ਸੂਹੀਏ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਭੇਜੇ ਗਏ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਮਾਫੀ ਮੰਗ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਂ ਹੀ ਕੱਢਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ-ਗਵਾਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਸਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਨਾਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਣ ਪ੍ਰੇਰਣਾਦਾਇਕ ਅਤੇ ਅਗੰਮੀ ਸੀ (ਵੇਖੋ ਅੰਤਿਕਾ 13)। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਉਹ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨਾਕਾਮੀਆਂ ਇਸ ਦੀ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਵਧਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬੇਤੁਕੇਪਣ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸੰਬੰਧਤਾ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਅਤੇ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਵਿਪਰੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਹ ਫਾਸੀਵਾਦ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਲਈ ਉਪਜਾਊ ਮਿੱਟੀ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਏਗੀ।

ਮੋਸ਼ਨ ਅਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਦਨ 19 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ 5.05 ਵਜੇ ਸਥਗਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਸੋਨੀਆ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਤੇ ਬੱਚੇ ਵੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀ ਦੀ ਇਕ ਸਤਰ ਪੜ੍ਹੀ : 'ਅਲਵਿਦਾ ਆਖੋ, ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ।'

ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਤੋਂ ਖਾਰਜ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜਣ 'ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੁਕੀ। ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪ ਸੁਣਵਾਈ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਇਕ ਬਿਲ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅੰਦੋਲਨ ਹੋਏ। ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਜੁਡੀਸ਼ਲ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਆਪੀ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। 16 ਮਈ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੈਲੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਤੋਂ ਕੱਢਣਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹਿਰਾਸਤ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ। ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਵਰਕਰਾਂ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹਮਦਰਦਾਂ ਨੂੰ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਣ ਅਤੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ 'ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਅਤਿਆਚਾਰ ਖਿਲਾਫ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ 20-21 ਦਸੰਬਰ 1978 ਨੂੰ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜੁਆਬ ਦੇਣ ਲਈ ਭੂਮਿਕਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਗਤੀ ਫੜ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹੀਆਂ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਹੁੰਗਾਰਾ ਐਨਾ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ ਕਿ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਨੂੰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਰਕੁਲਰ ਜਾਰੀ ਕਰਨੇ ਪਏ ਕਿ ਅੰਦੋਲਨ ਇਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਤ ਢੰਗ 'ਚ ਰਹੇ। ਅਜਿਹੇ ਇਕ ਸਰਕੁਲਰ (ਨੰ. 34, 21 ਦਸੰਬਰ 1978) ਵਿਚ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਸੀ : 'ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸਾਡੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਜੀਵਨ ਰੇਖਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵੱਲੋਂ ਇਸਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਲਣਾ ਅਤੇ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਾਡੇ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰੇਗੀ, ਪਰ ਇਹ ਖੁਦ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਏਗੀ।

ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੁੱਜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਜ਼ਮਾਨਤ 'ਤੇ ਰਿਹਾਅ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਤ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਹਿਰਾਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਟੈਂਟ ਲਾ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਠੰਡ ਨੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਪਸਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ 'ਜੇਲ੍ਹ ਭਰੇ ਅੰਦੋਲਨ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ : 27 ਦਸੰਬਰ 1978 ਨੂੰ ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਨੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਮੀਟਿੰਗਾਂ, ਰੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਪਦਯਾਤਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਘਟਨਾਵਾਂ ਭਰਪੂਰ 1978 ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਟੁੱਟ ਨਾਲ ਮੂਧੇ ਮੂੰਹ ਡਿੱਗੇ, ਪਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆ ਉਮੀਦ ਅਤੇ ਨਵਿਆਈ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ। ਆਪਣੇ ਜਨਤਕ ਆਕਰਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਭਾਰਤ ਅਪੀਲ ਵਾਲੇ ਸਿਰਫ ਇਕੋ ਆਗੂ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕਰਕੇ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ 'ਅਸਲੀ' ਕਾਂਗਰਸ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਲੇਰ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਆਗੂ, ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਚੋਣਾਵੀ ਸਿਆਸਤ ਬਾਰੇ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਰਪੂਰ—ਇਕ ਮੇਲ, ਜਿਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਬਣਾਇਆ। ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਨਹੀਂ ਸਿਆਸੀ ਬਨਵਾਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਸੁਖਦਾਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਆਦੀ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਆਜ਼ਮਗੜ੍ਹ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੌਰਾਨ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਸਮਾਨ ਹੇਠ ਸੌਣ ਤੋਂ ਵੀ ਨਾ ਕਤਰਾਈ, ਜਾਂ ਫੇਰ ਆਂਧਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੌਰਾਨ ਉਸਦੀ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਦੀ ਰਿਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨ ਰੱਦ ਪਾਈ ਗਈ ਜਾਂ ਬੇਲਚੀ ਲਈ ਹਾਥੀ 'ਤੇ ਵੀ ਸਵਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾਦਾਇਕ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ

ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਮਤ, ਭਰੋਸਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਾ। ਗ਼ੈਰ-ਅਦਾਕਾਰੀ ਵਾਲਾ ਇਕੱਠ ਜਿਸਨੂੰ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨਾਅ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿਨ ਗਿਣਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸਹਿਜ ਤਰਦੀਦ ਭਰਪੂਰ, ਇਸ ਕੋਲ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਅਤੇ ਮਜਬੂਤ ਕਾਂਗਰਸ ਵੱਲੋਂ ਉਪਲਬੱਧ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਚਵਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਧੜੇ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇਕੱਲਵਾਂਡਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਮਨਾਮੀ 'ਚ ਧੱਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਾਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਬਰ ਪੁੱਟ ਲਈ ਸੀ।

*

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

74. ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮਤਾ, 15 ਮਈ 1978
75. Janardan Thakhur, Indira Gandhi and Her Power Game (New Delhi, 1979), PP. 90-91

ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦਾ ਨਵੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ

ਸਾਲ 1979 ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਵੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਦੀ ਤਾਘ, ਆਰ.ਐਸ.ਐਸ. ਅਤੇ ਜਨਸੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ 'ਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧ ਰਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧੜਿਆਂ 'ਤੇ ਵੱਧ ਰਹੀ ਨਿਰਭਰਤਾ, ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਜੁੱਡਲੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਧੜੇਬੰਦਕ ਲੜਾਈ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸੰਬੰਧਤਾ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜੋੜਣ ਵਾਲੀ ਇਕੋ ਤਾਕਤ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੋੜੀ ਰੱਖਿਆ ਉਹ ਸੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਉਗਮਣ ਦਾ ਲੁਕਿਆ ਭੈਅ।

ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਅਤੇ ਵਰਕਰਾਂ 'ਤੇ ਬੇਰੋਕ ਹਮਲੇ ਜਾਰੀ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ 'ਤੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਬਰਕਤ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸੂਬਾਈ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕੁੱਟਿਆ ਗਿਆ। ਭੁਵਨੇਸ਼ਵਰ ਵਿਖੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਅੰਗਰੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਕੇ.ਸੀ. ਲੇਂਕਾ ਅਤੇ ਬੀ.ਐਮ. ਮੋਹੰਤੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਮ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਪਰ ਕੋਈ ਓੜਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਢਾਹੁਣ ਲਈ ਨਾ ਕਾਫੀ ਸੀ ਐਨਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਦਾ ਪੱਧਰ।

ਦੋਹਰੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਮੁੱਦਾ—ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਆਰ.ਐਸ.ਐਸ. ਨੂੰ ਮਧੂ ਲਿਮਾਏ ਵਰਗੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜਨਸੰਘ ਮੈਂਬਰ ਆਰ.ਐਸ.ਐਸ. ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਬੰਧਣੀ ਤਣੀ ਤੋੜ ਦੇਵੇ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਖਾਸ ਕਰ ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੂਬਾਈ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਆਰ.ਐਸ.ਐਸ. ਤੱਤਾਂ

ਦਾ ਭਾਰੂ ਹੋਣਾ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਵੋਟ ਬੈਂਕ 'ਤੇ ਮਹਿੰਗਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਅਸਮਰਥਤਾ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲਾਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਾਲੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹਿੱਤਾਂ ਅਤੇ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਨੇ ਹਰੀਜਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਸ਼ਾਸਨ ਵੇਲੇ ਮਿਲ ਰਹੇ ਲਾਹਿਆਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਕੀਤਾ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਣ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੁਆ ਲਿਆ ਸੀ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਗੱਦੀਓਂ ਲਾਹੁਣਾ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਦੋਸ਼ਾਰੋਪਣ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਿਸਾਨ ਰੈਲੀ, ਸਾਰੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਪਾੜ ਦੇ ਲੱਛਣ ਸਨ। ਚੋਣਾਵੀ ਸਫਲਤਾ ਅਤੇ 1978 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਨ ਸਮਰਥਣ, ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਕੇ ਧੜਿਆਂ ਨੂੰ ਭੈਭੀਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬਚਾਅ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਤਭੇਦ ਭੁਲਾਉਣੇ ਪੈਣਗੇ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਖਿਲਾਫ ਬਦਲਾਯੋਗੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

*

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਅਸੀਂ ਜਨਤਕ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਨਤਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਗਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਨਸਮੂਹ ਆਕਰਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਦਵੈਖ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਪਿਆ ਕਿ ਉਹ ਹੀ ਅਸਲੀ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਬਦਲ ਹੈ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਹਿਮ ਆਗੂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਚਵਨ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਮੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀ ਸੀ। ਸੀ.ਐਮ. ਸਟੀਫਨ ਅਤੇ ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦੋਵੇਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪੂਰਬੋਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਚਿੱਥ ਪਾਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਜਿਹਾ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਉੱਪਰ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਖਰਕਾਰ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕੁਝ ਅਹਿਮ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਤੱਕ ਅੱਪੜਨਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਕੈਪਟਨ ਵਿਲਿਅਮਸਨ ਸਾਂਗਮਾ ਅਤੇ ਪੀ.ਏ. ਸਾਂਗਮਾ ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਮੇਤ ਮੇਘਾਲਿਆ 'ਚ ਆਪਣੇ ਧੜੇ ਦੇ। ਜਿਹੜੇ ਹੋਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਉਹ

ਸਨ : ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਦੋਰੇਂਦਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਾਂਗ ਕੀਸ਼ਿੰਗ ਮਣੀਪੁਰ, ਚਿਤੇਨ ਜਾਮਿਰ ਅਤੇ ਐਸ.ਸੀ. ਜਾਮਿਰ ਨਾਗਾਲੈਂਡ, ਪੀ.ਕੇ. ਬੁੰਗਨ ਅਤੇ ਗਿਗਾਂਗ ਅਪਾਂਗ ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਲਾਲ ਬਨਰਵਾਲਾ ਮਿਜ਼ੋਰਮ ਅਤੇ ਐਨ.ਬੀ. ਖਾਟੀਵਾਡਾ ਸਿੱਕਮ ਤੋਂ। ਐਸ.ਕੇ. ਪਾਟਿਲ ਅਤੇ ਕੇ. ਹਨੁਮੰਬਈਆਹ 1979 ਵਿਚ ਸਭੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਸੂਬਾ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਮਾਂ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਮਗਰੋਂ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਰੀਜਨਾਂ ਅਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ 'ਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਨਾਕਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1977 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਦੁਰਗਤੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਆਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲੱਗਣ ਕਾਰਣ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਾਲ ਭਰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਦਾ ਸਾਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੈਸ਼ਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ 21-22 ਅਪ੍ਰੈਲ 1979 ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਿਆਸੀ ਮਤੇ ਵਿਚ ਐਕਸ਼ਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਲੀਕਣ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਐਕਸ਼ਨ ਪਲਾਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀ, ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਅਥਾਹ ਵਿੱਤੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ਜਦਕਿ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਅਸੀਮਤ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਬੇਹਦ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਖਰਚਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ। ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਚੀ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਜਾਪਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਇਕੱਠਾਂ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਫੰਡ ਲਈ ਅਪੀਲ ਕਰਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੀ.ਸੀ.ਸੀ. ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਧੀਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੂਪਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਫੰਡ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਜਿਸਦੇ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਵਾਲੇ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲੇ।

ਚਿਕਮਗਲੂਰ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਅਪਨਾ ਲਈ ਸੀ ਉਹ ਖੁਦ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਆਗੂ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਚੋਣ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਉਸਦੇ ਕਾਰਣ ਸੀ—ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸੂਬਾ ਅੰਸ਼ਬਲੀ ਵਿਚ ਜੇ.ਬੀ. ਕ੍ਰਿਪਲਾਣੀ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਦੁਹਰਾਈ ਕਿ ਉਹ (ਉਰਸ) ਚਿਕਮਗਲੂਰ ਤੋਂ ਇਕ ਸਕੂਲ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਵੀ ਚੋਣ ਜਿਤਵਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਗਰੇਵਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਆਖਰੀ ਰਿਪੋਰਟ 17 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ

ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਵਰੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰਮ ਰਿਪੋਰਟ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਰਸ 'ਤੇ ਭਾਈ ਭਤੀਜਾਵਾਦ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਲਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਤੋਂ ਗੈਰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਲਈ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵੋਟਾਂ ਪਾਈਆਂ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਨੇ ਅਹਿਸਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਦੀ ਦੂਜੀ ਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਚਾਪਲੂਸੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਆਖਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਰਸ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਆਗੂ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਅਤੇ ਜਾਰਜ ਫਰਨਾਂਡਿਜ਼, ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਰਜਨੀ ਪਟੇਲ ਅਤੇ ਸ਼ਰਦ ਪਵਾਰ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਵਿਖੇ ਗੋਇਨਕਾ ਦੇ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਟਾਵਰ 'ਚ ਪੈਂਟ ਹਾਊਸ 'ਚ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਨੇ ਸਾਬਕਾ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੇ ਬਗੈਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।⁷⁶

*

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧੜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਰਸਮੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੀ ਤਰਫੋਂ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਸਵਰਣ ਸਿੰਘ, ਜਿਹੜੇ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਂਗਰਸ (ਓ) ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣੇ ਸਨ, ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਕਾਂਗਰਸਾਂ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਦੇਵੇਂਦਰ ਦਿਵੇਦੀ, ਬਿਪਿਨ ਪਾਲ ਦਾਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਏਕਤਾ ਲਈ ਜਨਤਕ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੇ 21 ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਮਤੇ ਵਿਚ ਨੱਥੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

26 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸਵਰਣ ਸਿੰਘ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ 'ਤੇ ਮਿਲੇ। ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਬਿਆਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ : ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ 'ਚ ਏਕਤਾ ਲਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ : 'ਆਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀ 'ਚ ਅੜਿੱਕਾ ਡਾਹੁਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।⁷⁷ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਇਕ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੌਰਾਨ ਸਵਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਏਕਤਾ ਦੇ ਛੇਤੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਪ੍ਰਗਟਾਈ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੁਣੌਤੀ ਖੜ੍ਹੀ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂ ਗਰਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ 'ਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸਵਰਣ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੰਭਲਾ। ਇਹੋ ਜਿਹਿਆਂ ਵਾਂਗ ਡੀ.ਕੇ. ਬਰੂਆ, ਉੱਨੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਣ, ਸੰਗਤ ਰਾਏ ਅਤੇ ਦਾਦਾ ਸਾਹਿਬ ਰੂਪਵਤੇ, ਦਿਨੇਸ਼ ਗੋਸਵਾਮੀ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ 'ਤੇ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇੰਦਰਾ-

ਸਵਰਣ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਬਿਆਨ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਲ 'ਚ ਫਸਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਭੁਲਾਂਦਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਹਿਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਮਨਸ਼ਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਗਰਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਮੁਢਲੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਏਕਤਾ ਇਸ ਲਈ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਦਾਲਤਾਂ ਬਿਲ ਅਤੇ 'ਕਿੱਸਾ ਕੁਰਸੀ ਕਾ' ਮਾਮਲੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਦੋਸ਼ ਸਿੱਧੀ ਅਟੱਲ ਸੀ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਏਕਤਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੁਰੰਤ ਰੁਕ ਜਾਣ। 'ਕੋਈ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਨਹੀਂ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਸੀ। ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ ਦੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਸ਼ਰਦ ਪਵਾਰ ਨੇ ਪੂਰੇ ਦਮ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਖਰਕਾਰ ਕਾਂਗਰਸ (ਓ) ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਚੈਪਟਰ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਏਕਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਏਕਤਾ ਵਾਰਤਾ ਬਾਰੇ ਨਵਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਅਸੀਂ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਵਿਰੋਧੀ ਨੀਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਜਨ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਡੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਯੂਸੀ ਮਿਲੀ। ਅਸੀਂ ਉਦਾਸ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਏਕਤਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਕਾਂਗਰਸ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਇਸ ਦੇ ਮਗਰ ਹੀ ਕਰਨਾਟਕ 'ਚ ਮੁਸੀਬਤ ਆਣ-ਅੱਪੜੀ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਦੱਸ ਚੁਕਿਆਂ ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਉਡਾਰੀਆਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਲੋਕ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹੁਣ ਤੀਜੇ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਗੈਰ ਆਰ.ਐਸ.ਐਸ. ਧੜਿਆਂ, ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੋਵੇ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨਾਲ ਡਿਨਰ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਵਾਰ ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚਲੇ ਇੰਦਰਾ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜੇ ਤੋਂ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਉਰਸ ਨੇ ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਦੀ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ : ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂਗਤੀ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ।... ਮੈਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ 'ਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ... ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਜੀ-ਹਜ਼ੂਰੀਆ ਸਮਝਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਨਾ ਕਰਨਾ।⁷⁸ ਬਿਨਾਂ ਸੱਦੀ ਅਤੇ ਬੇਸੁਆਦੀ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਨੇ ਕਈ ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੇ ਇਸੇ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਜਿਸਨੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਉੱਪਰ ਨਜ਼ਲਾ ਝਾੜਿਆ, ਤਾਰਕੇਸ਼ਵਰੀ ਸਿਨਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਦੁਆਲੇ ਸ਼ਨੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।' ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਹੋਰ ਬੋਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ

ਮੀਟਿੰਗ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਮੈਂਬਰਾਂ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਨਾਟਕੀ ਪਟਾਖਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਜਨਵਰੀ 1978 ਵਿਚ ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਨੂੰ ਕਰਨਾਟਕ ਵਿਚ ਐਡਹਾਕ ਪੀ.ਸੀ.ਸੀ. ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ ਤਾਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪੇ ਹੀ ਸੂਬਾ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣਗੇ 'ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਅਹੁਦਾ' ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਿਆਂ। ਪਰ ਉਰਸ ਦੋਵੇਂ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਹੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੀ.ਸੀ.ਸੀ. ਪ੍ਰਧਾਨ ਲਈ ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਟਾਲਦੇ ਰਹੇ। ਆਖਰ 8 ਮਈ 1979 ਨੂੰ ਸੀ.ਕੇ. ਜਫਰ ਸ਼ਰੀਫ ਨੇ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੂਬਾ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਉਰਸ ਦਾ ਅਸਤੀਫਾ ਮੰਗ ਲਿਆ। ਉਸੇ ਦੌਰਾਨ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਰਨਾਟਕ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੀ.ਸੀ.ਸੀ. ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਲਈ 11 ਮਈ ਨੂੰ ਮੀਟਿੰਗ ਸੱਦਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਉਰਸ ਨੇ ਪੀ.ਸੀ.ਸੀ. ਪ੍ਰਧਾਨ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਛੱਡਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਪਰ ਪੀ.ਸੀ.ਸੀ. ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਲਈ ਅੜ ਗਏ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਇਕਾਈਆਂ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਮੁਤਾਬਕ ਹੀ ਚੁਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਜਨਵਰੀ 1978 ਵਿਚ ਟੁੱਟ ਦੌਰਾਨ ਅਸੀਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਆਈ.ਐਨ.ਸੀ. ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਇਕੱਤਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣਿਆ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਡੀਜ਼, ਸਮੇਤ ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ., ਸੀ.ਪੀ.ਬੀ. ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰਤ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਧਾਰਣ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਉਰਸ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਹਾਈ ਕਮਾਨ ਖਿਲਾਫ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੰਮੇਲਨ ਦੌਰਾਨ ਪੀ.ਸੀ.ਸੀ. ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।

ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਬੋਰਡ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਖ਼ਤ ਸਟੈਂਡ ਲਿਆ ਅਤੇ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਨਹੀਂ ਆਵਾਂਗੇ। ਉਰਸ ਨੂੰ ਆਮ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਐਡਹਾਕ ਪੀ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਰੇਕ ਪੀ.ਸੀ.ਸੀ. ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਰਸ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਅਤੇ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੀ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਟੇਢੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੀ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਅਹਿਮ ਹਨ,

ਪਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਹਿਮ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਖਰਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਉੱਪਰ ਵੱਡਾ ਕਟਾਖਸ਼ (ਤਾਅਨਾ) ਸੀ। ਉਹ ਖੁਦ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਛਵੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੀਂਹ ਪਵੇ ਜਾਂ ਧੁੱਪ ਹੋਵੇ ਬੰਗਲੌਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਅਤੇ ਗਲੀਆਂ ਉਸਦੇ ਆਦਮ ਕਦ ਕਟ ਆਉਣ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ।

ਜਿਉਂ ਹੀ ਮਾਮਲਾ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਰਨਾਟਕ ਜਾਣ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਮੰਗਲੌਰ ਤੋਂ ਐਮ.ਪੀ. ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪੂਰਣ ਭਗਤ ਜਨਾਰਧਨ ਪੁਜਾਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਗੁੰਡੂ ਰਾਓ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੂਹਰਲੀ ਸਫ ਵਿਚ ਨਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਉਰਸ ਵਾਸਤੇ ਲਾਲ ਝੰਡੀ। ਮੈਂ ਮਈ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮਹੀਨਾ ਅਤੇ ਜੂਨ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਕਰਨਾਟਕ 'ਚ ਹੀ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਸੀ.ਐਮ. ਸਟੀਫਨ ਅਤੇ ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਵੀ ਬੰਗਲੌਰ 'ਚ ਆਏ ਅਤੇ ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਪਰ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਅੱਡ ਹੋਣ ਲਈ ਅਟੱਲ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਸਥਿਰਤਾ ਨਾਲ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਤਾਕਤਵਰ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੋਂ ਅੱਡ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਲਈ ਹੁਣ ਗੈਰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਛਲਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਚਿਕਮਗਲੂਰ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ : 'ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਆਖੋਗੇ ? ਉਸਦਾ ਕਰਿਸ਼ਮਾ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ? ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ।'⁷⁹

ਨਦੀ ਪਾਰ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਮੱਲਾਹ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਕਰਨਾਟਕ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ 'ਚ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜਨਾਰਧਨ ਪੁਜਾਰੀ, ਵੀਰੱਪਾ ਮੋਇਲੀ, ਐਸ. ਬੰਗਾਰੱਪਾ, ਜਫਰ ਸ਼ਰੀਫ ਅਤੇ ਕੇ. ਮੱਲਾਨਾ ਵੀ ਸਨ। ਕਰਨਾਟਕ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਦਿੱਲੀ ਆ ਕੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਉਰਸ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਉੱਥੇ ਪਾਰਟੀ ਇਕਾਈ ਬਣਾਉਣ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਐਡਹਾਕ ਪੀ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਸੁਆਲ ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਰਸ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ-ਸਫਾਈ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰੀਏ ਕਿਸੇ ਸਖ਼ਤ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਦੋ ਉਪਜਾਊ ਥਾਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਖੁਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਣੇ

ਚਾਹੀਦੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੁਲਾਂਕਣ 'ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਧਾਰਣਾ ਦਸ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਰਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ਾਮਦੀ ਨਾਲ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੀ ਛਵੀ ਧੂਮਲ ਹੋਵੇਗੀ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਕਦੇ ਵੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗੇ। ਸਟੀਫਨ ਅਤੇ ਅੰਤੁਲੇ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਮਰਥਣ ਕੀਤਾ। ਆਖਰਕਾਰ 7 ਜੂਨ 1979 ਨੂੰ, ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਨੇ ਨਿਮਨ ਮੈਂਬਰਾਂ : ਐਸ. ਬੰਗਾਰੱਪਾ (ਪ੍ਰਧਾਨ), ਬੀ. ਸ਼ੰਕਰਾਨੰਦ, ਡੀ.ਕੇ. ਨਾਇਕਰ, ਐਮ. ਵੀਰੱਪਾ ਮੋਇਲੀ, ਜਨਾਰਧਨ ਪੂਜਾਰੀ, ਏ.ਕੇ. ਸਮਦ, ਬਲਾਸੀਅਸ ਡੀ' ਸ਼ੁਜਾ, ਸਾਹੁਰ ਸ਼ਿਵੰਨਾ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਬੀ.ਐਨ. ਕੋਂਗੇ ਗੋੜਾ ਅਤੇ ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ (ਐਕਸ ਆਫੀਸ਼ਿਓ) 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਐਡਹਾਕ ਕਰਨਾਟਕ ਪੀ.ਸੀ.ਸੀ. ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ।

ਬੀ. ਬਾਸਾਵਾਲਿੰਗੱਪਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕਮੇਟੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਰਾਜੀ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਬੰਗਲੌਰ ਵਾਪਸ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਸੁਰ ਬਦਲ ਲਈ ਅਤੇ ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਖਿਲਾਫ ਬਿਆਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਫੇਰ ਉਹ ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਦੀ ਬੱਘੀ 'ਚ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਹਾਈਕਮਾਨ ਖਿਲਾਫ ਕਠੋਰ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਧੜਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭੰਗ ਪੀ.ਸੀ.ਸੀ. ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਕ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਖਿਲਾਫ ਉਨਮਾਦੀ ਧੁੰਨ ਛੇੜੀ। ਇਹ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬੇਹਦ ਗੈਰ ਅਣਖੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਰ ਗੁੰਡੂ ਰਾਓ ਦਾ ਕੈਬਨਿਟ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਮੰਗਿਆ। ਗੁੰਡੂ ਰਾਓ ਦਾ ਕਸੂਰ ਸਿਰਫ ਐਨਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵਫਾਦਾਰ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਇਹ ਨਿੱਜੀ ਬਦਲਾਖੋਰੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਵਾਲੇ ਕਦਮ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁੰਡੂ ਰਾਓ ਨਵੀਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਿਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬਿਆਨ ਜਾਰੀ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਓ) ਨੇ ਸਵੀਕਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਅੰਤ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਕੌਮੀ ਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ, ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਦਾ ਆਲੋਚਕ ਰਿਹਾ, ਨੇ ਉਸ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਚੰਗਿਆਈ ਲੱਭ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਗਏ।

ਕਾਂਗਰਸ ਹਾਈਕਮਾਨ ਵੀ ਮੁਕ ਦਰਸ਼ਕ ਬਣ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਰਸ ਨੂੰ ਕਾਰਣ ਦੱਸੇ ਨੋਟਿਸ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਬਜਾਏ ਆਪਣੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਅਸੁਖਾਵਾਂ ਜਵਾਬ ਭੇਜਿਆ ਜਿਸਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਬੇਚੈਨ ਹੈ।

ਸੀ.ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਜ਼ਾਹਰ ਸਨ। ਉਰਸ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਕਰਨਾਟਕ ਕਾਂਗਰਸ' ਬਣਾ ਲਈ। ਉਸਨੇ ਨਾ ਅਸਤੀਫਾ ਦਿੱਤਾ ਨਾ ਸੁਲਾ-ਸਫਾਈ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਐਮਪੀਜ਼ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿਆਲੀ ਦੁਨੀਆ ਵੱਲ ਧੱਕਣ 'ਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਰਨਾਟਕ 'ਚ ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਉਸਦੀ ਛਵੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਰੋਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਇੰਦਰਾ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਮਰਥਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੌਮੀ ਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਵੀ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਕਿ ਕਈਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਲੀਡਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਉਹੋ ਵੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਮਸ਼ਰੂਫ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਤੋਂ ਐਨ.ਕੇ. ਤਿਰੁਪਦੇ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਤੋਂ ਗਗਨ ਭਾਈ ਬਰੋਟ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ (ਜਿਹੜੇ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ) ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਕਰਨਾਟਕ ਵਿਖੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਆਗੂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਜਨਸਾਧਾਰਣ ਦਾ ਸਮਰਥਣ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਬੰਗਾਰੱਪਾ, ਮੌਇਲੀ, ਸ਼ਰੀਫ, ਪੁਜਾਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕਰਨਾਟਕ ਵਾਪਸ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹਸਨ, ਚਿਤਰਾਦੁਰਗਾ, ਤੁਮਕੁਰ, ਮਾਂਡਿਆ, ਚਿਕਮਗਲੂਰ, ਕਰਕਲਾ, ਬੇਲਬੰਗਾਡੀ, ਮੈਂਗਲੋਰ ਅਤੇ ਉਡੁਪੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਤ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਸਥਾਰਤ ਦੌਰੇ ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਬੰਗਲੌਰ ਦੇ ਗਲਾਸ ਹਾਊਸ ਵਿਖੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸਦੀ ਮਿਤੀ 15 ਜੁਲਾਈ 1979 ਮਿੱਥੀ ਗਈ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਬੰਗਲੌਰ ਵਿਖੇ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਤੋਂ ਰਾਤ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁੱਜ ਗਈ ਅਤੇ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਹੋਇਆ। ਏਅਰਪੋਰਟ ਤੋਂ ਕੁਮਾਰਾਗਕੁਪਾ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਸੜਕ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੂਬੇ ਦੇ ਹਰੇਕ ਭਾਗ ਤੋਂ ਆਏ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਰਕਰਾਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀ। ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਦੇ ਅਸਤੀਫੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਉਦੋਂ ਮਿਲੀ ਜਦੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਜਨਤਕ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤੁਰੰਤ ਦਿੱਲੀ ਮੁੜ ਆਏ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਹੋਣੀ 'ਚ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀਆਂ ਹੁਣ ਇਸਦੇ ਅਖ਼ੱਕ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਵੱਲ ਲਿਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਰਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਵੀ ਚੁਪਚਾਪ ਨਹੀਂ ਬੈਠੇ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਰਨਾਟਕ ਕਾਂਗਰਸ ਬਣਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੋੜ-ਵਿਛੋੜਾ ਕਾਂਗਰਸ (ਓ) ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਿਆ, ਜਿਹੜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਰੀ ਮੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਅਤਿਭਾਵੁਕ ਸੀ। ਉਰਸ ਦੇ ਇਸ ਸਾਹਸੀ ਕਦਮ ਲਈ ਸਿਰਫ ਮੁਬਾਰਕਬਾਦ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਤਸ਼ਤਰੀ 'ਚ ਪਾਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਰਾਤੋਂ-ਰਾਤ ਕਾਂਗਰਸ (ਓ) ਕਾਂਗਰਸ (ਉਰਸ) ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਇਸਦੇ ਰਹਿਨੁਮਾ।

ਪਰ ਇਹ ਅੰਤ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ-ਵਿਛੋੜਾ ਕਰਨ ਦੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅੰਦਰ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਉਰਸ ਦਾ ਸਫਾਇਆ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦਕਿ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੇ 28 ਵਿਚੋਂ 27 ਸੀਟਾਂ 'ਤੇ ਫਤਿਹ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ (ਸਿਰਫ ਇਕ ਸੀਟ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪੱਲੇ ਪਈ)।

*

ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਵਸੰਤਦਾਦਾ ਪਾਟਿਲ ਅਧੀਨ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਓ) ਕੁਲੀਸ਼ਨ ਸਰਕਾਰ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਰਦ ਪਵਾਰ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਓ) ਐਮ.ਐਲ.ਏਜ਼ ਦੇ ਇਕ ਧੜੇ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਮਰਥਣ ਨਾਲ ਹੁਣ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾ ਲਈ। ਐਨ.ਕੇ. ਤਿਰੁਪਦੇ ਠੰਡੇ ਪੈ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਦੇ ਕੈਂਪ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ।

ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਟਿਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

*

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

76. Janardan Thakur, Indira Gandhi and Her Power Game (New Delhi, 1979), P.104.
77. Times of India, 27 February
78. ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਸੈਸ਼ਨ, 21 ਅਪ੍ਰੈਲ
79. Janardan Thakur, Indira Gandhi and Her Power Game (New Delhi, 1979), P. 100

1980 ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ 'ਚ

1980 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧੀ। ਇਹ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਨਬਜ਼ 'ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਸਦੀ ਉਂਗਲ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਮਾਕੇਦਾਰ ਜਿੱਤ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕੀਤੀ। ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਪਾਰਟੀ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਂ ਚੋਣ ਲੜਣ ਲਈ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ 'ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲੱਭਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਿਹੜੇ ਸਰਕਾਰ ਚਲਾ ਸਕਣ'—ਚੋਣਾਵੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਪ੍ਰਤੀ ਐਨਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ। ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਆਧਾਰ ਵਾਲਾ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ 1980 ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਨਾ ਲੜਣ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਮੇਰੀ ਹਠੀ 'ਤੇ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਬੋਲਪੁਰ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਚੋਣ ਲੜੀ ਅਤੇ 68,629 ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. (ਐਮ.) ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੀਟ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ (ਉਹ ਇਸ ਹਲਕੇ ਤੋਂ 1962, 1971 ਅਤੇ 1977 'ਚ ਜੇਤੂ ਰਹੇ ਸਨ)। 1962 ਦੀ ਹੱਦਬੰਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਂਗਰਸ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਸੀਟ ਸਿਰਫ ਇਕ ਵਾਰ 1967 'ਚ ਜਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਹਾਰ ਨੇ ਮੇਰਾ ਮਨੋਬਲ ਡੇਗ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ 200,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਵੋਟਾਂ ਵੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. (ਐਮ.) ਬਿਹਤਰ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਲੜਾਈ, ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਉੱਦਮ ਦੀ ਕਮੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਾੜਾ ਕੁਝ ਸਥਾਨਕ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਢਾਹ-ਭੰਨ ਆਦਿ ਕੁਝ ਅਹਿਮ ਕਾਰਣ ਬਣੇ ਮੇਰੀ ਹਾਰ ਲਈ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ

(ਆਈ) ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵਧੀਆ ਰਿਹਾ। ਇਸਨੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਬਹੁਮਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਇਸਨੇ 42 ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ 4 ਸੀਟਾਂ ਹੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀਆਂ। ਬਰਕਤ ਮਾਲਦਾ ਤੋਂ 12,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਕਾਮਯਾਬ ਉਮੀਦਵਾਰ ਸਨ : ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਸੇਨ, ਆਨੰਦ ਗੋਪਾਲ ਮੁਖਰਜੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਗੋਲਾਮ ਯਜ਼ਦਾਨੀ।

ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਗੀਤਾ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਸੇ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਦਿੱਲੀ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਫਲਾਈਟ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਲੀ ਮੁੜ ਆਇਆ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾ 12, ਵੈਲਿੰਗਟਨ ਕਰੈਸੈਂਟ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਨਿਮਨ ਉਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਚੋਣ ਲੜਣ ਦੀ ਹਠੀ 'ਤੇ ਨਾਖੁਸ਼ ਸੀ। ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਹਾਰ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਾਖੁਸ਼ੀ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਨਿਸਚਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਝਾੜਿਆ ਗਿਆ।

ਰਾਤ ਦੇ 9 ਵਜੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਡਾਈਨਿੰਗ ਰੂਮ ਵਿਚ ਲੰਮੇ ਡਾਈਨਿੰਗ ਟੇਬਲ ਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੰਡ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਦੇ ਟੱਬ ਵਿਚ ਡੋਬੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਡਾਈਨਿੰਗ ਟੇਬਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਝਿੜਕਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੁੱਕਣ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੋਲਪੂਰ ਤੋਂ ਚੋਣ ਲੜਣ ਦੇ ਗਲਤ ਫੈਸਲੇ ਲਈ ਕੋਸਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਬੇਸਮਝੀ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੀ ਮੂਰਖਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਸਿਵਾਏ ਚੁਪਚਾਪ ਖੜਣ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਣ ਤੱਕ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਦ ਮੈਨੂੰ ਫਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਟੋਕਰੀ ਦੇ ਕੇ ਘਰ ਭੇਜਿਆ।

ਮੀਡੀਆ ਤਜਵੀਜ਼ਤ ਕੈਬਨਿਟ ਬਾਰੇ ਕਿਆਸਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਕਈ ਨਾਂਅ ਸੁਝਾਏ ਗਏ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਹਰੇਕ ਨੇ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਚੋਣਾਵੀ ਹਾਰ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣੇਗੀ। ਬੰਗਾਲੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਬਰਕਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਮਰਥਕ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣੇ ਗਏ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅਹਿਮ ਵਿਭਾਗ ਦੇਣ ਦੀ ਸੂਹ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੁਧ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਦਿੱਲੀ ਆਏ ਅਤੇ ਬਰਕਤ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜੀਤ ਪਾਲ ਦੇ ਪਾਰਕ ਹੋਟਲ 'ਚ ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਮੇਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ 'ਤੇ ਡਿਨਰ

‘ਤੇ ਆਏ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਧਰਮ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸੁਆਦ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਜਿਹਾ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸਾਮ, ਉੜੀਸਾ, ਕਰਨਾਟਕ ਅਤੇ ਆਂਧਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਏ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਕੈਬਨਿਟ ‘ਚ ਮੇਰੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨਗੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਮਲਾ ਜਿਵੇਂ ਹੈ ਰਹਿਣ ਦਿਓ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਲਾੱਬੀ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਉਹ ਹਠੀ ‘ਤੇ ਅੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਓਨਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਮਲਾ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕੋਲ ਲਿਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

10 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਆਗੂ ਚੁਣੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਆਮ ਵਾਂਗ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਨਾਂਅ ਵੀ ਸ਼ੰਕਰਾਨੰਦ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਕਰਨਾਟਕ ਦੇ ਚਿੱਕੋਦੀ ਤੋਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਲਈ ਚੁਣੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਪੂਰਨੀਆਂ ਤੋਂ ਮੈਂਬਰ ਜਮੀਲ-ਉਰ-ਰਹਿਮਾਨ ਨੇ ਤਾਈਦ ਕੀਤੀ।

11 ਅਤੇ 12 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਘਰ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਮਿਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਜਿਹਾ ਰਿਹਾ—ਸੂਬਿਆਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ, ਉੜੀਸਾ, ਆਂਧਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ, ਕਰਨਾਟਕ, ਕੇਰਲ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਚੁਣੇ ਗਏ ਐਮ.ਪੀ. ਆਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਆਗੂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਕੁਝ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਉਂ, ਸ਼ਾਇਦ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਹਾਰ ਮੇਰੇ ‘ਤੇ ਭਾਰੂ ਨਾ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਰਬਹਾਦੁਰ ਭੰਡਾਰੀ ਅਤੇ ਅਸਾਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਜੋਗੇਂਦਰ ਨਾਥ ਹਜਾਰਿਕਾ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ (ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ) ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪੂਰਬੋਤਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸੀ। 12 ਜੂਨ ਦੀ ਦੁਪਹਿਰ, ਕਮਲਨਾਥ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਅਤੇ ਕੈਬਨਿਟ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸੂਚਨਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੱਚਾਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਮਲਨਾਥ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਬਰਕਤ ਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ ਥਾਪਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਥੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਜਾਂ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਕੈਬਨਿਟ ‘ਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੋਈ ਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਫੁਰਿਆ ਕਿ ਕਮਲਨਾਥ ਮੇਰਾ ਮਨ ਟਟੋਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਂਹ ਆਖੀ, ਉਹ ਆਖਦਿਆਂ ਤੁਰ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਅਤੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਜਦ ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ 'ਤੇ ਪੁੱਜਾ। ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਅਫਸੋਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਕਾਰਣ ਮੈਂ ਮਾਯੂਸ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਲਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਹਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਮਾਥਾਪੱਚੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਲਈ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨੀ ਜਿੱਦ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਣਜ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕੈਬਨਿਟ ਹੈਂਕ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਰਕਾਰ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲਿਆਂ 'ਚ ਹੋਵਾਂਗਾ ਜਾਂ ਫੇਰ ਦੂਜਿਆਂ 'ਚ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਢੁਕਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਮੈਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਰ ਬਹਾਦੁਰ ਭੰਡਾਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸ 'ਚ ਰਲੇਵੇਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਕੀਮ ਘੜਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਰਾਏ ਪੁੱਛੇ ਬਗੈਰ ਕਈ ਕਾਰਣ ਦੱਸੇ ਇਸ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਦਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦੱਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਅ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੈਬਨਿਟ 'ਚ ਸੰਭਾਵੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਵੀਹ ਕੁ ਮਿੰਟਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਫਲ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਇਕ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਟੋਕਰੀ ਮੇਰੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਗੇਟ 'ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਕ ਚੰਗੇ ਮਿੱਤਰ ਬਰੁਨ ਸੇਨ ਗੁਪਤਾ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਬਰੁਨ ਬਾਬੂ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਨੋਨੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਕੈਬਨਿਟ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਸਹੀ ਵੀ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ 13 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ 'ਤੇ ਕਈ ਲੋਕ ਆਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਕੀਤਾ।

14 ਜਨਵਰੀ ਦੀ ਸਵੇਰ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਮਿਤੀ ਮਿੱਥੀ ਗਈ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਆਸਾਂ ਨਾਲ ਬੇਕਰਾਰ ਸਨ। ਸਵੇਰੇ 9.30 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਮੈਨੂੰ ਆਰ.ਕੇ. ਧਵਨ

ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ, ਮੈਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 11 ਵਜੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਸੱਦੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਕਸਟਮਜ਼ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਸੀ.ਬੀ.ਈ.ਸੀ. (ਸੈਂਟਰਲ ਬੋਰਡ ਆਫ ਐਕਸਾਈਜ਼ ਐਂਡ ਕਸਟਮਜ਼) ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਸ੍ਰੀ ਅਬਰੇਲ ਦੇ ਨਾਲ, ਮੇਰੀ ਮਿਆਦ 1975 ਤੋਂ 1977 ਤੱਕ, ਮੈਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਸ਼ੋਕਾ ਹਾਲ ਪੁੱਜਿਆ⁸⁰, ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਸੀਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੁਰੰਤ ਅਹਿਸਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੁਝ ਗਲਤ ਸੀ। ਆਰ.ਕੇ. ਧਵਨ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਏ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਕੋਲ ਗਏ ਅਤੇ ਫੇਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਨਾਲ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਕਿ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਵਾਲੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਨਾਅ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਟਾਈਪ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣੇ 'ਚ ਇਹ ਉਕਾਈ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕੁਦਰਤੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਸੀਟ ਨਹੀਂ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਤਰ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਆਰ. ਵੈਂਕਟਰਮਨ ਅਤੇ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਹਾ ਰਾਓ ਵਿਚਕਾਰ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਸਹੁੰ ਚੁੱਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਹਸਤਾਂਤਰਣ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਪਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਹਾ ਰਾਓ ਅਤੇ ਆਰ. ਵੈਂਕਟਰਮਨ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਵੇਰਵੇ ਬਾਰੇ ਅਣਜਾਣ ਹਨ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਰਣਕ੍ਰਮ ਮੁਤਾਬਕ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ। ਕੁਲ 22 ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਬਤੌਰ ਕੌਂਸਲ ਆਫ ਮਨਿਸਟਰਜ਼ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ।⁸¹ ਕੌਂਸਲ ਆਫ ਮਨਿਸਟਰਜ਼ ਦੀ ਸੂਬਾ-ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡ ਇੰਜ ਸੀ : ਯੂ.ਪੀ.-2, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ-2, ਆਂਧਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼-3, ਤਮਿਲਨਾਡੂ-2, ਬਿਹਾਰ-3, ਕਰਨਾਟਕ-2, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ-1, ਗੁਜਰਾਤ-1, ਪੰਜਾਬ-1, ਹਰਿਆਣਾ-1, ਅਸਾਮ-1, ਉੜੀਸ਼ਾ-1, ਰਾਜਸਥਾਨ-1 ਅਤੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼-1⁸²। ਕੈਬਨਿਟ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਮੈਂ ਹੀ ਇਕੱਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਹਾਰਿਆ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ 'ਦਿ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ' ਨੇ ਮੇਰੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਕੈਬਨਿਟ 'ਚ ਆਖਰੀ ਮਿੰਟ 'ਚ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਹੜੇ ਹੁਣੇ ਜਿਹੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਸਭਾ ਚੋਣ ਹਾਰ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਅ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੀਲਮ ਸੰਜੀਵਾ ਰੈਡੀ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਗਈ ਆਖਰੀ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਮੀਡੀਆ ਅਫਵਾਹ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ 22 ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਟੀਮ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਜੋਤਿਸ਼ ਮੁਤਾਬਕ ਸੁਭਾਗ ਅੰਕ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਵਤ ਝਾਅ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬੇਸ਼ਕ ਅਫਵਾਹਾਂ ਉਪਜਾਊ ਸੋਚਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਪਜਦੀਆਂ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ।

ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਯੂਨੀਡੋ (ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਇੰਡਸਟਰੀਅਲ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ)-III ਦੀ ਦਿੱਲੀ 'ਚ ਮੇਜ਼ਬਾਨੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਾਂ, ਜਿਸ 'ਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮੁਖੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਆਰ. ਵੈਂਕਟਰਮਨ ਨੇ ਬਤੌਰ ਸਨਅਤ ਮੰਤਰੀ ਭਾਰਤੀ ਵਫਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਐਸ. ਰੰਗਾਚਾਰੀ ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਮਿਆਦ ਦੌਰਾਨ ਸੈਂਟਰਲ ਬੋਰਡ ਆਫ ਐਕਸਾਈਜ਼ ਐਂਡ ਕਸਟਮਜ਼ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਬਤੌਰ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਰੈਵੇਨਿਊ ਤੇ ਖਰਚੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਰੈਵੇਨਿਊ ਅਤੇ ਬੈਂਕਿੰਗ ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਇਨ-ਚਾਰਜ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੱਸਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਏ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੈਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਆਗੂ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਆਗੂ ਕੌਣ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਾਜ ਸਭਾ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਐਮ.ਪੀਜ਼—ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ, ਭੀਸ਼ਮ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਂ—ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਇੱਛੁਕ ਸਨ ਅਤੇ ਲਾਓਂਗਿਰ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਉਮਰ 'ਚ ਵੱਡੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਘੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਪਰ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਕੋਲ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ 18 ਜਨਵਰੀ 1980 ਅਤੇ ਮੁੜ ਅਗਸਤ 1981 'ਚ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ 31 ਦਸੰਬਰ 1984 ਤੱਕ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ।

ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੈਂ ਰਾਜ ਸਭਾ 'ਚ ਸਦਨ ਦਾ ਆਗੂ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਗਿਣਤੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਘੱਟ ਸੀ, ਰਾਜ ਸਭਾ 'ਚ ਮੇਰੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਸੰਪੂਰਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਧਰਮਸੰਕਟ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਚਿੰਤਾ

ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਰ. ਵੈਂਕਟਰਮਨ ਇਸ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਨਗੇ।

*

ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ 244 ਦੇ ਸਦਨ ਵਿਚ ਸਿਰਫ 69 ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਸਥਿਤੀ ਬੇਢੰਗੀ ਸੀ ਪਰ ਅਸਾਧਾਰਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ 1969 ਦੀ ਟੁੱਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬਹੁਮਤ ਗੁਆ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਘਾਟ 1972, 1974 ਅਤੇ 1976 ਦੀਆਂ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ 'ਚ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ 1977 ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸੱਤਾ 'ਚ ਆਈ ਫੇਰ ਰਾਜ ਸਭਾ 'ਚ ਇਹ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ 'ਚ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਦਨ 'ਚ ਉਸ ਸਮੇਂ 169 ਮੈਂਬਰ ਸਨ, ਪਰ 1978 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਫੇਰ ਟੁੱਟ ਗਈ ਅਤੇ 1978 ਦੀ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਚੋਣ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਮੂਲਰੂਪ ਵਿਚ ਘੱਟ ਗਈ।⁸³ ਆਂਧਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸੂਬਾ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਬਹੁਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਉਰਸ) ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਸੀ।

ਮੈਂ 31 ਦਸੰਬਰ 1984 ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਮਿਆਦ ਸਦਨ ਦਾ ਆਗੂ ਰਿਹਾ, ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਤਾਜਿਆ ਗਿਆ। ਤਦ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂ ਵਜੋਂ ਲੰਮੀ ਅਵਧੀ ਵਾਲਾ ਮੈਂ ਦੂਜਾ ਆਗੂ ਸੀ ਗੋਬਿੰਦ ਬੱਲਭ ਪੰਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮਨਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਦਨ (ਰਾਜ ਸਭਾ) ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮੀ ਅਵਧੀ ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਰਹੀ 2004 ਤੋਂ 2014 ਤੱਕ।

ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਸੈਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਮੈਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨੂੰ ਭਾਂਪ ਲਿਆ। ਅਤੇ ਸਦਨ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜ ਸਭਾ 'ਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬਹੁਮਤ ਸੀ ਪਰ ਅਸੀਂ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਧੰਨਵਾਦੀ ਮਤੇ ਲਈ ਸਮਰਥਣ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਉਸ ਸੰਬੋਧਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ (ਵਿਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ) ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਆਪਸੀ ਸੂਝ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬਹੁਮਤ ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾ ਲਿਆਉਣ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਇਸ

ਤਰਕ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਭਰੋਸਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਬਾ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹ 1977 ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਸਿਰਫ ਇਸੇ ਭਰੋਸੇ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਮਤੇ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਦੌਰਾਨ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਅਜਿਹਾ ਭਰੋਸਾ ਦੇ ਕੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਬੱਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਮੁੱਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਾਜ਼ੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸਮੇਤ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਗਰੁੱਪ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਘੋਖ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਦਲਬਦਲੀ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਦੋਸ਼ੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹਰਿਆਣਾ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਵਿਚ ਦਲਬਦਲੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਗੈਰ-ਕਾਂਗਰਸੀ ਟਿਕਟਾਂ 'ਤੇ ਚੁਣੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਕਰਨਾਟਕ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। 1978 ਵਿਚ ਕਰਨਾਟਕ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਚਵਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਸੋਧਿਆਂ ਹੀ ਜਿੱਤੀ ਸੀ। ਕਰਨਾਟਕ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਤੋਂ ਛੇਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ ਰਹੇ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਉਸਦੀ ਹਮਾਇਤ 'ਤੇ ਰਹੇ। ਉਦੋਂ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਟੁੱਟ ਗਈ। 1980 ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਮਗਰੋਂ ਦੇਵਰਾਜ ਉਰਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਹਾਰ ਗਏ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵੱਲ ਮੁੜ ਆਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁੰਝੂ ਰਾਓ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਇਕ ਟੁੱਟ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਛੇ ਤੋਂ ਸੱਤ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅੰਦਰ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) 'ਚ ਮੁੜ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਦਲਬਦਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਭਜਨ ਲਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਟੀਮ ਸਮੇਤ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) 'ਚ ਆਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਕੇ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬੇਹਦ ਔਖੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਦਨ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬਹੁਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਲਾ ਟਾਕਰਾ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਸੈਸ਼ਨ 'ਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਭਿਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਧੰਨਵਾਦ ਮਤੇ ਦੌਰਾਨ ਸੀ। ਭੁਪੇਸ਼ ਗੁਪਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਧੰਨਵਾਦ ਮਤੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਸੋਧ ਜੋੜਣ ਲਈ ਚਾਲ ਚੱਲੀ : ਅਫਸੋਸ ਕਿ ਤਕਰੀਰ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਦਲਬਦਲੀਆਂ ਦੇ ਹੰਭਲਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ

ਕਰਦੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸੰਘੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਉਲੰਘਣਾ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਪਲਟਣ ਅਤੇ ਜਮਹੂਰੀ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਮਾਪਦੰਡ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਹੰਭਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗੀ।⁸⁴

ਮੁੱਦਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਿੱਧੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸੂਬਾ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਦਲੀਲ 'ਤੇ ਟਿਕੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਅਜਿਹਾ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀ। ਸਾਰੇ ਪਾਰਟੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਿ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਆਜ਼ਾਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੋਂ ਸਮਰਥਣ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਮਤਾ ਹਾਰ ਗਏ।

ਇਹ ਸੋਧ 75 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 79 ਵੋਟਾਂ ਨਾਲ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਮਾਰਗਰੇਟ ਅਲਵਾ, ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਕੇ.ਸੀ. ਪੰਤ, ਦਿਨੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਰੇਂਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੋਧ ਦੇ ਪੱਖ 'ਚ ਵੋਟ ਪਾਈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਾਰ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਾਰਗਰੇਟ ਅਲਵਾ ਅਤੇ ਕੇ.ਸੀ. ਪੰਤ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਕੈਬਨਿਟ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦਕਿ ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨੂੰ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੇ ਜਾਇੰਟ ਸਕੱਤਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਆਰ.ਕੇ. ਪੋਦੇਰਾ, ਦਿਨੇਸ਼ ਗੋਸਵਾਮੀ, ਬੀ.ਪੀ. ਮੌਰਿਆ ਅਤੇ ਦੇਵੇਂਦਰ ਦਿਵੇਦੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵੋਟਾਂ ਮਿਲੀਆਂ।

ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਇਸ ਹਾਰ ਕਾਰਣ ਮੈਂ ਛੋਟਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਇਹ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੁਝ ਪਾਰਟੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਵਿਧਿ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਰਹੇ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਨਾਲ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਮੈਂ ਸੰਸਦੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਧਿ ਭੀਸ਼ਮ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਮੈਂਬਰ ਤੋਂ ਸਫਾਈ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਚਾਰੇ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਮੈਂਬਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਖੇਦ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ। ਮੇਰੇ ਸਖ਼ਤ ਰਵੱਈਏ ਦਾ ਅਸਰ ਪਿਆ : ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਕਦੇ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਪਰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਧਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਪਈ ਸੀ।

ਇਸੇ ਸੈਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਅਜਿੱਕਾ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਇਕ ਬੇਹਦ ਮੁਸ਼ਕਲ। ਵਿਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕੰਮ ਚਲਾਉ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਕ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲਾ ਬਾਜ਼ਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤਾਂ ਸਪਲਾਈ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਨਿਵਾਰਕ

ਹਿਰਾਸਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਿੰਨ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ ਅਤੇ ਕੇਰਲ ਦੇ ਖੱਬੀ ਧਿਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੇ ਵੀ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਦਕਿ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀਆਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ, ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਤਕਨੀਕੀ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਕੰਮ ਚਲਾਉ ਸਰਕਾਰ ਚੋਣਾਂ ਮੌਕੇ ਅਜਿਹੀ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਧਾਰਣ ਕਰੇ। ਹੁਣ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਮਗਰੋਂ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਿਸਮਤ 'ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਅਸੀਂ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜਨਵਰੀ 1980 ਵਿਚ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਿਆ, ਥੋਕ ਕੀਮਤ ਸੂਚਕਾਂਕ 22.7 ਫੀਸਦੀ ਤੱਕ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਿਆ, 1980 ਦੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਬਿਲ ਦੁਆਰਾ ਬਦਲਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ—ਕਾਲਾ ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਨਿਵਾਰਕ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤਾਂ ਸਪਲਾਈ ਸੰਭਾਲ ਬਿਲ—ਇਸ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਕਿ ਕਾਲਾ ਬਾਜ਼ਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਖੋਰਾਂ 'ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਚੈਕਿੰਗ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੀ ਬਿਲ ਨੂੰ ਸਦਨ 'ਚ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ।

ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬਿੱਲ 'ਤੇ 1 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਬਹਿਸ ਹੋਈ ਅਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਬੇਹਦ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸਦਾ ਕਿ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਕੌਮੀ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। ਕੁਝ ਕੁ ਸੰਪਾਦਕੀ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜਦਕਿ ਖੱਬੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਬਿਲ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਰੋਧ ਅਪਨਾਇਆ। ਦੂਜੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸਟੈਂਡ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬਿਲ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਧੀਨ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) 'ਤੇ ਨਿਵਾਰਕ ਹਿਰਾਸਤ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਨਿਸ਼ਚਤ ਸਨ ਕਿ ਇਸਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਮੀਸਾ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਭਰੋਸੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਖਿਲਾਫ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਕਾਂਗਰਸ (ਉਰਸ) ਅਤੇ ਲੋਕ ਦਲ ਵਲੋਂ ਲਿਆ ਸਟੈਂਡ ਦਿਲ ਪਰਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ (ਚਰਨ-ਚਵਨ ਸਰਕਾਰ) ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ।

ਮੈਂ ਵਿਰੋਧੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈਮੁਖੀ ਨਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਬੀਤੇ ਤਜਰਬੇ ਨਾਲ ਬੇਲੋੜੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਨਾ ਆਉਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਬਿਲ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਨਿੱਜੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ

ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਰੱਖਿਆ ਸਾਧਨ ਜੋੜੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਵੇਗੀ ਕਿ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜਯੋਤੀ ਬਾਸੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖੀ ਮਾਰੀ ਕਿ ਤਿੰਨ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਮੈਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵੱਲੋਂ ਪਾਸ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਵੇ। ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਸੋਭਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸਦੇ ਲਾਗੂ ਨਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇਵੇ।

ਬਹਿਸ 'ਚ ਮੇਰਾ ਜੁਆਬ ਤਿੱਖਾ ਅਤੇ ਤਿੱਖੀ ਚੋਟ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਨਿਵਾਰਕ ਹਿਰਾਸਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ਤਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ, ਜਦੋਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸੋਧ ਬਿਲ (48ਵੀਂ ਸੋਧ) ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਹਟਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਲੋਕ ਦਲ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਉਰਸ) ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਅਕਤੂਬਰ 1979 ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਅਤੇ ਜਨਵਰੀ 1980 ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਵਾਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ। ਬਿਲ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ 56 ਦੇ ਮੁਕਬਾਲੇ 188 ਵੋਟਾਂ ਨਾਲ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. (ਐਮ.) ਨੇ ਬਿਲ ਪਾਸ ਹੋਣ ਵਿਚ ਸੱਤਾਵਾਦ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਵੇਖਿਆ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ 'ਚ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਗੂ ਮਰਹੂਮ ਪ੍ਰਮੋਦ ਦਾਸ ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਲੋਕ ਸਭਾ 'ਚ ਮੇਰੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਸੱਤਾਵਾਦ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਜਯੋਤੀ ਬਾਸੂ, ਕੇਰਲ ਦੇ ਈ.ਕੇ. ਨਾਇਨਾਰ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ ਦੇ ਨ੍ਰਿਪੇਨ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ 'ਚ ਆਪਣੀ ਅਣ-ਇੱਛਾ ਦੁਹਰਾਈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਸਭਾ 'ਚ ਸਦਨ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਮੁਤਾਬਕ ਬਿਲ ਦੇ ਹਾਰਨ 'ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਸਾਂ ਲਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਬਿਲ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ 4 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਬਹਿਸ ਲਈ ਆਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਬਹਿਸ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਮੈਂ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨੂੰ ਬਜਾਏ ਨਵੀਂ ਪਿਰਤ ਪਾਉਣ ਦੇ ਬਹਿਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਭੁਪੇਸ਼ ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਚੁਭਵਾਂ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਬਿੰਦੂ ਮੈਂ ਸੀ, ਪਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਉਸਦਾ ਹਮਲਾ ਨਿਰਰਥਕ ਸੀ। ਬਹਿਸ 'ਚ ਮੇਰਾ ਜੁਆਬ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁਭਵਾਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਨੇ ਸਾਰੇ ਵਿਰੋਧੀ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ ਭਾਸ਼ਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਦਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਵਰਗ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਮਸ਼ਹੂਰ

ਵਕੀਲ ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਕਾਨੂੰਨ ਮੰਤਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੂਸ਼ਣ ਨੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪੱਖੋਂ ਨਿਵਾਰਕ ਹਿਰਾਸਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਕਈ ਕਾਨੂੰਨਦਾਨਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਆਖਦਿਆਂ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਿਵਾਰਕ ਹਿਰਾਸਤ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਨਾਮਵਰ ਵਕੀਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੇਕਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਮੈਂ ਇਕੋ ਅਥਾਰਟੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿਆਂਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਹੋਵੇਗਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੂਸ਼ਣ। ਮੈਂ 1978 ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਦਰੁਸਤੀ ਬਿਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵੇਲਿਆਂ ਨਿਵਾਰਕ ਹਿਰਾਸਤ ਦੇ ਬਚਾਅ 'ਚ ਰਾਜ ਸਭਾ 'ਚ ਦਿੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਅਸਰ ਠੋਕਵਾਂ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਬਿੱਲ ਦੇ ਆਲੋਚਕਾਂ, ਖਾਸ ਕਰ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ 'ਤੇ ਤਬਾਹਕੁਨ ਅਸਰ ਪਾਇਆ। ਹਮਲੇ ਜਿਹੜੇ ਸੁਰਜੀਤ ਅਤੇ ਭੁਪੇਸ਼ ਗੁਪਤਾ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਤਿੱਖੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਮਕੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਿਵਾਰਕ ਹਿਰਾਸਤ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ। ਕਲਕੱਤਾ 'ਚ ਇਕ ਪ੍ਰੈਸ ਮਿਲਣੀ ਦੌਰਾਨ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ 'ਚ ਕੀਤੀ ਇਕ ਟਿੱਪਣੀ ਦੀ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਵਜੋਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਬਹਿਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਧਮਕੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸਗੋਂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵੱਲੋਂ ਪਾਸ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖੀ। ਸੈਸ਼ਨ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨਾਤੇ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਡਿਨਰ ਲਈ ਸੱਦਿਆ। ਭੁਪੇਸ਼ ਗੁਪਤਾ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਭਾਵ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ 'ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ ਭੋਜਨੀਕੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਡਿਨਰ ਲਈ ਤਜਵੀਜ਼ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਟੈਂਡ 'ਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦਾ।⁸⁵ ਅੰਕੜਿਆਂ ਮੁਤਾਬਕ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬਿਹਤਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਕਿ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ 30 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮਤੇ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਸਤ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਜੁੜ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਉਰਸ) ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਮੁਖਰਜੀ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਬਿਲ ਨੂੰ ਸਿਲੈਕਟ ਕਮੇਟੀ ਕੋਲ ਭੇਜਣ ਲਈ ਮਤੇ ਦੇ ਸਮਰਥਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮਤੇ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਕਰਨ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਦੀ ਝਲਕ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਕੀਤੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਮੌਕਾ ਨਾ ਗੁਆਉਂਦਿਆਂ, ਮੈਂ ਸਾਮਾਨ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਮਰਥਣ ਲੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ : ਡੀ.ਐਮ.ਕੇ.

ਅਤੇ ਏ.ਆਈ.ਡੀ.ਐਮ.ਕੇ. ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਮਰਥਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ, ਨਾਲ ਹੀ ਅਣਜੁੜੇ/ਆਜ਼ਾਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਮਰਥਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਨਹੀਂ, ਕੁਝ ਮੈਂਬਰ ਜਿਹੜੇ ਸਾਨੂੰ ਸਮਰਥਣ ਦੇਣ ਲਈ ਗੈਰ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਸਨ, ਵੋਟਿੰਗ ਸਮੇਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਪਾਰਟੀ ਮੈਂਬਰ ਵੋਟ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿਣਗੇ, ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਧਿਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੂਰਬੀ ਮੁਖਰਜੀ ਦਾ ਮਤਾ ਵੋਟ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰੱਦ ਹੋ ਗਿਆ (87 ਵੋਟਾਂ ਪੱਖ 'ਚ, 101 ਵਿਰੋਧ 'ਚ ਪਈਆਂ)। ਮੁਖ ਮਤਾ ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਵੋਟ ਰਾਹੀਂ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੋਬਲ ਗੁਆ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕ ਦਿੱਤੀ। ਵੋਟਿੰਗ ਸਮੇਂ ਉਹ ਸਦਨ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਾਕ 'ਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੀ ਇਸ ਸਦਨ ਵਿਚ ਵੋਟਿੰਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਮਰਥਣ ਦੇਣਾ ਹੈ।' ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਏ ਜਦੋਂ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਸਵਿੱਚ ਬੋਰਡ ਨੇ ਨਤੀਜਾ ਫਲੈਸ਼ ਕੀਤਾ। 'ਮੁਬਾਰਕਾਂ', ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ।

ਇਸ ਬਿੱਲ ਦਾ ਪਾਸ ਹੋਣਾ ਕਈ ਕੌਮੀ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀ ਸੁਰਖੀ ਬਣੀ। 'ਦਿ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ' (ਦਿੱਲੀ) ਨੇ ਖਬਰ ਛਾਪੀ : ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਦਾਬੇ ਵਾਲੀ ਰਾਜ ਸਭਾ 'ਚ ਅੱਜ (04.02.1980) ਉਦੋਂ ਇਕ ਵੱਡੀ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ ਸਦਨ ਨੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੀ ਸੋਧ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਵਾਦਗ੍ਰਸਤ ਕਾਲਾਬਾਜ਼ਾਰੀ ਨਿਵਾਰਕ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤਾਂ ਸਪਲਾਈ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਬਿਲ ਅਪਨਾਇਆ। ਦਰੁਸਤੀ (ਸੰਸ਼ੋਧਨ) ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਮੁਖਰਜੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਯੂ) 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਬਿਲ ਨੂੰ ਸਦਨ ਦੀ 18 ਮੈਂਬਰੀ ਸਿਲੈਕਟ ਕਮੇਟੀ ਕੋਲ ਰੈਫਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ 87 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 101 ਵੋਟਾਂ ਨਾਲ ਠੁਕਰਾਵਾ ਮਿਲਿਆ।

ਪਿਛਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਹਾਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜਦੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਭਿਭਾਸ਼ਣ 'ਤੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਮਤੇ ਦੀ ਦਰੁਸਤੀ 'ਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਈ। ਤਦ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੀ ਦਰੁਸਤੀ ਦੇ ਪੱਖ 'ਚ 80 ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ 'ਚ 75 ਵੋਟਾਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ ਸਦਨ ਵਿਚ 232 ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ 79 ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਇੰਜ ਜਾਪਦੈ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਡੀ.ਐਮ.ਕੇ. ਅਤੇ ਏ.ਆਈ.ਡੀ.ਐਮ.ਕੇ. ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੋਂ ਸਮਰਥਣ ਮਿਲੀਐ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਪੰਜ ਅਤੇ ਸੱਤ ਮੈਂਬਰ ਹਨ। ਕੁਝ ਹੋਰਨਾਂ ਸਮੇਤ ਕਈ ਆਜ਼ਾਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਿੱਲ ਪਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ

ਸਮਰਥਣ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਲ 188 ਮੈਂਬਰ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ, ਸਾਰੇ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਕੋਈ ਪਰਹੇਜ਼ਗਾਰ ਨਹੀਂ।

ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਤੀਸਰਾ ਟਾਕਰਾ ਮਾਰਚ 1980 'ਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸੀ। 2 ਅਪ੍ਰੈਲ 1980 ਤੱਕ ਇਕ-ਤਿਹਾਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਅਸੰਬਲੀਆਂ 17 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬਿਹਾਰ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਗੁਜਰਾਤ, ਪੰਜਾਬ, ਉੜੀਸ਼ਾ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾਇਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜਦਕਿ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਕੋਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਰੇਕ ਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਕੋਲ ਕਈ। ਇਸ ਲਈ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਰਹੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਕੋਲ 10-15 ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਜਦਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ 60-70 ਮੈਂਬਰ ਘਟਣੇ ਸਨ। ਸਦਨ ਦੀ ਬਣਤਰ 2 ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਦਲ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੂੰ ਝੱਲਣਾ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਉਸਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਅਵਸਰਾਂ 'ਤੇ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਸੂਬਾ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਨੂੰ ਘੋਸ਼ਣਾ ਮਿਤੀ ਦੇ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅੰਦਰ ਸਦਨ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਸੀ ਕਿ ਘੋਸ਼ਣਾ 'ਤੇ 2 ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੌਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਤਦ ਕਿ ਉਹ ਘੋਸ਼ਣਾ ਨੂੰ ਵੋਟਾਂ ਨਾਲ ਰੱਦ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਇਕ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸੂਬਾ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਛੋਟਾ ਗਰੁੱਪ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ, ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਹਾ ਰਾਓ, ਭੀਸ਼ਮ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, ਆਰ. ਵੈਂਕਟਰਮਣ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਇਸਦਾ ਕੰਮ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੋਨਿਆਂ ਤੋਂ ਘੋਖਣਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੂਬਾਈ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੇ ਕੁਝ ਸੀਨੀਅਰ ਆਗੂਆਂ ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਸਟੀਫਨ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ। ਰਾਏ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਤਾਜ਼ੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਸਫ਼ਬੰਦ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਿਹਤਰ ਹੋਵੇਗਾ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਫਤਵਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਪਸ਼ਟ ਫਤਵੇ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਪੂੰਝੇ ਦਾ ਪਰਦਾ ਸਾਫ਼

ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਕਰਨਾਟਕ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਭੰਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਹਰਿਆਣਾ 'ਚ ਲਾਗਲੇ ਇਕ ਸੈਲਾਨੀ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਵੇਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਉੱਥੇ ਬਿਤਾਇਆ। ਧਰਮਵੀਰ ਸਿਨਹਾ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਹਸੀਨਾ ਵਾਜੇਦ (ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਦੀ ਧੀ) ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਪਿਕਨਿਕ 'ਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈ। ਇਹ ਜਾਣਦਿਆਂ ਕਿ ਰਸਮੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਮੈਂ ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਮੁੜ ਆਇਆ।

ਜਦੋਂ 11 ਮਾਰਚ 1980 ਨੂੰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਮੁੜ ਜੁੜੀ, ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿਚ ਖਲਬਲੀ ਮਚੀ ਪਈ ਸੀ। ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਮਤੇ 'ਤੇ 2 ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਦਨ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਮੰਗਣ ਲਈ ਬਹਿਸ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂ ਐਲ.ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ, ਭੁਪੇਸ਼ ਗੁਪਤਾ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਤੇ ਗੈਰ ਜਮਹੂਰੀ ਦੱਸਿਆ। ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਨੁਕਤਿਆਂ ਉੱਪਰ ਲੰਮੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਉੱਠਿਆ। ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ ਕਿ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦੇ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅੰਦਰ ਸਦਨ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੈਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਰਕਾਰ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਮੁੱਕਣ ਦੇ ਸਮੇਂ 17 ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੈਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਮੈਂ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨੁਕਤੇ ਨਾਲ ਇਤਫਾਕ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਕਿ 2 ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਦਨ ਦੀ ਬਣਤਰ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ-ਤਿਹਾਈ ਮੈਂਬਰ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਹ ਸੀਟਾਂ ਸੂਬਾ ਅਸੰਬਲੀ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਹੋਣ ਤੱਕ ਖਾਲੀ ਰਹਿਣਗੀਆਂ। ਮੇਰਾ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਸੀਟਾਂ ਦਾ ਖਿਲਾਅ ਸਦਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਡਿਊਟੀਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਹਰੇਕ ਸੂਬੇ ਦੀ ਸਦਨ ਵਿਚ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਰਹੇਗਾ ਅਤੇ ਆਂਧਰ, ਕਰਨਾਟਕ, ਅਸਾਮ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਲਈ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਚੋਣ ਲਈ ਅਜੇ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਦੂਜਾ 1977 ਦੇ ਭੰਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਫੈਸਲਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ,

ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪੜਾਅ 'ਚ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਸੰਕੋਚ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ 1977 ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੂਸ਼ਣ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਫਤਵਾ ਐਨਾ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਨੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ 1980 ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੀਟਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਜਦਕਿ 1977 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 1977 ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਉੜੀਸ਼ਾ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਜਿਹੇ ਸੂਬਿਆਂ 'ਚ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਭੰਗ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਫੇਰ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸੀਟਾਂ ਹਾਸਲ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ 1977 ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਪਿਰਤ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਈ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹੀ ਮਿਤੀ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸੀ : 'ਢੁਕਵੇਂ ਸਮੇਂ 'ਤੇ।' ਮੈਂ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਸਾਹਮਣੇ ਝੁਕਿਆ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਆਖਰ ਉਹ ਵਾਕ ਆਉਟ ਕਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਕ ਆਉਟ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਖੂਬ ਤਵੱਜੋ ਦਿੱਤੀ। 'ਦਿ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ' ਨੇ ਲਿਖਿਆ :

ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਨੌਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਸਦਨ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਪੱਕੀ ਮਿਤੀ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਨਕਾਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਵਾਕ ਆਉਟ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਡੀ.ਐਮ.ਕੇ. ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਉਦੋਂ ਵਾਕ ਆਉਟ ਕਰ ਗਏ ਜਦੋਂ ਵਣਜ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ, ਜਿਹੜੇ ਸਦਨ ਦੇ ਆਗੂ ਵੀ ਹਨ, ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਧਾਰਾ 356 ਅਧੀਨ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਲਈ ਸਦਨ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ 'ਢੁਕਵੇਂ ਸਮੇਂ' ਤੇ ਲਵੇਗੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਨੌਂ ਸੂਬਾ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਬਜਾਏ ਸਦਨ ਵਲੋਂ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਜਦੋਂ ਇਸਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਪੰਨਵਾਦੀ ਮਤੇ 'ਤੇ ਇਕ ਦਰੁਸਤੀ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ ਨੌਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨਾ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਆਂਸੰਗਤ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਭਰੋਸਾ ਗੁਆ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਜਿਸਨੇ 1977 ਵਿਚ ਸੂਬਾ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਨੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਗੈਰ-ਜਮਹੂਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੱਸਣਾ

ਗਲਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸ਼ਾਸਕ ਮੁੜ ਚੁਣਨ ਲਈ ਇਕ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਸੁਆਲ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰ 2 ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਲਈ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਵੇਗੀ ਤਾਂ ਸਦਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਦਾ ਵੀ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, ਇਹ ਸਦਨ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਸਦਨ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਐਲ.ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੀ ਵਾਕਆਉਟ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ, ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੰਤਰੀ ਅਸਲ ਮੁੱਦੇ ਤੋਂ ਭਟਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਸਦਨ ਦੀ ਰਾਏ ਦੀ ਬੇਕਦਰੀ ਸਦਨ ਦੀ ਹੱਤਕ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, 'ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਕੇ ਕਿ ਮਨਜ਼ੂਰੀ 2 ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਮੈਂਬਰ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਸਦਨ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਜ਼ਖਮ 'ਤੇ ਨਮਕ ਛਿੜਕਿਆ ਹੈ।'

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਾਲ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ 'ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਮੁੱਦਾ ਚੁੱਕਦਿਆਂ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਮਕਵਾਨਾ ਨੇ ਨੌਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਮਤੇ ਨੂੰ ਸਦਨ ਦੀ ਪਟਲ ਉੱਪਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਵਿਰੋਧੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਘੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੱਤਾਵਾਦ ਰੁਝਾਨ ਦਾ ਮੁੜ ਉੱਥਾਨ ਦੱਸਿਆ।

ਭੂਪੇਸ਼ ਗੁਪਤਾ ਅਤੇ ਪੀ. ਰਾਮਾਮੂਰਥੀ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਚੇਅਰਮੈਨ ਐਮ. ਹਿਦਾਇਤੁੱਲਾ ਨੂੰ ਸਦਨ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਰੌਲਾ-ਰੱਪਾ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਚੇਅਰਮੈਨ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ 2 ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹਿਸ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਵਾਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 19 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮਿਤੀ ਦਸ ਦਿਆਂਗਾ ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਈ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰੇਗੀ। ਮੈਂ ਮਤਾ 2 ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਂਗਰਸ (ਉਰਸ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰੇਕ ਮੈਂਬਰ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜੇ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਲਈ ਬਜਿਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਡੀ.ਐਮ.ਕੇ. ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਣ ਦਾ ਯਕੀਨ ਸੀ। ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਵੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ (ਉਰਸ) ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ। ਜਨਵਰੀ 1978 ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਟੁੱਟ ਮਗਰੋਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਿਰਫ 15 ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਅਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਇਹੋ ਗਿਣਤੀ ਲੋਕ ਸਭਾ 'ਚ ਵੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਫਰਵਰੀ 1978 ਵਿਚ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦੀ

ਥਾਂ ਭੋਲਾ ਪਾਸਵਾਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਦਨ ਦੇ ਆਗੂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬਹੁਮਤ ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ (ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ) ਕੋਲ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ 1978 ਦੀਆਂ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਗਿਣਤੀ ਸੀ। 6 ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਜ਼ਾਰਾ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਆਂਧਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਕਰਨਾਟਕ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਟਾਵੇ ਉੱਪਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੀ ਗਿਣਤੀ 15 ਤੋਂ 65 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਇਹੋ ਕਹਾਣੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਗੂ ਸੀ.ਐਮ. ਸਟੀਫਨ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂ ਬਣੇ।

ਪਰ ਇਸ ਵਾਰ ਦੋਵੇਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਉਰਸ) ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਨਘੋਚੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਦਨ ਵਿਚ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਰਕ ਵੇਖਿਆ ਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਗਲੀਆਂ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ 'ਤੇ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਰਥਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੀਮਤ ਦੀ ਆਸ ਨਾ ਲਾਉਣ। ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲਾਏ ਗਏ ਦੋਸ਼ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਉਰਸ) ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਅਗਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ 'ਚ ਮੁੜ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਨ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਹੈ ਬੇਤੁਕੇ ਅਤੇ ਆਧਾਰਹੀਣ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਾਂਗਰਸ (ਉਰਸ) ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ 'ਚ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) 'ਚ ਮੋੜ ਲਿਆਈ। ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਚੇਅਰਮੈਨ ਸਦਨ ਦਾ ਏਜੰਡਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੇ। ਸੰਸਦ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਮੁਕੰਮਲ ਤਾਕਤ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਸਨ। ਪ੍ਰੀਜ਼ਾਈਡਿੰਗ ਅਫਸਰ ਦਾ ਇਹ ਰੋਲ ਕਿਤਾਬੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਸੀ ਪਰ ਪ੍ਰਯੋਗੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਦਨ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਇਕ 'ਬਹਿਸ ਕਲੱਬ'। ਇਸਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਪਖ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ। ਰਾਜ ਸਭਾ ਨੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਤ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੈਕੰਡਰੀ ਚੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸੱਤਾਧਾਰੀ

ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਵਿਰੁੱਧ, ਜਿਹੜੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਫਤਵੇ ਨਾਲ ਸੱਤਾ 'ਚ ਆਈ, ਅਤਿੱਕੇ-ਬਾਜ਼ ਦਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਅੰਕੜਾ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਲਾਹਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾ ਕੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉੱਘੇ ਅਤੇ ਕਾਬਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲੇ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਹੈ ਕਿ ਅਹੁਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਉਪਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ, ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਕ ਚੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰੀਜ਼ਾਈਡਿੰਗ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਰੋਲ ਬਾਰੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਜ਼ਾਈਡਿੰਗ ਅਫਸਰ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇੰਜ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿਆਸੀ ਝੁਕਾਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨੂੰ ਫਜ਼ੂਲ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਜਦੋਂ 12 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸਦਨ ਵਿਚ ਮੁੱਦਾ ਮੁੜ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਦਨ ਦੇ ਆਗੂ ਦੀ ਵੀ ਸਦਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਨਿਰਣੇ 'ਚ ਇਕ ਰਾਏ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂ ਕੋਈ ਸਥਿਰ ਮਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਨਾਗਵਾਰਾ ਸਥਿਤੀ 'ਚ ਧੱਕਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਹੁਨਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਭੁਪੇਸ਼ ਗੁਪਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਨਿਯਮ 170 ਅਧੀਨ (ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਨਿਯਮ) ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਏ.ਸੀ. ਕੁਲਕਰਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂਅ ਹੇਠ ਗੈਰ-ਅਧਿਕਾਰਤ ਮਤਾ ਨਿਯਮ 157 ਅਧੀਨ। ਦੋਹਾਂ ਮਤਿਆਂ ਦਾ ਇਕੋ ਉਦੇਸ਼ ਘੋਸ਼ਣਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ 'ਤੇ ਗੈਰ-ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣੀ। ਇਹ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਵੱਲੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਚਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਠਿਨਾਈ ਵਿਚ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਵਾਸਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਨ।

ਮੈਂ ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਮਿਤੀ 'ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਦਨ 'ਚ ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ 2 ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਲਝਾ ਲੈਣਾ ਮੁਨਾਸਬ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜੁੜੀ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕੀਏ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਮਸ਼ਵਰੇ ਵਿਚ ਤਰਕ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਨਿਮਰ ਨਾ ਬਣਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ

ਸਦਨ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਕਾਂਗਰਸ (ਉਰਸ) ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਿਹੜੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਬੇਹਦ ਉਤਸੁਕ ਸਨ।

ਜਦੋਂ 12 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਮੁੱਦਾ ਮੁੜ ਸਦਨ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਨਿਯਮ 23 ਅਧੀਨ, ਸਦਨ ਦਾ ਆਗੂ, ਸਦਨ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨਾਲ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਕੇ ਬਿਜ਼ਨੈਸ ਅਡਵਾਈਜ਼ਰੀ ਕਮੇਟੀ 'ਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਮਿਤੀ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸੇ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਦੂਜੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮਤੇ ਦੇ ਮੰਨਣਯੋਗਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਚੇਅਰਮੈਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਆਖਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ 'ਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸੂਝ ਹੋਣੀ ਬੇਹਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। 19 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਦਨ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਤੇ ਬਿਜ਼ਨੈਸ ਅਡਵਾਈਜ਼ਰੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਈ 27 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਮਾਨੰਤਰ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਬਿਜ਼ਨੈਸ ਅਡਵਾਈਜ਼ਰੀ ਕਮੇਟੀ 'ਚ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਚੇਅਰਮੈਨ। ਇੰਜ ਸਦਨ ਵਿਚ ਪਸਰੀ ਕੁਝਤਨ ਮੁਕ ਗਈ ਅਤੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨੂੰ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਚਲਾਉਣੀ ਸੌਖੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਭੱਲ ਬਣ ਗਈ।

ਸਦਨ 'ਚ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਆਪਸੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਦਨ ਦੇ ਆਗੂ ਵਜੋਂ ਮੇਰੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਮਿਆਦ ਦੌਰਾਨ ਮੈਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਆਗੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੂਲਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਣ ਕਈ ਵਾਰ ਚੁਣੌਤੀ ਭਰਪੂਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ।

ਜਦੋਂ 27 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਨੌਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਲਈ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਹਿਸ ਹੋਈ, ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ (ਉਰਸ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੈਂਬਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਅੱਠ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ ਪੂਰਬੀ ਮੁਖਰਜੀ, ਸ਼ੰਕਰ ਘੋਸ਼, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਬੈਨਰਜੀ, ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਬੋਸ ਅਤੇ ਫਾਨੀ ਹਾਂਸਦਾ ਕਾਂਗਰਸ (ਉਰਸ) 'ਚ

ਸਨ। ਬਾਕੀ ਡੀ.ਪੀ. ਚੱਟੋਪਾਧਿਆਇ, ਅਹਿਮਦ ਹਸਨ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੇਨਜੀਤ ਬਰਮਨ ਨੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਵੋਟ ਪਾਈ। ਭੂਪੇਸ਼ ਗੁਪਤਾ ਦਾ ਅਧਿਨਿਯਮਕ ਮਤਾ 95 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 119 ਵੋਟਾਂ ਨਾਲ ਮਨਸੂਖ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮਤਾ ਜਿਹੜਾ ਤਤਕਾਲੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਵੋਟ ਨਾਲ ਤੋਰਿਆ ਗਿਆ। ਮਤਾ ਮਨਸੂਖ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਸਦਨ ਤੋਂ ਵਾਕਆਊਟ ਕੀਤਾ। ਵਾਕਆਊਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਐਲ.ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ, ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਇਸ ਨੂੰ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦਾ ਕਾਲਾ ਦਿਨ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ...। ਅਸੀਂ ਇਸ ਮਤੇ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਈ ਪਾਰਟੀ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ... ਇਹ ਘੋਸ਼ਣਾਵਾਂ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ...।⁸⁶ ਹੋਰ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜੇ ਸਿਵਾਏ ਡੀ.ਐਮ.ਕੇ. ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਕੁਝ ਆਜ਼ਾਦ ਵੀ ਵਾਕਆਊਟ ਕਰ ਗਏ। ਭੂਪੇਸ਼ ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮਤੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਬਹਿਸ ਦਾ ਹੁਨਰ ਅਤੇ ਕਾਬਲੀਅਤ ਦਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਭਾਸ਼ਣ ਬਿਹਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਅਧਿਨਿਯਮਕ ਮਤੇ ਦਾ ਚਾਲਕ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਬਹਿਸ ਦਾ ਰਸਮੀ ਜੁਆਬ ਦਿੰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ, ਅਸੀਂ ਇਕ ਬੇਹਦ ਅਹਿਮ ਲੜਾਈ ਲੜ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਸਾਡੀ ਤਸੱਲੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਕਦੇ ਨਾ ਕਦਾਈਂ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣਗੇ ਪਰ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ, ਤਰਕ, ਕਾਰਣ ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਮਤੇ ਦੇ ਸਮਰਥਣ ਵਿਚ ਵਧਾਏ ਗਏ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਰਹਿਣਗੇ ਅਤੇ ਰਹਿਣਗੇ ਵੀ। ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੋਵੇਗੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਧਿਰ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਜਨਤਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਅਤੇ ਨੇਕ ਨੀਤੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਕੌਣ ਕੱਟੜ, ਸੁਦਾ ਤੇ ਸੰਚਣ ਦੀ ਅੰਤਹੀਣ ਲਾਲਸਾ ਅਤੇ ਸੱਤਾਵਾਦੀ ਨਿੱਜੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ। ਜਿਸ ਸਾਫ ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਉਹ ਬੋਲੇ, ਖਣਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੱਚਾ ਸੀ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਹ ਸਭ ਦੂਜੇ ਵਿਰੋਧੀ ਆਗੂਆਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ 1977 'ਚ ਰਾਹ ਵਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ 1980 'ਚ ਹੋਇਆ ਉਹ 1977 ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ 1977 ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਗ਼ਲਤ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ 1980 ਵਿਚ ਵੀ ਗ਼ਲਤ ਸੀ। ਪਰ ਕੋਈ ਦਾਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਦੂਜੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਲਈ ਨਿਆਂਸੰਗਤ ਸੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਲਈ ਗ਼ਲਤ ਸੀ। 1980 ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਭਾਜੀ ਮੋੜੀ ਗਈ।

ਕੁਝ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਿਆਖਿਆਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸਮੇਂ ਆਧਾਰ (ਕਾਰਣ) ਵੱਖਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂਸੰਗਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ

ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਤਦ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸੂਬਾ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਵਧਾਈ ਮਿਆਦ 'ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜ ਸਾਲ ਮਿਆਦ 1977 'ਚ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ (ਚੋਣਾਂ 1972 'ਚ ਹੋਈਆਂ ਸਨ)।

ਉਹ ਜਾਰੀ ਰਹੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ (ਮਿਆਦ) ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਦਰੁਸਤੀ ਕਰਕੇ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੈਸ ਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਕੋਲ 'ਫਤਵੇ ਦੀ ਬਿਊਰੀ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚ ਸੂਬਾ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਵਧੀਕ ਆਧਾਰ ਸੀ।' ਪਰ ਇਹ ਦਲੀਲ ਦੀ ਕਵਚ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਰਲ (ਤਰੇੜ) ਸੀ। ਤੱਥਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਸੀ ਕਿ 1977 'ਚ ਭੰਗ ਕੀਤੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮਿਆਦ ਪੂਰਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਉੜੀਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਅਸੰਬਲੀਆਂ 1979 ਤੱਕ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸੰਬਲੀ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ 1974 'ਚ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਗੁਜਰਾਤ ਅਸੰਬਲੀ 1975 ਵਿਚ ਚੁਣੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਮਿਆਦ 1980 ਤੱਕ ਸੀ। ਮੁੱਦੇ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ 1977 ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸੂਬਾ ਅਸੰਬਲੀ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕ ਸਮਰਥਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸੀ। 1980 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਓਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ।

*

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

80. ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਸ਼ੋਕਾ ਹਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਭਗਵਤ ਝਾਅ ਆਜ਼ਾਦ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਅਫਰਾਤਫਰੀ 'ਚ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਹਲਫ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਬਤੌਰ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਕੈਬਨਿਟ 'ਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਕੀ ਦੀ ਮਿਆਦ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਹੀ ਰਹੇ।
81. ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ, ਬੀ. ਸ਼ੰਕਰਾਨੰਦ, ਵਸੰਤ ਸਾਠੇ, ਏ.ਬੀ.ਏ. ਗਨੀਖਾਨ ਚੌਧਰੀ, ਰਾਓ ਬਿਰੇਂਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੀ.ਸੀ. ਸੇਠੀ, ਭੀਸ਼ਮ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ, ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ, ਆਰ. ਵੈਂਕਟਰਮਨ, ਜੇ.ਬੀ. ਪਟਨਾਇਕ, ਪੀ. ਸ਼ਿਵ ਸ਼ੰਕਰ ਅਤੇ ਮੈਂ ਮੁਕੰਮਲ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਹਲਫ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਰ.ਵੀ. ਸਵਾਮੀਨਾਥਨ, ਪੀ. ਵੈਂਕਟਸੁਬਈਆ, ਜਗਨਨਾਥ ਪਹਾੜੀਆ, ਨਿਹਾਰ

ਰੰਜਨ ਲਸਕਰ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਮਕਵਾਨਾ, ਸੀ.ਕੇ. ਜਫਰ ਸ਼ਰੀਫ ਅਤੇ ਕਾਰਤਿਕ ਓਰਾਓਨ ਨੇ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਹਲਫ ਲਿਆ।

82. ਜਿਨ੍ਹਾਂ 22 ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਹਲਫ ਲਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਤੋਂ ਸਨ ਸਮੇਤ ਮੇਰੇ, ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਤੋਂ। ਦੋ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਚਾਰ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲੇ ਤੋਂ ਸਨ।
83. ਰਾਜਸਭਾ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਮੁਤਾਬਕ ਤੋੜ ਇੰਜ ਸੀ : ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ)-69, ਕਾਂਗਰਸ (ਉਰਸ)-43, ਜਨਤਾ-45, ਜਨਤਾ (ਐਸ.)-19, ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ.-9, ਏ.ਆਈ.ਏ.ਡੀ.ਐਮ.ਕੇ.-9, ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. (ਐਮ.)-7, ਡੀ.ਐਮ.ਕੇ.-2, ਐਮ.ਐਲ.-2 ਅਤੇ ਐਫ.ਬੀ., ਪੀ.ਡਬਲਯੂ.ਪੀ., ਆਰ.ਡਬਲਯੂ.ਪੀ., ਅਕਾਲੀ ਦਲ, ਆਰ.ਪੀ.ਆਈ., ਕੇਰਲ ਕਾਂਗਰਸ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਪੀਪਲਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸ ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ। ਸੀਟ ਹਰੇਕ। 9 ਨਾਮਜ਼ਦ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਜਦਕਿ 12 ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ 10 ਸੀਟਾਂ ਖਾਲੀਆਂ ਸਨ।
84. Rajya Sabha Debates, Vol. CXII, No. 6, 30 January 1980, PP. 349.
85. Rajya Sabha Debates, Vol. CXII, No. 9, 4 February 1980, PP. 251-252.
86. Rajya Sabha Debates, Vol. CXIII, No. 12, P. 389.

ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਵੈ-ਮਾਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕਮਿਕਤਾ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸੂਝ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਥੋਪੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਇਸਨੇ ਅੰਦਰੋਂ ਆਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

—ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ

ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ 1970ਵਿਆਂ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਦਹਾਕੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਖਣ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਹਿਲਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਪਛਾਣਦੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾ ਬਖਸ਼ਣ ਵਾਲੀ ਲੁਕਾਈ ਵਲੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ, ਗਰੀਬਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਅਵਸਥਾ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਅਤੇ ਕਠਿਨਾਈ ਤੇ ਸਹਿਜੇ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਲੈਣ ਅਤੇ ਨਾ ਡੋਲਣ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ 1980 ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤਾ 'ਚ ਵਾਪਸ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਇਹ ਜਮਹੂਰੀ ਸੈਟ-ਅੱਪ ਦੀ ਸੂਝ ਦਾ ਹਕੀਕੀ ਅੰਕੜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਜੋ ਭੰਡੀ ਪ੍ਰਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁੱਝੀ ਚੋਟ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਕਸਦ ਲਈ ਲੀਡਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਗ਼ਲਤ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਿਹਾ ਸੀ।

ਬੇਸ਼ਕ ਇਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਪੁੱਗ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ—ਇਕ ਟੋਲੀ ਜਿਹੜੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਉਭਰੀ, ਜਿਸ

ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ (ਓ), ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਦਲ, ਜਨਸੰਘ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਨਾਲ ਹੋਈ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਹੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਕਾਰਨ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਆਗਮਨ, ਖਾਸਕਰ ਖੇਤਰੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਭੂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਕੁਲੀਸ਼ਨ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਉਭਰਨਾ।

ਉੱਤਰਵਰਤੀ ਦਹਾਕਿਆਂ 1980ਵਿਆਂ ਅਤੇ 1990ਵਿਆਂ 'ਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਖੇਡ—ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਗਠਜੋੜ—ਨਾ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰੋੜ ਹੋਏ ਤਜਰਬੇ ਨਾਲ ਵਿਗਸੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਦੋ ਸੰਸਕਰਣਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਤ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵੱਡੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਕਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ, 1970ਵਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਦਹਾਕੇ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਦੌਰ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਗੁੰਜਾਇਮਾਨ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਬਣਾਇਆ ਜਿਹੜਾ ਅੱਜ ਹੈ।

ਮੁਸ਼ੀਬ ਦਾ 6-ਨੁਕਤੀ ਮੰਗਾਂ ਦਾ ਚਾਰਟਰ

- * ਨੁਕਤਾ 1 : ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਇਕ ਸੰਘੀ ਰਾਜ ਹੋਵੇਗਾ। ਉੱਥੇ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਵਿਧਾਨਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਮਿਤ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਹੜੇ ਮਤ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਚੁਣੇ ਹੋਣਗੇ।
- * ਨੁਕਤਾ 2 : ਸੰਘੀ ਇਕਾਈਆਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਵਿੰਸ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ 'ਤੇ ਆਪ ਅਮਲ ਕਰਨਗੇ।
- * ਨੁਕਤਾ 3 : ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿੰਗਾਂ ਲਈ ਦੋ ਭਿੰਨ ਪਰ ਸੁਖਾਲਿਆਂ ਤਬਦੀਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਰੰਸੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਜਾਂ ਫੇਰ ਇਕ ਕਰੰਸੀ ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਘੀ ਬੈਂਕ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੱਲ ਨਿਕਾਸੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇਗਾ।
- * ਨੁਕਤਾ 4 : ਸੰਘੀ ਇਕਾਈਆਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਵਿੰਸਾਂ ਕੋਲ ਟੈਕਸ ਲਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਖਵਾਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਟੈਕਸ ਵਰਤਾਰੇ 'ਚ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਹੋਵੇਗਾ।
- * ਨੁਕਤਾ 5 : ਦੋਹਾਂ ਵਿੰਗਾਂ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਮਾਈ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਖਾਤੇ ਸੰਭਾਲੇ ਜਾਣਗੇ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕਮਾਇਆ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਟਾਂਦਰਾ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿੰਗਾਂ ਅਧੀਨ ਹੋਵੇਗਾ।
- * ਨੁਕਤਾ 6 : ਸੰਘੀ ਪ੍ਰੋਵਿੰਸ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪੂਰਕ ਨਾਗਰਿਕ ਸੈਨਾ ਜਾਂ ਪੂਰਕ ਸੈਨਾ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸਰੋਤ : <http://www.albd.org/index.php/en/party/history/116-the-6-point-programme-magna-carta-of-bangalees> (the official website of the awami League). Accessed on 26 April 2014.

ਤਾਜ਼ੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰੈਸ ਬਿਆਨ,

11 ਅਪ੍ਰੈਲ 1971

[ਇਸ ਪ੍ਰੈਸ ਬਿਆਨ ਦੀ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਤੀਜੇ ਸੰਸਕਰਣ ਵਿਚ ਨਕਲ ਉਤਾਰੀ ਗਈ ਹੈ]

ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ

ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਜੰਗ 'ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਕੋਲ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦਬਾਅ (ਦਮਨ) ਵਿਰੁੱਧ ਕੌਮੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਇਸਦੀ ਸਵੈ-ਨਿਰਧਾਰਣ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਹੰਭਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਖਾਵੇ (ਪਖੰਡ) ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਦੀ ਜੰਗ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਢੱਕਣ ਲਈ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤੋੜਣ-ਮਰੋੜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਹਿਤ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਸੰਦ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਸਿਆਸਤ ਵਾਸਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਵੱਲ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬਤੌਰ ਆਖਰੀ ਹੀਲੇ ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਵੱਲੋਂ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅੰਦਰ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਿਆਰੀ ਵਾਸਤੇ ਛੇ ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਛੇ ਨੁਕਾਤੀ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਸੰਬਲੀ ਦੀ ਚੋਣ ਲੜਦਿਆਂ ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਨੇ 313 ਦੇ ਸਦਨ ਵਿਚ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ 169 'ਚੋਂ 167 ਸੀਟਾਂ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਇਸਦੀ ਚੋਣਾਵੀ ਜਿੱਤ ਐਨੀ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਸੀ ਕਿ ਇਸਨੇ ਪਈਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦਾ 80 ਫੀਸਦੀ

ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ। ਇਸਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਫਿਤਰਤ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਹੁਮਤ 'ਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਐਨੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਨਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਉਮੀਦਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਵਿੰਗ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਛੇ ਨੁਕਤਿਆਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੀਪਲਜ਼ ਪਾਰਟੀ ਜਿਹੜੀ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਪਾਰਟੀ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਟਾਲਾ ਵੱਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਬਲੂਚਿਸਤਾਨ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਾਰਟੀ ਕੌਮੀ ਆਵਾਮੀ ਪਾਰਟੀ ਛੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਚਨਬੱਧ ਸੀ। ਐਨ.ਡਬਲਯੂ.ਐਫ.ਪੀ. 'ਚ, ਐਨ.ਏ.ਪੀ., ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰੋਵਿੰਸ਼ੀਅਲ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਣੀ, ਵੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦੇ ਪੱਖੀ ਸੀ। ਚੋਣਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਹਾਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ, ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਹਰੇਕ ਕਾਰਣ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਆਸੀ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਕੌਮੀ ਅਸੰਬਲੀ ਸੱਦਣ ਲਈ ਆਰੰਭਕ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਕਲਪ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਦੀ ਇੱਛੁਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਮੰਨਦੀ ਸੀ ਕਿ ਹਕੀਕੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀ ਰੂਹ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਅਤੇ ਅੰਤਮ ਰੂਪ ਗੁਪਤ ਸੈਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕੌਮੀ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਸੈਸ਼ਨ ਦੇ ਪੂਰਬ ਅਨੁਮਾਨ 'ਚ ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਨੇ ਛੇ ਨੁਕਤਿਆਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਖਰੜਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿਨ ਰਾਤ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੂਤਰੀਕਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਅੰਤਰ ਨਿਹਿਤ (ਭਾਵ-ਅਰਥ) ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਖ ਕੀਤੀ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲੀ ਮੁੱਖ ਚਰਚਾ ਜਨਰਲ ਯਾਹੀਆ ਖਾਨ ਅਤੇ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਦਰਮਿਆਨ ਮੱਧ ਜਨਵਰੀ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਸ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਯਾਹੀਆ ਖਾਨ ਨੇ ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਦੀ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪ੍ਰਤੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਦੀ ਸਿਰੇ ਤੱਕ ਛਾਣਬੀਣ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਸਦੇ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਮੀਦ ਦੇ ਉਲਟ ਯਾਹੀਆ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਜਨਰਲ ਯਾਹੀਆ ਖਾਨ ਨੇ ਛੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੰਭੀਰ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਨਾ

ਲੱਭਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੀ.ਪੀ.ਪੀ. ਨਾਲ ਇਕ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਅਗਲਾ ਦੌਰ ਪੀ.ਪੀ.ਪੀ. ਅਤੇ ਆਗਾਮੀ ਲੀਗ ਦਰਮਿਆਨ 27 ਜਨਵਰੀ 1971 ਨੂੰ ਢਾਕਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਜਿਥੇ ਜਨਾਬ ਭੁੱਟੋ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟੀਮ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਨਾਲ ਕਈ ਦੌਰ ਲੰਘਾਏ।

ਯਾਹੀਆ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਾਂਗ ਜਨਾਬ ਭੁੱਟੋ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਕੋਈ ਠੋਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦੇ ਭਾਵ-ਅਰਥ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਚ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਤਿਆਰ ਸੰਖੇਪ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਗਲਬਾਤ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਦੋਹਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਲਈ ਹੰਭਲੇ ਮਾਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਜ਼ਾਹਰ ਸੀ ਕਿ ਜਨਾਬ ਭੁੱਟੋ ਆਪ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ 'ਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਸਕਣ।

ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪੀ ਪੀ ਪੀ ਨੇ ਢਾਕਾ ਤੋਂ ਅਲਵਿਦਾ ਲਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਨਾਲ ਗਤੀਰੋਧ ਪਸਰ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਸਦੀਕ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਬੂਹੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਦੌਰ ਮਗਰੋਂ ਪੀ.ਪੀ.ਪੀ. ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਅਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਹੋਰ ਕਾਫੀ ਦੌਰ ਚਲਾਏਗੀ ਜਾਂ ਫੇਰ ਕੌਮੀ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲੇਗੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ 'ਤੇ ਵਿਸਥਾਰਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਭਰਪੂਰ ਮੌਕਾ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਇਆ ਸੀ।

ਜਨਾਬ ਭੁੱਟੋ ਦਾ ਕੌਮੀ ਅਸੰਬਲੀ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਨਾਬ ਭੁੱਟੋ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਆਭਾਰੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸ਼ੇਖ ਮੁਜੀਬ ਦੀ 15 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਅਸੰਬਲੀ ਸੈਸ਼ਨ ਸੱਦਣ ਦੀ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਨਾਬ ਭੁੱਟੋ ਦੀ ਰਾਏ ਅਨੁਸਾਰ 3 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਮਿੱਥਿਆ।

ਅਸੰਬਲੀ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦੇ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਨਾਬ ਭੁੱਟੋ ਨੇ ਸੈਸ਼ਨ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਧਮਕੀ ਮੁਹਿੰਮ ਛੇੜੀ। ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲੈ. ਜਨਰਲ ਉਮਰ, ਚੇਅਰਮੈਨ ਕੌਮੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੌਂਸਲ ਅਤੇ ਯਾਹੀਆ ਖਾਨ ਦੇ ਨਿਕਟ ਸਹਿਯੋਗੀ ਨੇ, ਜਨਾਬ ਭੁੱਟੋ ਦੇ ਹੱਥ ਮਜਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪੱਛਮੀ ਵਿੰਗ

ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਅਸੰਬਲੀ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਣ ਲਈ ਦਬਾਅ ਪਾਉਣ ਲਈ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਨਾਬ ਭੁੱਟੋ ਅਤੇ ਲੈ. ਜਨਰਲ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਕੌਮੀ ਅਸੰਬਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ, ਸਿਵਾਏ ਪੀ.ਪੀ.ਪੀ. ਅਤੇ ਕਜ਼ੂਮ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ (ਕਿਊ. ਐਮ. ਐਲ.) ਨੇ 3 ਮਾਰਚ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਲਈ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੱਲ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਬੁਕ ਕਰ ਲਈਆਂ।

ਕਿਊ. ਐਮ. ਐਲ. ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਵੀ ਅੱਧੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਬੁਕ ਕਰਵਾ ਲਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਪੀ.ਪੀ.ਪੀ. ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਗਾਵਤ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿੱਥੋਂ ਕਈ ਮੈਂਬਰ ਢਾਕਾ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਵਿਰੁੱਧ ਇਸ ਸਾਂਝੇ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਟੁੱਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਜਨਰਲ ਯਾਹੀਆ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਜਨਾਬ ਭੁੱਟੋ ਨੂੰ ਅਸੰਬਲੀ ਸੀਮਿਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਅਸੀਮਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਉਸਨੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਗਵਰਨਰ, ਐਡਮਿਰਲ ਐਸ.ਐਮ. ਅਹਿਸਾਨ ਨੂੰ ਡਿਸਮਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਨਰਮਪੰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਮੰਤਰੀਮੰਡਲ ਸਮੇਤ ਇਸਦੇ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦੇ ਸੰਘਟਕ ਨੂੰ ਮਨਸੂਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਪੱਛਮੀ ਵਿੰਗ ਮਿਲਟਰੀ ਜੁੰਡਲੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਕੇਂਦਰਤ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਯਾਹੀਆ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਜਨਾਬ ਭੁੱਟੋ ਨਾਲ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਰਚ ਕੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਨਿਰਸਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਕੌਮੀ ਅਸੰਬਲੀ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮੰਚ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਹੱਕ ਜਤਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਨਿਰਸਤ ਕਰਨਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਸੱਤਾ ਦਾ ਹਕੀਕੀ ਵਸੀਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਮੁਲਤਵੀ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਅਟੱਲ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਥਾਂ ਇਸ ਆਪ ਹੁਦਰੇ ਐਕਟ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੋਕ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਉਤਰੇ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਯਾਹੀਆ ਕਦੇ ਵੀ ਸੱਤਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਅਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਨੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾ ਰਿਹਾ। ਜਨਤਾ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਅੰਦਰ ਕਦੇ ਵੀ ਹਕੀਕੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਜਿੱਥੇ ਯਾਹੀਆ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਬੇਹਦ ਨਿਰਲੱਜਤਾ ਨਾਲ ਅਸੰਬਲੀ ਸੱਦਣ ਨੂੰ ਨਿਸਫਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਕਸਾਇਆ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਮੁਕੰਮਲ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਜਤਨ ਕਰੇਗਾ।

ਸ਼ੇਖ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਿਆਸੀ ਨਬੇੜੇ ਦੀ ਭਾਲ 'ਚ ਰਹੇ। 3 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਅਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਸੱਦੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਬਜ਼ ਫੌਜ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਚੁਣਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਸ਼ ਟਿਕਾਣੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ। ਇਹ 2 ਅਤੇ 3 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਗੈਰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾਕਾਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਬੇਕਿਰਕ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਦੀ ਮੂੰਹ ਚਿੜ੍ਹਾਈ ਸੀ, ਜਿਸ 'ਚ ਕਿ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਟੱਪ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਦੌਰ ਹੁਣ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਮੁਕਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਅਸਹਿਯੋਗ ਐਨਾ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਜਿੰਨਾ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ 1 ਤੋਂ 25 ਮਾਰਚ ਤੱਕ। ਅਸਹਿਯੋਗ ਮੁਕੰਮਲ ਸੀ। ਹਾਈਕੋਰਟ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਜੱਜ ਨਵੇਂ ਗਵਰਨਰ ਟਿੱਕਾ ਖਾਨ ਨੂੰ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਸਾਰਾ ਸਿਵਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸਮੇਤ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੇ ਦਫਤਰ 'ਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਭੇਜਨ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਰੱਖਿਆ ਅਮਲੇ ਦੇ ਸਿਵਲੀਅਨ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੇ ਬਾਈਕਾਟ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ।

ਅਸਹਿਯੋਗ ਨੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ 'ਤੇ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ।

ਸਿਵਲੀਅਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਰਥਣ ਦਾ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਨੂੰ ਬਗੈਰ ਰਸਮੀ ਸਰਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਚਲਦਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਣੀ ਪਈ ਜਦਕਿ ਅਸਹਿਯੋਗ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਮਗਰਲੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਦੇ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ (ਅਧੀਨ) ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਅਥਾਰਟੀ ਮੰਨ ਲਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਲੱਖਣ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਸੱਤਾ ਖਿਲਾਅ ਕਾਰਣ ਉਠ ਰਹੀਆਂ ਖੋਫਨਾਕ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਚੱਲਦੇ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਰਸਮੀ ਅਥਾਰਟੀ ਦੀ ਕਮੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਦੇ ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਅਮਨ-ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਪੱਧਰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਾਧਾਰਣ ਸਮਿਆਂ 'ਤੇ ਵਰਨਣਯੋਗ ਸੁਧਾਰ ਸੀ।

ਆਗਾਮੀ ਲੀਗ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸੰਪੂਰਣ ਸਮਰਥਣ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਜਨਰਲ ਯਾਹੀਆ ਖਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਤ ਕੀਤਾ ਜਾਪਦੈ। 6 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਇਕ ਟਾਕਰੇ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੰਕਲਪ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਸੰਕਟ ਲਈ ਸਾਰਾ ਦੋਸ਼ ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ 'ਤੇ ਮੜਦਿਆਂ ਇਕ ਬੇਹਦ ਭੜਕਾਊ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸੰਕਟ ਦੇ ਆਰਕੀਟੈਕਟ ਭੁੱਟੋ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇੰਜ ਲਗਦੈ ਕਿ ਉਸਨੇ 7 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਢਾਕਾ ਵਿਖੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹਾਕਮ ਜੁੰਡੀ ਵਿਚ ਰਵੱਈਏ 'ਚ ਸਖ਼ਤੀ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲੈ. ਜਨਰਲ ਟਿੱਕਾ ਖਾਨ ਲੈ. ਜਨਰਲ ਯਾਕੂਬ ਖਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।

ਸ਼ੇਖ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਨਤਕ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਿਆਸੀ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਰਾਹ ਚੁਣਿਆ। ਕੌਮੀ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਚਾਰ ਨੁਕਾਤੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਯਾਹੀਆ ਖਾਨ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਆਖਰੀ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਭੁਨਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਰਾਹ ਛੱਡਣਾ ਸੀ।

ਹੁਣ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਯਾਹੀਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੀ ਕਦੇ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਬੇੜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਭੋਰਾ ਵੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਬਸ ਸਿਰਫ਼ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਫੌਜੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਵਾਸਤੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਯਾਹੀਆ ਖਾਨ ਦਾ ਢਾਕਾ ਦੌਰਾ ਸਿਰਫ਼ ਉਸਦੀ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਉਹਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਹੁਣ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਟ ਲਈ ਸੰਭਾਵੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ, ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ।

ਪਹਿਲੀ ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਟੈਂਕਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰ 'ਚ ਰੰਗਪੁਰ ਵੱਲ ਸੀਮਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਢਾਕਾ ਵਾਪਸ ਲੈ ਆਂਦੇ ਗਏ। ਪਹਿਲੀ ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਫੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਾਰੋਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪਹਿਲੀ ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫੌਜੀ ਤਿਆਰੀ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ 25 ਮਾਰਚ ਤੱਕ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫੌਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਵਿਚ ਵਾਇਆ ਸ਼ੀਲੰਕਾ ਪੀਆਈਏ ਕਮਰਸ਼ਲ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਸੀ-130 ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਰਸਦ ਸਮੇਤ ਗੜ੍ਹ ਸੈਨਾ ਲਈ

ਢਾਕਾ ਪੁੱਜਿਆ। ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਮੁਤਾਬਕ ਇਕ ਡਵੀਜ਼ਨ ਤੱਕ ਸਮੇਂ ਪੂਰਕ ਇਮਦਾਦ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ 25 ਮਾਰਚ ਤੱਕ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਏਅਰਫੋਰਸ ਦੇ ਕਰੜੇ ਕੰਟਰੋਲ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤੋਪਚੀ ਦਲ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨ ਗੰਨ ਦੇ ਜਾਲ ਨਾਲ ਜਦਕਿ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ 'ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਐਸ.ਐਸ.ਸੀ. ਕਮਾਂਡੋ ਗਰੁੱਪ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਭੰਨ-ਤੋੜ ਅਤੇ ਕਤਲਾਮ 'ਚ ਗੁਪਤ ਆਪਰੇਸ਼ਨ (ਕਾਰਵਾਈ) ਲਈ ਸਿਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਹਿਮ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਢਾਕਾ ਅਤੇ ਸੈਦਪੁਰ ਵਿਖੇ 25 ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਅਤੇ ਗੈਰ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਝੜਪਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਲਈ ਬੰਗਾਲੀਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲਿਆਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਫੌਜ ਦੀ ਘੁਸਪੈਠ ਨੂੰ ਕੱਜਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਧੋਖੇ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ ਵਜੋਂ ਯਾਹੀਆ ਨੇ ਮੁਜੀਬ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਬੇਹਦ ਸੁਲ੍ਹਾਕਾਰੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਅਪਨਾਇਆ। 16 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ, ਲਈ ਅਫਸੋਸ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਦਿਲੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ। ਸ਼ੇਖ ਮੁਜੀਬ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਦੀ 4-ਨੁਕਾਤੀ ਤਜਵੀਜ਼ 'ਤੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਜੁੱਡੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਸਲਾਹਕਾਰ ਚਾਰ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਇਕ ਅੰਤਰਿਮ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨਗੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਖ ਨੁਕਤਿਆਂ 'ਤੇ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਸਨ :

1. ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਹਟਾਉਣਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਸਿਵਲੀਅਨ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ।
2. ਪ੍ਰੋਵਿੰਸਾਂ ਵਿਚ ਸੱਤਾ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਬਹੁਮਤ ਵਾਲੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ।
3. ਯਾਹੀਆ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਹਿਣਗੇ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ 'ਚ।
4. ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਕੌਮੀ ਅਸੰਬਲੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਸਦਨ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਸੈਸ਼ਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਾਸਤੇ।

ਭੁੱਟੋ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਯਾਹੀਆ ਅਤੇ ਭੁੱਟੋ ਦੇ ਆਪਣੀ ਕੀਤੀ ਗਲਤ ਬਿਆਨੀ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਯਾਹੀਆ ਨੇ ਅਸੰਬਲੀ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਬੈਠਕ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਛੇ-ਨੁਕਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚਾਲੇ ਇਸ ਜਾਇਜ਼ ਢੰਗ ਦਾ ਰਾਹ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ

ਪੱਛਮੀ ਵਿੰਗ ਨਾਲ ਗੰਭੀਰ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿੰਗ ਐਮ.ਐਨ.ਏ. ਨੂੰ ਇਹ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਛੇ ਨੁਕਾਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਇਕ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੱਠ ਕਰ ਸਕੇ।

ਇਕ ਵਾਰ ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਮੁਜੀਬ ਅਤੇ ਯਾਹੀਆ ਦਰਮਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਸਿਰਫ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅੰਤਰਿਮ ਪੜਾਅ ਦੌਰਾਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਫੇਰ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਆਖਰੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਕੌਮੀ ਅਸੰਬਲੀ ਵਲੋਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਅਤੇ ਆਸ ਅਨੁਸਾਰ ਛੇ ਨੁਕਤਿਆਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਅੰਤਰਿਮ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਇਸ ਭਾਗ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਆਰਥਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਐਮ.ਐਮ. ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਉਸਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਸਮਝੌਤਾ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਅੰਤਰਿਮ ਦੌਰ 'ਚ ਛੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸੰਸਕਰਣ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੁਰਗਮ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਖਰੜੇ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਦਰੁਸਤੀਆਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਸੂਚੀ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ, ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ 'ਚ ਪਾੜਾ ਹੁਣ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ 'ਚ ਸੀ। ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਨੇ 24 ਮਾਰਚ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨਾਲ ਦਰੁਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਯਾਹੀਆ ਅਤੇ ਮੁਜੀਬ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਆਖਰੀ ਖਰੜਾ ਸੈਸ਼ਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਅੰਤਰਿਮ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਇਥੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਜਨਰਲ ਯਾਹੀਆ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਟੀਮ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਖਰੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਟਾਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਆਪਣੀ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਢਕਣ ਲਈ ਯਾਹੀਆ ਦੁਆਰਾ ਸੱਤਾ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਵਚ ਦਾ ਸੁਆਲ ਇਕ ਹੋਰ ਦੇਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਘਾੜਤਬਾਜ਼ੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਟੀਮ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਐਕਟ 1947 ਦੀ ਤਰਜੀਹ ਦੀ ਰੇਖਾ ਨਾਲ ਸੱਤਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਨਾਲ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਤਲਾਹ ਕਿ ਇੰਤਜ਼ਾਮਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਵਚ ਨਹੀਂ

ਹੋਵੇਗਾ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਭੁੱਟੋ ਵੱਲੋਂ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਯਾਹੀਆ ਵੱਲੋਂ ਤਾਈਦ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਕਦੇ ਵੀ ਸ਼ੇਖ ਮੁਜੀਬ ਅਤੇ ਯਾਹੀਆ ਦਰਮਿਆਨ ਤਕਰਾਰ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਭੋਰਾ ਕੁ ਵੀ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਯਾਹੀਆ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੱਤਾ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਕੌਮੀ ਅਸੰਬਲੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਅਜਿਹੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤਕਨੀਕੀ ਕਾਰਣ ਗੱਲਬਾਤ ਨਹੀਂ ਤੋੜਦੀ। ਆਖਰਕਾਰ ਬਹੁਮਤ ਪਾਰਟੀ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਇਸਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਡਰਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਵੱਖਰੀ ਬੈਠਕ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਭੁੱਟੋ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਦੋਹਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਸਮਝੌਤਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਸਬੂਤ ਭੁੱਟੋ ਵਲੋਂ 25 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ 'ਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਨਰਲ ਯਾਹੀਆ ਅਤੇ ਭੁੱਟੋ ਦਰਮਿਆਨ ਵੱਖਰੇ ਸੈਸ਼ਨ 'ਚ ਕੀ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇਸਦਾ ਸਬੂਤ ਸੀ ਕਿ ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਬਾਰੇ ਗਿਣੇ ਮਿੱਥੇ ਕੁਝ ਝੂਠ ਪੀ.ਪੀ.ਪੀ. ਨੂੰ ਪਰੋਸੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਮੁਜੀਬ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੈ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਦੀ ਟੀਮ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਯਾਹੀਆ ਖਾਨ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਹੋਈਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਖਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਭੋਰਾ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਜਿੱਥੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਮਾਹੌਲ ਰਿਹਾ।

ਜਦਕਿ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਜਾਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ, ਚਿਟਾਗੌਂਗ ਬੰਦਰਗਾਹ 'ਤੇ ਲਾਏ ਲੰਗਰ ਐਮ.ਵੀ. ਸਵਾਤ ਅਸਲਾ ਬੇੜੀਆਂ ਲਾਹੁਣ ਦੇ ਅਚਨਚੇਤੀ ਫੈਸਲੇ ਨੇ ਫੌਜ ਦੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਦੇ ਅਸ਼ੁਭ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਚਿਟਾਗੌਂਗ ਵਿਖੇ ਗੈਰੀਸਨ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲੇ ਬੰਗਾਲੀ ਅਫਸਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨਾਲ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 24 ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਫੌਜੀ ਨਿਗਰਾਨ ਹੇਠ ਢਾਕਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੰਭਵਤ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਨਵੀਂ ਕਮਾਨ ਤਹਿਤ ਸਥਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇੜੀ ਤੋਂ ਮਾਲ ਲਾਹੁਣ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਿ ਫੌਜ ਨੇ, ਪਿਛਲੇ 17 ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਬੰਦਰਗਾਹ ਕਾਮਿਆਂ ਵਲੋਂ ਅਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਸਲਾ ਲਾਹੁਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਗਿਣੀ ਮਿੱਥੀ ਉਕਸਾਹਟ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਲੱਖ ਲੋਕ ਚਿਟਾਗੌਂਗ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕਣ ਲਈ ਫੌਜ ਵੱਲੋਂ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਮੁੱਦਾ ਜਨਰਲ ਪੀਰਜ਼ਾਦਾ ਕੋਲ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ

ਗਤੀਵਿਧੀ ਨੂੰ ਇਜਾਜ਼ਤ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਦਕਿ ਗੱਲਬਾਤ ਅਜੇ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਜਨਰਲ ਯਾਹੀਆ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦੇ ਕੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਜਨਰਲ ਯਾਹੀਆ ਅਤੇ ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੀ 24 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਹੋਈ ਆਖਰੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਐਮ.ਐਮ. ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦਰੁਸਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਨਰਲ ਪੀਰਜ਼ਾਦਾ ਵੱਲੋਂ ਆਖਰੀ ਸੈਸ਼ਨ ਲਈ ਸੱਦੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਸੱਦਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸਗੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕਿ ਐਮ.ਐਮ. ਅਹਿਮਦ ਜਿਹੜੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਸਨ, ਅਚਾਨਕ 25 ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਦੀ ਟੀਮ ਨੂੰ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤਿਆਂ ਕਰਾਚੀ ਚਲੇ ਗਏ।

25 ਦੀ ਰਾਤ 11 ਵਜੇ ਸਾਰੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਮੁਕੰਮਲ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਫੌਜੀ ਟੁਕੜੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨਾਂ ਲੈਣੀਆਂ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। 25 ਮਾਰਚ ਦੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਢਾਕਾ ਦੀ ਅਮਨ ਪਸੰਦ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਮਸ਼ਕੂਕ ਆਬਾਦੀ ਉੱਪਰ, ਤਤਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ 'ਚ ਅਸਮਾਨੰਤਰ, ਗਿਣੇ-ਮਿੱਥੇ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤਹਿਤ ਤਸੱਦਦ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੋਈ। ਯਾਹੀਆ ਵੱਲੋਂ ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਲਟੀਮੇਟਮ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕੋਈ ਕਰਵਿਊ ਆਰਡਰ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਮਸ਼ੀਨ ਗਨਾਂ, ਤੋਪਾਂ ਅਤੇ ਟੈਂਕਾਂ ਉੱਤੇ ਤੋਪਾਂ ਨੇ ਮੌਤਾਂ ਅਤੇ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਾਮਰਾਜ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਲੈ. ਜਨਰਲ ਟਿੱਕਾ ਖਾਨ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਪਹਿਲੇ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਦੇ ਐਲਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਕੋਈ 50,000 ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਕੋਈ ਅਝਿੱਕਾ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਦਾ ਕਤਲਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਢਾਕਾ ਨਰਕ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋਇਆ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਕੋਨੇ 'ਚ ਅਗਜ਼ਨੀ। ਘਰਾਂ 'ਚ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਲੋਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਗੋਲੀਬਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਘਰਾਂ 'ਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਪਟਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਮਸ਼ੀਨਗਨਾਂ ਨਾਲ ਭੁੰਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪੁਲਿਸ, ਈ.ਪੀ.ਆਰ. ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਾਲੰਟੀਅਰਾਂ ਨੇ ਜਾਂਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਮੁੱਖ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਨਾਦਾਨ ਅਤੇ ਗੈਰ ਸ਼ੱਕੀ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ 'ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਲੇਖਾ ਸੰਕਲਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਾਂਗੇ। ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਪੈਮਾਨਾ ਅਤੇ ਕਰੂਰਤਾ ਇਕ ਸਭਿਅ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਤੂਤ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸੀ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਉੱਪਰ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਲਸੰਸ ਦੇਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਯਾਹੀਆ 25 ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਢਾਕਾ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਰੂਰਤਾ ਲਈ ਆਪਣੀ ਦੇਸ਼ ਮਾਫੀ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ 8 ਵਜੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਆਈ ਜਦੋਂ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਇਸ ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਸਫਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬਿਆਨ ਆਪਾ-ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਝੂਠ ਨਾਲ ਕਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਗੱਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜਲਾਵਤਨੀਆਂ ਦੀ ਗਰਦਾਨੀ ਪਾਰਟੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਿਰਫ 48 ਘੰਟੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਸ਼ਾਂਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੱਤਾ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ। ਆਵਾਮੀ ਲੀਗ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਹੜੀ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਇਕੱਲੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਸੀਟਾਂ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਸੌਂਪਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ 75 ਮਿਲੀਅਨ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਗੱਲ ਘੁੱਟਣਾ ਸੀ। ਬਿਆਨ ਦੀ ਕਚਿਆਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸੀ ਕਿ ਯਾਹੀਆ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਤਰਕ ਜਾਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਪਿੱਛੇ ਸ਼ਰਣ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਜੰਗਲ ਰਾਜ ਵੱਲ ਪਰਿਤਆ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹੁਣ ਮੁਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਥਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਹੇਠ ਦਬਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੌਜ ਵੱਲੋਂ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਸੈਂਕੜੇ-ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦਰਮਿਆਨ ਅਥਾਹ ਅਤਿਕ੍ਰਿਤ ਡਾਹੁਣਗੇ। ਪੂਰਵ ਨਿਯੋਜਿਤ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ, ਯਾਹੀਆ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕਬਰ ਖੋਦ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਲਸੰਸ (ਅਧਿਕਾਰ) ਦਿੱਤੇ ਕਾਤਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਕਤਲਾਮ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਮਨਸੂਬੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਹ ਨਸਲੀ ਨਫਰਤ ਅਤੇ ਜਿਨਸੀ ਅਵੈਝ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਸਾਰ ਤੱਤ ਤੋਂ ਮਹਿਰੂਮ ਸਨ। ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਫੌਜੀਆਂ ਵੱਲੋਂ, ਹੁਕਮਾਂ 'ਤੇ ਫੌਜੀ ਮਾਣ-ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਦਰਿਦਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਦੇਖੇ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਕਤਲਾਂ ਦੀਆਂ ਖਰਮਸਤੀਆਂ, ਬਲਾਤਕਾਰ, ਲੁੱਟ, ਅੱਗਜਨੀ ਅਤੇ ਤਬਾਹੀ 'ਚ ਮਸ਼ਗੂਲ ਪਾਏ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਸਭਿਅ ਸਮਾਜ 'ਚ ਨਾ-ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਯਾਹੀਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਡੂੰਘਾ ਘਰ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਉੱਪਰ ਅਜਿਹੇ ਤਸ਼ਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਜੇਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ।

ਯਾਹੀਆ ਦੀ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਇੰਜ ਬਗੈਰ ਸਿਆਸੀ ਮਕਸਦ ਦੇ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਆਖਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਯਾਹੀਆ ਨੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ। ਮਕਸਦ

ਸਿਰਫ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਝਲਸੀ ਧਰਤੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਫੌਜੀ ਟੁਕੜੀਆਂ ਜਾਂ ਵਾਪਸ ਸੱਦੀਆਂ ਜਾਣ ਜਾਂ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਣ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਿਆਸੀ, ਬੁੱਧੀਜੀਵ ਵਰਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਕਰਦਾ, ਸਾਡੀਆਂ ਸਨਅਤਾਂ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਮ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ 'ਚ ਮਿਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸਦੀ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਫੌਜ ਨੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਚੋਖੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ। ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ 50 ਸਾਲ ਪਿਛੇਤਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰੁਖ਼ਸਤ ਤੋਹਫੇ ਵਜੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ 23 ਸਾਲ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਲਾਹੇ ਲਈ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਾ ਬਿੰਦੂ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਬੇਲਸਨ ਅਤੇ ਐਸਵਿਟਜ਼ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਦੀ ਇਸ ਵੱਡੀ ਇਕਲੌਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਟਾਲਣਾ ਚੁਣਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਭੁਲ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਯਾਹੀਆ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਯਾਹੀਆ ਨੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ... ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਇਕ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ 75 ਮਿਲੀਅਨ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਆਪਣੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਇਸ ਨਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਝ ਰਹੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਤਾਕਤ ਇਸ ਨਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਦੇਰ-ਸਵੇਰ ਦੋਵੇਂ ਵੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵੱਡੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਲਈ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕੰਜੇ 'ਚ ਕਸਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚ ਵਾਪਸ ਸੱਦਣ ਲਈ ਯਾਹੀਆ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਅਸੀਂ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਯੂ.ਐਸ.ਐਸ.ਆਰ. ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪਸੰਦ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕੰਮਲ ਸਮਰਥਣ ਲਈ ਕ੍ਰਿਤੰਗ ਹੋਵਾਂਗੇ, ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਸਮਰਥਣ ਦਾ ਚੀਨ, ਯੂ.ਐਸ.ਏ., ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਸੁਆਗਤ ਕਰਾਂਗੇ। ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਰ ਕੋਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਉੱਪਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਉਤਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੇ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਯਾਹੀਆ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਖਿਲਾਫ ਇਕ ਦਿਨ ਵੀ ਹੋਰ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਅੱਠਵਾਂ ਬੇਹਦ ਸੰਘਣੀ ਵਸੋਂ ਵਾਲਾ ਦੇਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਟੀਚਾ ਯਾਹੀਆ ਦੀ ਫੌਜ ਵੱਲੋਂ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡੀ ਰਾਖ ਅਤੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ

ਦੇਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਬੇਹਦ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਗ਼ਰੀਬ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਮਕਸਦ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਮੁਜ਼ਾਹਮਤ 'ਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਉਭਰੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਲਈ ਲਹੂ ਵਹਾਇਆ ਅਤੇ ਇਕ ਬੀਰਤਾਪੂਰਣ ਸੰਘਰਸ਼ 'ਚ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ 'ਚ ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਫੌਜ ਵਿਰੁੱਧ ਗੈਰ-ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਇਸਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਦੀ ਕਿਲ੍ਹੇਬੰਦੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਨਾ-ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਬਚਾਅ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ, ਵੱਡੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਤੋਂ ਦੋਸਤਾਨੇ ਦੀ ਚਾਹ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਬਲਾਕ ਜਾਂ ਸਮਝੌਤੇ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਦਦ ਜ਼ਰੂਰ ਚਾਹਾਂਗੇ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨੇਕ ਨੀਅਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ, ਸਾਡੀਆਂ ਤਕਦੀਰਾਂ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਟਰੋਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁਣਗੇ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਵੈ-ਨਿਸ਼ਚੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦਾ ਪਿਛਲਗ ਬਣਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਅਨੁਮਤੀ ਦੇਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਲੰਮਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਲਈ ਸਾਡੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮਦਦ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਮੁੱਲ ਸੰਪਤੀਆਂ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਨਾਅ 'ਤੇ, ਹੁਣ ਕਾਰਜ ਕਰੋ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਅਮਰ ਦੋਸਤੀ ਅਰਜ਼ਿਤ ਕਰੋ।

ਇਹ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਕੋਲ ਮਾਨਤਾ (ਕਦਰਦਾਨੀ) ਦਾ ਮਹਾਨਤਮ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਲਈ ਸਖ਼ਤਜਾਨੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੜਿਆ।

ਜੈ ਬੰਗਲਾ

ਤਾਜ਼ੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼

17 ਅਪ੍ਰੈਲ 1971

ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪੱਤਰ

ਮਿਤੀ 21 ਨਵੰਬਰ 1977 ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ:

ਮੈਂ ਅਗਾਂਹ ਦਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਉਲੇਖ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ) ਇਕ ਪਾਸੜ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹਨ। ਉਹ ਮਾਣਯੋਗ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਸਸ਼ਕਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਬਾਰੇ ਖਾਮੋਸ਼ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣ ਇਸਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਬੋਝਲ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਫਾੜ ਹੋਈ ਪਈ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਦਮ ਲੈਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਟਾਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਅਨਿਆਪੂਰਣ ਸਖ਼ਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਖੇਦ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹਾਂ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਜਾਂਚ ਦਾ ਅਖੌਤੀ ਉਦੇਸ਼ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਸੱਤਾ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹਾਹਾਕਾਰੀ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਦੁਬਾਰਾ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਦੋ ਸਾਲ ਦੇਸ਼ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟ ਦੀ ਜਕੜ ਵਿਚ ਸੀ। ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਸਾਡੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਖਾਸਕਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਲਾਹੇ ਲਈ ਦਿਲਚਸਪ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਧੜਿਆਂ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਗਾੜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਭਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਸੰਕੀਰਣ ਖੇਤਰੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਫਰਤ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅੱਡਿਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਾੜੀ-ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਪਤੀਆਂ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਮੌਜੂਦਾ ਕੈਬਨਿਟ ਦੇ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਫਖਰ ਨਾਲ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ (1975) ਨਵੰਬਰ 'ਚ ਸਿਰਫ ਕਰਨਾਟਕ 'ਚ ਹੀ ਅਸੀਂ 52 ਰੇਲਾਂ ਨੂੰ ਲੀਹੋਂ ਲਾਹਿਆ। ਹੰਡਲਾ ਕੌਮੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੰਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਸੀ। ਗੁਜਰਾਤ ਅਸੰਬਲੀ ਨੂੰ ਗੈਰ ਜਮਹੂਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭੰਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਚੁਣੇ ਗਏ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਸੰਬਲੀ ਸੀਟਾਂ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਲਈ ਧਮਕਾਇਆ ਗਿਆ।

ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਨਾਅ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਅਸਤੀਫੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਕਿਵੇਂ ਆਈ? ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਨੈਤਿਕ ਲਿਹਾਜ਼ ਦਾ ਹਾਲ ਹੈ, ਹਾਈਕੋਰਟ ਵੱਲੋਂ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨੈਤਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤਕਨੀਕ (ਖਾਮੀ) ਕਾਰਣ ਹਾਰੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਾਨੂੰਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉੱਚਤਮ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਹੁਮਤ ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਬਤੌਰ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਆਗੂ ਨੂੰ, ਮੇਰੇ ਘਿਰਾਓ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਫੌਜ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇਣਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਮਹੂਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਨਾਅ 'ਤੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। 1975 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਾਂਗ ਅਫਰਾ ਤਫਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਗੋਲੇ ਸੱਤਾ 'ਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਮੁੱਖ ਹੁੰਗਾਰਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਰੁਸਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਆਰਟੀਕਲ 16 ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਓਟ ਲੈਣਾ, ਜੇਕਰ ਭਾਰਤ ਨੇ ਮੰਡਲਾਉਂਦੀ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਆਰਟੀਕਲ ਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯਮਤ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ 'ਚ ਵਿਘਨ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਗਣਤੰਤਰ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇਗਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ।

ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਕ ਜਮਹੂਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰੇਰਤ ਘੋਖਵੇਂ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਭੈਅ ਹੇਠ ਰਹਿਣਾ ਪਵੇ ਅਤੇ ਉੱਤਰਵਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੇ।

ਆਪਣੇ ਪੱਤਰ, ਮਿਤੀ 2 ਦਸੰਬਰ 1977 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ :

ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਇਸ ਮਾਣਯੋਗ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਵਧੀਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂਚ ਸੱਦਾ, ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਮਾਣਯੋਗ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਇਕ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਕਦਮ ਸੀ। ਇਹ ਕੈਬਨਿਟ ਵੱਲੋਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ 352(2) ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਤਸਦੀਕ ਸੀ। ਤਸਦੀਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘੋਸ਼ਣਾ, ਜਿਹੜਾ ਸਿਆਸੀ ਫਿਤਰਤ ਦਾ ਸੀ, ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਇਕ ਐਕਟ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਅਮਲ ਚੁਣੌਤੀ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਚੀਫ ਜਸਟਿਸ ਮਾਰਸ਼ਲ ਨੇ ਮਾਰਬਰੀ ਬਨਾਮ ਮੈਡੀਸਨ ਮਾਮਲੇ 'ਚ ਕਿਹਾ :

‘ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਸਟੇਟ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਅਹਿਮ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਸਵੈ-ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸਦੀ ਸਿਆਸੀ ਫਿਤਰਤ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਹੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮਜ਼ਮੂਨ ਸਿਆਸੀ ਹੋਣ। ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਨਾ ਕਿ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਨੂੰ ਸਪੁਰਦ ਹੋਵੇ, ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਧੀਨ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਨੂੰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੁਆਰਾ ਤਸਦੀਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਜਿਹੇ ਇਕ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਕਾਰਜ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੈਠ ਸਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਸਿਆਸੀ ਨਿਰਣੇ ਲਈ ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਧੀਨ ਸਰਕਾਰ ਸਿਰਫ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਨੂੰ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਮਾਣਯੋਗ ਕਮਿਸ਼ਨ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਸ਼ਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਝੂਠਾ ਹੱਕ ਜਤਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਇਕ ਵਧੀਕੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਹ ਮਾਣਯੋਗ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਝੁਠਲਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਥਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਸਰਵੋਚਤਾ 'ਚ ਸਮੇਤ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੇ, ਨਾਜਾਇਜ਼ ਦਖਲ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮਾਣਯੋਗ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਉਲੇਖ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਜਾਂਚ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਜਾਂ ਇਸਦੇ ਪੂਰਵਗਾਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਥਿਤ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨਿਰਧਾਰਣ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਸਨ।

ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਂ ਮਾਣਯੋਗ ਜੱਜ ਦੇ ਧਿਆਨ ਗੋਚਰੇ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹਾਂਗੀ ਕਿ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਕਿ ਉਲੇਖ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੜ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹਨ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮਾਣਯੋਗ ਕਮਿਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਗੌਰ ਕਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਮਾਣਯੋਗ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਨਿਮਨ ਮੁਤਾਬਕ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ:

ਇਕ ਚੀਜ਼ ਜਿਹੜੀ ਮੈਂ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣੀ ਚਾਹੁਣਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਲਈ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਹਾਂ, ਇਸ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਪਲਬਧ ਸੂਚਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੇਕਰ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਇਕ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨਕੁਆਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਜੇਕਰ ਮੇਰੀ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਇਨਕੁਆਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਮੈਂ ਸਨਿਮਰ ਮੰਨਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਮਾਣਯੋਗ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਝੱਲਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਥਾਂਹੇ ਇਸਦਾ ਨਿਚੋੜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਫਿਟਕਾਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦੀ ਇਨਕੁਆਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਪਰ ਕੋਈ ਇਨਕੁਆਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਾਰਣ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ, ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਫਿਟਕਾਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਾਣਯੋਗ ਕਮਿਸ਼ਨ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ, ਬਗੈਰ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਗੌਰ ਕੀਤਿਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਘੋਸ਼ਣਾ ਤੋਂ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਚੁਣੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਬਣੀਆਂ ਸਨ, ਕਿਵੇਂ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦਰਤ ਸਨ। ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਵਿਰੋਧੀ ਇਸ ਰਣਨੀਤੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਸਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਬਨਾਮ ਯਥਾ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸੁਆਲ ਸੀ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਜਮਹੂਰੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ, ਫਿਰਕੂ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਖਿਲਾਫ ਭਾਰੂ ਹੋਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ 1969 ਦੀ ਟੁੱਟ ਨੇ ਇਸ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਧਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਬੈਂਕਾਂ ਦਾ ਕੌਮੀਕਰਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਦਮ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ

ਨਿਹਿਤ ਸਵਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਤੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਅਜਿਹਾ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਉਭਾਰ ਸਿਰਜਿਆ ਕਿ ਫਿਰਕੂ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤੱਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਫਲ ਲੜਾਈ ਲੜਣ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਗੁਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਢੰਗ ਬਦਲ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹਾ ਸਿਆਸੀ ਵਰਤਾਰਾ ਭਾਰਤ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਲੱਖਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੌਜੂਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।

ਸਿਆਸੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਚਰਿੱਤਰ ਹਨਣ ਅਤੇ ਭੰਡੀ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1971 ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਨੇ ਕੋਈ ਬਦਲਵਾਂ ਆਰਥਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਬਤੌਰ ਪਹਿਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹਮਲੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੈਂ ਸੀ। ਚੋਣਾਂ 'ਚ ਹੋਈ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਹਾਰ ਨੇ ਜਮਹੂਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਨੂੰ ਮਾਯੂਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਦ ਇਕ ਅਲਪਕਾਲੀ ਮਧਿਆਂਤਰ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦਸ ਮਿਲੀਅਨ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦਾ ਆਗਮਨ, ਆਕ੍ਰਮਣ ਅਤੇ ਉੱਤਰਵਰਤੀ ਜੰਗ, ਅਭੂਤਪੂਰਵ ਦੇਸ਼ ਵਿਆਪੀ ਸੋਕਾ, ਤੇਲ ਸੰਕਟ ਕਾਰਣ ਆਲਮੀ ਮੁਦਰਾ ਸਫੀਤੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਾਰਕ ਕਿਸੇ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਵਿਕਸਤ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਭਾਰਤ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਬਚਾਅ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਸੇ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਤਤਕਾਲੀ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਜਮਹੂਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੰਗੂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਵਾਧੂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਜ਼ਰੀਏ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹਾਂ, ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਦਾਇਰਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ 'ਚ ਵਿਘਨ ਨਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਈ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਪੀੜਾ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਬਕਾਇਦਾ ਚੁਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਸੰਬਲੀਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਗੁਜਰਾਤ ਅਸੰਬਲੀ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਭੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਏ ਦੁਖਦਾਈ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।

ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਅਜਿਹੇ ਸਿਆਸੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਮੇਰੇ ਖਿਲਾਫ ਸਿਆਸੀ ਝੱਲ ਭੜਕਾਉਣ ਲਈ ਹਥਿਆਇਆ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਤੁਰੰਤ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮੈਂ ਸੀ ਪਰ ਅਸਲ

ਮਕਸਦ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਾਧੂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੱਤਾ ਹਥਿਆਉਣੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁਜ਼ਾਹਰਿਆਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਫੌਜ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਲਈ ਉਕਸਾਉਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਨਾਲ ਲਾਹੁਣ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਜਮਹੂਰੀ ਢਾਂਚਾ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। 1958 ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸੋਧ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਫਰੈਂਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਗੈਲਰਡ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ : ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਸਿਰਫ ਇਕ ਗੌਰਵ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਜਿਹੜੇ ਬਹੁਮਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਸੱਤਾ 'ਚ ਹਨ।

ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹੋਣ ਨਾਤੇ, ਸਿਰਫ ਇਸ ਡਰ ਨਾਲ ਕਿ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ 'ਚ ਮੇਰਾ ਮਨੋਰਥ ਬੇਇਤਬਾਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਮੰਡਰਾਉਂਦੀ ਤਬਾਹੀ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਭੱਜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਜਮਹੂਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯਰਗਮਾਲ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਦੀ ਹੈ, ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਕੁਝ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ 352 ਪਿੱਛੇ ਤਾਰਕਿਕ ਆਧਾਰ ਦਰਅਸਲ ਇਹੋ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਮੁਸੀਬਤਾਂ/ਤਕਲੀਫਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਖ਼ਤਾਈ ਲਈ ਮੈਂ ਡੂੰਘਾ ਖੇਦ ਪ੍ਰਗਟਾ ਚੁੱਕੀ ਹਾਂ।

ਮਾਣਯੋਗ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਧਿਆਨ ਮੌਜੂਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਦੀ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿਚ ਰਾਜਸਭਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕਿ 'ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਪੂਰਣ (ਨਿਰੋਲ) ਅਧਿਕਾਰ ਵਰਗਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ... ਹਰੇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਪੂਰਣ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖ਼ਤਰੇ 'ਚ ਹਨ, ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਖ਼ਤਰੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ, ਮਾਣਯੋਗ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਇਨਕੁਆਰੀ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ 'ਤੇ ਸਹੀ ਪਾਉਣ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਮਿਤੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਵ ਨਿਰਧਾਰਣ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਗਲਤ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੌਜੂਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਡੋਂਡੀ ਪਿੱਟੀ ਗਈ ਕਿ ਇਹ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ 12 ਜੂਨ, 1975 ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਕਾਰਣ।

ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ 'ਚ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਸਮਾਲੋਚਣਾ

ਜਦਕਿ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰੈਸ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਐਮ ਪੀਜ਼ ਨੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਦਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ।

ਮੋਹਨ ਧਾਰੀਆ 1971 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਰ) ਦੀ ਟਿਕਟ 'ਤੇ ਚੁਣੇ ਗਏ ਮੈਂਬਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਸਨ। ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ 1971 ਤੋਂ 1974 ਤੱਕ ਰਾਜਮੰਤਰੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਬਰਤਰਫ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਧਾਰੀਆ ਨੂੰ ਦਸੰਬਰ 1975 ਵਿਚ ਮੀਸਾ ਤਹਿਤ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਵਣਜ ਮੰਤਰੀ (1977-1979) ਬਣੇ। 22 ਜੁਲਾਈ, 1975 ਨੂੰ ਧਾਰੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਕਿਹਾ :

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ, ਜੂਨ 1975 ਦਾ 26ਵਾਂ ਦਿਨ, ਉਹ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ, ਕਈ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਕੁਨ ਅਤੇ ਆਗੂ ਬਰਬਰਤਾ ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹੀਂ ਡੱਕੇ ਗਏ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਹ ਦਿਨ ਭਾਰਤੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਾਲੇ ਦਿਨ ਵਜੋਂ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਕਰਾਲ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਾਥੀ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਮੈਂ ਪੂਰਣ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ 'ਤੇ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਲਾ ਰਿਹਾ

(ਧਾਰੀਆ, ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ ਦਾ ਸਰਗਰਮ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸੀ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕੈਬਨਿਟ ਦਾ ਸੀਨੀਅਰ ਮੰਤਰੀ) ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੈਬਨਿਟ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦਕਿ ਕਾਰਵਾਈ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਇਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਬੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਕਾਰਣ ਹੈ, ਇਹ ਸੱਜੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਤਾਕਤਾਂ ਕਾਰਣ ਹੈ, ਇਹ ਇੰਤਹਾਪਸੰਦਾਂ ਕਾਰਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ?...

ਮੈਂ ਮਾਮਲੇ ਦਾ ਚੱਪੇ-ਚੱਪੇ ਦਾ ਜਾਣੂ ਹਾਂ। 1969 ਵਿਚ ਬੰਗਲੌਰ ਵਿਖੇ ਮੇਰੀ ਦੁਰਗਤੀ ਨੂੰ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਦੇ 170 ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਣ ਸੀ, ਬੈਂਕਾਂ ਦਾ ਕੌਮੀਕਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਦਰੁਸਤੀ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਭਵਿੱਖ ਦਾਅ 'ਤੇ ਲੱਗ ਗਿਆ ਬੈਂਕਾਂ ਦਾ ਕੌਮੀਕਰਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਇਸਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟੀ, ਪਾਰਟੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵਾਂ 'ਤੇ ਟੁੱਟੀ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਅਹਿਸਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਬਧਤਾ ਹੀ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਰੇਗਾ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਫਤਵੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ। ਇਹ ਅਸੀਂ ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਡੋਲ ਗਏ... ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ 21 ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਫੈਸਲੇ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਹਨ... ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਵੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਨਿਰਾ ਝੂਠ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਸ 'ਤੇ ਢੁੱਕਦਾ ਹੋਵੇ।

21 ਜੁਲਾਈ 1975 ਨੂੰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਉਪਰੀ ਸਦਨ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੈਂਬਰ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਕਾਂਤ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਰਵਰਤੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਰਾਜ ਸਭਾ 'ਚ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ :

ਮੇਰੇ ਕਾਂਗਰਸ ਸਾਥੀਆਂ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਅਤੇ ਰਾਮਧਨ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਪੱਖੀ ਸਾਜਸ਼ ਨਾਲ ਜੋੜਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਮੂਲਕ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਲਈ ਲੜਣ ਵਾਲੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਿੱਤਰ ਰਾਤੋਂ-ਰਾਤ ਕਿਵੇਂ ਸੱਜੇ ਪੱਖੀ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਸਾਜਸ਼ ਘਾੜੇ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ? ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ

ਸਮਾਜਵਾਦ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਕੇ ਹੀ ਲਿਆਉਣਾ ਪਵੇਗਾ...। ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਕਤਾ ਦੀ ਤਾਤਵਿਕ ਪੁਨਰਉਸਾਰੀ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਣ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਉਨਮੂਲਣ ਲਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੱਜੇ ਪੱਖੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬੇਹਦ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਨ। ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਤਾਕਤਾਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਐਨੀਆਂ ਤਾਕਤਵਰ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਅਤੇ ਰਾਮਧਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਅਤਿਕੇਬਾਜ਼ ਤਾਕਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦਾ ਖੱਬਾਵਾਦ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਐਨਾ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਰਾਮਧਨ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗ ਦੇ ਆਗੂ ਹਨ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਤਾੜੇ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਲੜਦੇ ਰਹੇ। ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬੈਂਕਾਂ ਦਾ ਕੌਮੀਕਰਣ ਅਤੇ 1971 ਅਤੇ 1972 ਦੇ ਚੋਣ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਲ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ? ਕਿਸ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ 1971, 1972, 1973 ਅਤੇ 1974 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਇਆ ? ਹਾਲਾਂਕਿ ਹੁਣ ਵੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਵੱਡਾ ਬਹੁਮਤ ਹੈ, ਫੇਰ ਵੀ ਅਮਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਤਾਤਵਿਕ ਕਦਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਡੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸ 'ਤੇ ਕੁਝ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਰੁਸਤੀਆਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਕੀ ਕੀਤਾ ?

ਮੈਂ ਪੁਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਢਾਹ-ਭੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ? ਸਿਰਫ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾਂਤ, ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ, ਮੋਹਨ ਧਾਰੀਆ ਅਤੇ ਰਾਮ ਧਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਸੂਰ ਸਿਰਫ, ਜਿਹੜਾ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਫੀ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਬੇਈਮਾਨੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਖਿਲਾਫ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਉੱਚ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਅੱਜ, 20 ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਅਤੇ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕੌਣ ਹਨ। ਸੈਂਸਰ ਕੀਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੜ੍ਹੋ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਰੂਟੀਨ ਦਰਸਾਏਗੀ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਢਾਹ ਭੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅੱਜ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਕੱਟੜ ਸਮਰਥਕ ਹਨ।

ਉਹ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਦਰਾਸਫੀਤੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਢਾਹ-ਭੰਨ ਦਾ ਲਾਹਾ ਮਿਲਿਆ, ਰਾਤੋਂ-ਰਾਤ 20-ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਮਰਥਕ ਬਣ ਗਏ।

ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਸਤਾਂ ਬਾਰੇ ਚੇਤਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ (ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ) ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਇਵੇਂ ਸਮਰਥਣ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਫਾਹੀ ਫਾਹਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ... ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਅਕਤੀ ਪੂਜਾ, ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਣ, ਢਕਵੰਜ ਅਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਅਸਥਿਰਤਾ ਵੱਲ ਵਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੈਬਨਿਟ ਸਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਮੈਂਬਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਹੜੇ ਗਾਂਧੀ, ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਸਨ, ਜੇਲ੍ਹੀ ਡੱਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੌਣ 20-ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ?

ਹੁਣ ਸੀਪੀਆਈ (ਐਮ) ਦੇ ਲੋਕ ਸਭਾ 'ਚ ਆਗੂ ਏ.ਕੇ. ਗੋਪਾਲਨ ਦੇ 21 ਜੁਲਾਈ 1975 ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦਾ ਉਤਾਰਾ :

ਮੈਂ ਇਕ ਅਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਬੇਹਦ ਤਕਲੀਫਦੇਹ ਸਥਿਤੀ 'ਚ ਬੋਲਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ 34 ਮੈਂਬਰ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਬਗੈਰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤੌਹੀਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸੀਪੀਆਈ (ਐਮ) ਦੀ ਤਰਫੋਂ ਮੈਂ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਘੋਸ਼ਣਾ ਅਤੇ ਅਨੁਮੋਦਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਅਤੇ ਹਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਅਫਵਾਹ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੀ, ਕਿ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਚਵਨ ਘਰ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਹਨ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਇਹ ਕਿੰਨਾ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗਲਤ। ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਕਈ ਆਗੂ, 39 ਮੈਂਬਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਸਮੇਤ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਬੇਵਫਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਦਾ ਮਲੀਆਮੇਟ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ—ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਬੋਲਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਸੰਦ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਇਸਦੀ ਬਦਲੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ, ਐਸੋਸਿਏਸ਼ਨਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਅਦਾਲਤਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ... ਹਰ ਦਿਨ,

ਹਰ ਘੰਟੇ। ਸਾਡੀ ਅਜਿਹੀ ਮੁਅੱਤਲੀ ਦਾ ਭਾਵ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਭੇਦ ਭਾਵ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਟਿਕਾਣੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਗੁਪਤ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ (ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ)। ਇਹ ਹੈ ਅੱਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦਾ ਫਲਫਿੱਦਰ, ਸਿਰਫ ਸੱਜੇ ਪੱਖੀ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਖਿਲਾਫ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸੀਪੀਆਈ (ਐਮ) ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੱਬੀਆਂ ਤੇ ਜਮਹੂਰੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਤੇ ਵਰਕਰਾਂ ਦੀ ਬਿਨਾਂ ਭੇਦਭਾਵ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਨਾਲ ਨੰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੇਰਲ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਮੇਤ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. (ਐਮ), ਕੇਰਲ ਕਾਂਗਰਸ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕੁੱਟਿਆ ਗਿਆ...

ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਦੇ ਨਾਅ 'ਤੇ ਸਨਅਤਕਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਦਾ ਬੋਝ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਛਾਂਟੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ। ਉਜਰਤਾਂ 'ਚ ਕਟੌਤੀ ਅਤੇ ਡੀ.ਏ. ਕਟੌਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਬੇਹਦ ਮਾੜੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸਰਸਰੀ ਬਰਤਰਫੀ। ਇਸ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਖਿਲਾਫ ਕਿਸੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ। ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਾਮੇ ਬਿਹਤਰ ਉਜਰਤਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਬੇਦਖਲੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਓਹੀ ਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਤਾਂ ਇਹ ਕਦਮ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬੁਰਜ਼ੂਆ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਖਿਲਾਫ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ...

ਕੌਣ ਯਕੀਨ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰਾਂ ਖਿਲਾਫ ਲੜਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਨਤਕ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਮਹੂਰੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਨਾਲ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਸੱਜੇ ਪ੍ਰਤਿਗਮਨ ਖਿਲਾਫ ਲੜ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. (ਐਮ) ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਦਾ ਉਤਾਰਾ

1 ਮਈ (ਮਈ ਦਿਵਸ) 1976 ਨੂੰ, ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. (ਐਮ.) ਨੇ ਇਕ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

ਸਾਥੀਓ! ਕਾਮਿਓ! ਮੁਲਾਜ਼ਮੋ! ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ੋ

ਮਈ ਦਿਵਸ 'ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਝੰਡਾ ਚੁੱਕੋ! ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ, ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨਾਲ, ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਇਕਜੁਟਤਾ ਦਾ ਝੰਡਾ ਚੁੱਕੋ। ਸਾਥੀਓ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਵੱਡੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅਜਿਹਾ ਨਫਰਤਆਗੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਛੇੜਿਆ ਗਿਆ। ਨਾ ਹੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ ਕਦੇ ਵੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵੱਲੋਂ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ 26 ਜੂਨ 1975 ਨੂੰ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਮਾਰ ਖੋਰਾ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਾਈਨ ਬੋਰਡ ਅਧੀਨ ਹਰੇਕ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਉੱਪਰ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਉੱਪਰ, ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਉੱਪਰ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਉੱਪਰ, ਥੋਕ 'ਚ ਹਮਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਮਕਸਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬੇਲਗਾਮ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਵਿਰੋਧੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਅਤੇ ਮੁਜ਼ਾਹਰਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਹੜਤਾਲਾਂ ਅਤੇ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਅੰਦੋਲਨਾਂ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੈਸ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਟਰੋਲ 'ਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸਨੇ ਆਪਣੀ ਲੋਕ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਹਰੇਕ

ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਦਮ ਘੁੱਟਿਆ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦੀਆਂ ਹੜਤਾਲਾਂ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਐਕਸ਼ਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਦਾ ਇਕ ਲੀਫਲੈਟ (ਪਰਚਾ) ਜਾਂ ਪੋਸਟਰ ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਜਾਂ ਫੇਰ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।

ਸਾਥੀਓ! ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਦਿੱਤਾ ?

ਇਕ ਹਕੂਮਤ ਜਿਹੜੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਮਹੂਰੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਡਾਕਾ ਮਾਰਦੀ ਹੈ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੇ ਕੌਮੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਪੇਤਲਾ ਪਾਉਣ ਦੇ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਖਿਲਾਫ ਸਮੁੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਤਾਕਤਵਰ ਜਮਾਤ ਹੈ, ਇਕ ਜਮਾਤ ਜਿਸਨੇ ਕਈ ਬੀਰਤਾਪੂਰਣ ਲੜਾਈਆਂ ਵੇਖੀਆਂ। ਇਸਨੂੰ ਇਹ ਚੁਣੌਤੀ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਵਿਗਾਸਮਾਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿਆਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਅਤੇ ਚੋਣ ਕਾਨੂੰਨ 'ਚ ਸੰਸ਼ੋਧਣ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਦਰਖਾਸਤ

ਅਗਸਤ 5, 1975

ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ,
ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ,
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਮਾਣਯੋਗ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜੀ,

ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ 'ਤੇ ਬੇਹਦ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਹਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਦੇ ਆਪਹੁਦਰੇਪਣ ਅਤੇ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਤੀਰੇ ਦੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਵੇਲੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਨਿੱਜੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਮੰਗਦੇ ਹਾਂ।

ਸਿਆਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਮਾੜਾ ਵਤੀਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁ-ਟਿਕਾਣੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬੇਹਦ ਗੁਪਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮੈਂਬਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਟਿਕਾਣੇ ਬਾਰੇ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਬੁਲੇਟਿਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕਿ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੂਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੋਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਇੰਜ ਜਾਪਦੇ ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ, ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ, ਜਯੋਤਿਰਮੋਏ ਬਾਸੂ, ਕੇ.ਆਰ. ਮਲਕਾਨੀ, ਚੌਧਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਕੈਦ 'ਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਕੀਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ।

ਕਈ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਸਿਆਸੀ ਕੈਦੀ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀਆਂ। ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਅਤੇ ਕਾਇਦਾ ਕਾਨੂੰਨ 'ਤੇ ਵੀ ਝਾਤ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦੇ।

ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਲਾਕ ਅੱਪ ਵਿਚ ਕਈ ਸਿਆਸੀ ਕੈਦੀਆਂ 'ਤੇ ਥਰਡ ਡਿਗਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਦੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ 'ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਵੀ ਹੋਈ ਤੇ ਧੱਕਾ ਵੀ ਲੱਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਕਤਾ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ, ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ ਦਾ ਹਾਲ ਹੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਥਰਡ ਡਿਗਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਅਹਿਮੀਅਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਐਨ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਸਿਆਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ। ਕਈ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਅਤੇ ਕਾਇਦੇ-ਕਾਨੂੰਨ ਮੁਤਾਬਕ ਸਿਆਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਣ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਰੋਕ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਬੰਧਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਿਆਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਧਾਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਥਹ-ਪਤੇ ਦੇ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਵਤੀਰਾ ਕਰਨ।

ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿਓ ਕਿ ਮੈਂਬਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਇਕ ਸਰਬ ਪਾਰਟੀ ਵਫਦ ਨੂੰ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖਣ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਦੌਰੇ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਵੇ।

ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ,

ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ,

ਦਸਤਖਤ ਗੈਰ-ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂ

4, ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਹਾਊਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

ਅਗਸਤ 5, 1975

ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

ਮਾਣਯੋਗ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜੀ,

ਅਸੀਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਨਿਮਨਹਸਤਾਖਰੀ, ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤਰਫੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸੀਂ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ 4 ਅਗਸਤ 1975 ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਚੋਣ ਕਾਨੂੰਨ (ਦਰੁਸਤੀ) ਬਿਲ 1975 ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ ਦੇਣਾ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਿਮਨ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਉਪਰੋਕਤ ਬਿਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਇਹ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚੋਣ ਕਾਨੂੰਨ (ਦਰੁਸਤੀ) ਬਿਲ 1975 ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਮਕਸਦ ਮੌਜੂਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਮੁਤਾਬਕ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਬਕਾਇਆ ਚੋਣ ਅਪੀਲ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਹੈ। ਅਪੀਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਦੌਰਾਨ ਕਾਨੂੰਨ 'ਚ ਤਬਦੀਲੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਅਪੀਲ 'ਚ ਸਫਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮਦਦ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਬਿਲ, ਜੇਕਰ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਹੈ, ਇਹ ਮੁਨਾਸਬ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਿਲ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ।

ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਬਿੱਲ ਦਾ ਕਲਾਜ਼ 2 ਅਤੇ 4 ਬੀ ਜੇਕਰ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਾਫ ਸੁਥਰੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਕਰਾਉਣਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੰਭਵ ਕਰਨ ਲਈ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ, ਜਿਹੜਾ ਮੌਜੂਦਾ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਨਾਵਾਜ਼ਵ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਦਦ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਾਰੀ ਫੰਡ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਚੋਣ ਲਾਹੇ ਲਈ ਵਰਤਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਰੁਸਤੀ ਬਿਲ ਦੇ ਕਲਾਜ਼ 2 ਅਤੇ 4 ਬੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪੱਖ ਪੂਰੇਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੋਵੇਂ ਅਧਿਕਾਰਤ ਇਮਦਾਦ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੂੰ ਚੋਣ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਵਰਤ ਸਕੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੀਆਂ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਇੱਥੇ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਚੋਣ ਸੁਧਾਰਾਂ ਲਈ ਇਕ ਜਾਇੰਟ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਕੁਝ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰ ਨੇ

ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਚੋਣ ਕਾਨੂੰਨਾਂ 'ਚ ਤਬਦੀਲੀ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਬਿਲ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਲਾਹਾਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਰੁਸਤੀਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤੀ ਰਾਏ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਬਿੰਦੂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਫੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਦਰੁਸਤੀ ਬਿਲ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦਰੁਸਤੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਪਰੀਤ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ, ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਇੰਟ ਸਿਲੈਕਟ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਾਏ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ।

ਦਰੁਸਤੀ ਬਿਲ ਦੀਆਂ ਬਕਾਇਆ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਬਿਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੇਸ਼ ਦਰੁਸਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਬਕਾਇਆ ਅਪੀਲ 'ਚ ਮਦਦ ਦੀ ਨੀਅਤ ਨਾਲ ਹੈ, ਇਹ ਵਾਜ਼ਬ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਖਰਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਸੰਗਤ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦੇਣ ਲਈ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਵੇ।

ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਨਾਗਰਿਕ ਐਕਟ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਦੇ ਸੈਕਸ਼ਨ 8 ਏ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਦਰੁਸਤੀਆਂ, ਖਾਸਕਰ ਤਜਵੀਜ਼ਤ-ਸਬ-ਸੈਕਸ਼ਨ 3, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਤਰਫੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਾਏ ਲੈਣ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਰਾਏ ਮੁਤਾਬਕ ਕੰਮ ਕਰਨ, ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਉੱਚ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਬੇਕਦਰੀ ਹੈ।

ਪੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ

ਤੁਹਾਡੇ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕ

ਦਸਤਖ਼ਤ ਗੈਰ-ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂ

ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਇਜ਼ਹਾਰ ਸਕੀਮ ਸੈਂਕੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਪ੍ਰਣਥ ਮੁਖਰਜੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦਾ ਉਤਾਰਾ, 2 ਜਨਵਰੀ 1976

ਦੋਸਤੋ!

ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਬੇਹਦ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰੰਭੀ ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਇਜ਼ਹਾਰ ਸਕੀਮ ਬੇਹਦ ਕਾਮਯਾਬ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਸੂਚਨਾ ਮੁਤਾਬਕ ਸਕੀਮ ਤਹਿਤ ਇਜ਼ਹਾਰ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਕੁਲ ਕੀਮਤ 1,450 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਪਾਰ ਕਰ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਮਾਯੂਸੀ ਦੀਆਂ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਗਲਤ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਾਸਕਰ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਅਤੇ ਆਮਦਨਕਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਚਤੁਰਾਈ ਅਤੇ ਸੂਝ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮੁਤਾਬਕ ਕੁੱਲ ਇਜ਼ਹਾਰ 1,450 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਤੋੜ : ਇਜ਼ਹਾਰ ਆਮਦਨ : 700 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਇਜ਼ਹਾਰ ਸੰਪਤੀ : 750 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ 'ਤੇ ਟੈਕਸ ਦੁਆਰਾ 250 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਮਾਲੀਆ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 40 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕਿਓਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਲੇ ਧਨ ਦੇ ਐਨੇ ਵੱਡੇ ਡਲੇ ਦੀ ਉਚਿਤਤਾ ਤੋਂ ਵਗ ਰਹੇ ਲਾਭ ਅਤੇ ਫਾਇਦਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਾਂ, ਮੈਂ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਚਾਹਾਂਗਾ ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਸਕੀਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਮਾਨੰਤਰ ਆਰਥਕਤਾ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ

ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਖੋਰਾ ਲਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਇਹ ਸਿਰਫ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਆਰਥਕ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਜਨਣ ਆਧਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਇਸਨੇ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸ਼ਾਂਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ ਵਧ ਰਹੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਲਾਲ ਦੇ-ਚਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਬੁਰੀ ਅਲਾਮਤ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਤ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਸਮਾਨੰਤਰ ਆਰਥਕਤਾ ਵਿਚ ਭਾਰੂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੰਪਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਲਾਗਤ ਦੀ ਨਿਮਨ ਉਕਤੀ, ਕੀਮਤ ਕੰਟਰੋਲ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਟਾਂਦਰਾ ਰੈਗੂਲੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਤਸਕਰੀ। ਤੁਸੀਂ ਚੇਤਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਜਦੋਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਿਛੜੇ ਵਰਗ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ 'ਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਇਕ 20 ਨੁਕਾਤੀ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਮੁੱਦਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਟੈਕਸ-ਟਾਲਮਟੋਲ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਵੀ ਸੀ।

ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਭਾਗ ਸੀ ਕਿ ਆਮਦਨ ਕਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਟੈਕਸ ਭਰੋੜਿਆਂ ਖਿਲਾਫ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਸਰਵੇ, ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੜੋ-ਫੜੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਰਕਾਰ ਤਸਕਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਟਾਂਦਰਾ ਠੱਗਾਂ ਖਿਲਾਫ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਤਬਦੀਲ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਲਾ ਧਨ ਧਾਰਕਾਂ 'ਚ ਅਫਰਾ-ਤਫਰੀ ਮਚ ਗਈ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਅਟਲਤਾ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਉਡੀਕੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਐਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਟੈਕਸ ਭਰੋੜਿਆਂ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲਕੋਈ ਹੋਈ ਆਮਦਨ ਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਸੂਹ ਹੁਣ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸੀ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਘੇਰੇ ਹੋਏ ਟੈਕਸ ਭਰੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਫ-ਸੁਥਰੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸੁਧਰ ਜਾਣ ਲਈ ਆਖਰੀ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ ਮੁਨਾਸਬ ਸਮਝਿਆ। ਇਹ ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੀ ਕਿ ਲਕੋਈ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਸਵੈ ਇੱਛਤ ਇਜ਼ਹਾਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵਾਜ਼ਬ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਬਗੈਰ ਜੁਰਮਾਨੇ ਜਾਂ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਟੈਕਸ ਅਧੀਨ ਹੈ, ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਕੀਮ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਟੈਕਸ ਬਚਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਲਕੋਈ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਰੁਸਤੀ ਦੇ ਪੱਥ 'ਤੇ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਆਰਥਕਤਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਰਚਨਾਤਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਾਲੇਧਨ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦੇਣਾ ਸੀ।

ਸਕੀਮ ਦੇ ਫਾਇਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਣ ਅਤੇ ਤਸਕਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰੋਕੂ ਐਕਟ ਅਧੀਨ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਏ ਗਏ। ਸਕੀਮ ਦੀ ਇਕ ਅਹਿਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ 'ਤੇ ਭੁਗਤਾਣਯੋਗ ਆਮਦਨਕਰ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਟੈਕਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਐਲਾਨ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦਾ 5 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਨੋਟੀਫਾਈਡ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕਿਓਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਸ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਸਕੀਮ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 250 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਵਧੀਕ ਮਾਲੀਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਇਹ ਵਾਧਾ ਬਜਟ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਢੱਕਣ ਵੱਲ ਲੰਮੇ ਲੋਟ ਆਵੇਗੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ 1,450 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕਾਲੇ ਧਨ ਨੂੰ ਸਫੇਦ ਧਨ 'ਚ ਤਬਦੀਲੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਰਥਕਤਾ ਦੇ ਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਵੇਗੀ।

ਪਹਿਲੀ ਥਾਂਹੇ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਮੁਦਰਾ ਸਫੀਤੀ ਦੇ ਦਬਾਅ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰੇਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਨਾਲ ਰਹਿਣੀ-ਸਹਿਣੀ 'ਤੇ ਖਰਚਿਆਂ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਦੂਜਾ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੰਪਤੀਆਂ ਹੁਣ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਆਮਦਨ ਆਉਂਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮਾਲੀਏ ਵਿਚ ਆਵਰਤੀ ਲਾਭ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਧੀ ਆਮਦਨ ਉੱਪਰ ਵਾਧੂ ਟੈਕਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪਤੀ ਟੈਕਸ ਤੋਂ ਵੀ ਮਾਲੀਏ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਸਰੋਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਅਸ਼ਟਾਮ ਡਿਊਟੀ, ਸੇਲਜ਼ ਟੈਕਸ ਅਤੇ ਲਸੇਸਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਾਲੀਆ ਮਿਲੇਗਾ।

ਆਖਰੀ ਪਰ ਲਘੂਤਮ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਾਰਾ ਧਨ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕੌਮੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਤੋੜਣ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਰਚਨਾਤਮਕ ਚੰਭਲਿਆਂ 'ਚ ਸੋਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਬਸਤੀ ਸਫਾਈ ਅਤੇ ਘੱਟ ਆਮਦਨ ਗਰੁੱਪਾਂ ਲਈ ਮਕਾਨ ਜਿਹੀਆਂ ਉੱਚ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਲਈ ਵੱਟਤ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਇਜ਼ਹਾਰ ਸਕੀਮ ਦੀ ਸਮਾਂ ਸੀਮਾ 31 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਟੈਕਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਸਾਧਾਰਣ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਤਹਿਤ ਵੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਇਜ਼ਹਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਰਿਆਇਤੀ ਟੈਕਸ ਦਰਾਂ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਕੋਲ ਐਲਾਨਕਰਤਾ ਨੂੰ ਜੁਰਮਾਨੇ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ 'ਚ ਛੋਟ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਦੱਸਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਇਜ਼ਹਾਰ ਸਕੀਮ ਦਾ ਲਾਹਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਾਮਲੇ ਦਾ

ਇਕਬਾਲ ਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਅਜੇ ਵੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮਾਰਗ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਟੈਕਸ ਦੇਣ ਤੋਂ ਟਾਲਾ ਵੱਟਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਖ਼ੇਰੀ ਉਦਾਰਤਾ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰ ਹੁਣ ਭੁੱਲੇ ਤੇ ਮਾਫ਼ ਕਰੋ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵੱਲ ਸਖ਼ਤ ਹੋਣਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ। ਆਮਦਨ ਕਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਸੂਰਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਨਜ਼ਿੱਠਣ ਲਈ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਟੈਕਸ ਕਾਨੂੰਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਟੈਕਸ ਟਾਲ-ਮਟੋਲ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਨਜ਼ਿੱਠਣ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਕਰੜਾਈ ਨਾਲ ਦਰੁਸਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਸਰਕਾਰ ਆਮਦਨ ਕਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਜਿੰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਵੇ। ਹੁਣ ਟੈਕਸ ਤੋਂ ਟਾਲਾ ਵੱਟਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਰਾਹ ਹਨ : (1) ਆਉਣ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਮ ਕਾਨੂੰਨ ਮੁਤਾਬਕ ਟੈਕਸ ਦੇਣ ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਬਕਾਇਆ ਹੈ ਜਾਂ (2) ਇਨਕੁਆਰੀਆਂ, ਪੜਤਾਲਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਣਾਮੀ ਜੁਰਮਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ, ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਰਾਹ ਹੀ ਚੁਣਨਗੇ। ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਨਵੇਂ ਸਾਲ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਭ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਜੈ ਹਿੰਦ!

ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦਾ ਉਤਾਰਾ, 1977

- (i) ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਖਾਸਕਰ ਉੱਤਰੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਚੋਣਾਵੀ ਹਾਰ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾਈ 'ਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸਮਰਥਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਚੋਣਾਵੀ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਵੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲ ਦੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬਹੁਮਤ ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਾਪਸੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਸ ਫਤਵੇ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ, ਇਸਦੇ ਵਰਕਰਾਂ, ਸਮਰਥਕਾਂ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।
- (ii) ਸਾਡੀ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਆਗੂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਹਾਰ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਲੈ ਲਈ। ਜਦਕਿ ਇਹ ਜਨਤਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਚਤਮ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹਾਂਗੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ, ਜੋ ਵਾਪਰਿਆ, ਉਸਦੀ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਉਂ ਅਸੀਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਾਲਾਤ 'ਤੇ ਗੌਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਚੇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਸਵੀਕਾਰਨ 'ਚ ਹਿਚਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੋਵੇ।

- (iii) ਇਸ ਫਤਵੇ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ 'ਚ, ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਫੌਲਾ ਫਾਲੀ ਕਰਨੀ ਹੈ।
- (iv) ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਮੰਦਭਾਗੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਹ ਹਾਲਾਂਕਿ ਗ਼ਲਤ ਹੋਵੇਗਾ ਸਾਡੀ ਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਾ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸਕਰ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਤੇ ਪਛੜੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਲਈ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਣਗੌਲੇ ਸਮਾਜਕ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਕਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਗੌਰ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਜਮਹੂਰੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਸਮੂਹਕ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵੀ।
- (v) ਹੁਣ ਇਹ ਅਹਿਮ ਹੈ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਅਵਸਰ ਨੂੰ ਆਤਮ ਚੀਨਣ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਮੁੜ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਵਰਤਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਗ਼ਰੀਬ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਜੀਦਗੀ 'ਚ ਲਤਾੜੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਵਾਪਸ ਜਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (vi) ਇਹ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਤਿਆਰੋਪਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੱਜ ਲੋੜ ਹੈ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਦੀ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ।
- (vii) ਅਸੀਂ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੌਮੀ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਨ ਲਈ ਮੁੜ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖੜ੍ਹਦੀ ਰਹੀ। ਉਹ ਹੈ ਕੌਮੀ ਏਕਤਾ, ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਅਟੱਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਚਨਬੱਧ ਹਾਂ। ਸਾਂਝਾ ਉੱਦਮ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਭਾਰਤ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਅਤੇ ਰਾਏ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਉਦੇਸ਼ ਲਤਾੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਹੈ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗ ਵਿਚ। ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵਿਰੋਧੀ

ਧਿਰ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਅਸੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਮਕਸਦ ਅਤੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿਆਂਗੇ। ਇਕ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਤੇ ਇਸ ਰੋਲ ਨੇ ਸਾਡੇ ਉੱਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ, ਖਾਸ ਕਰ ਗ਼ਰੀਬ, ਲਤਾੜੇ ਅਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪਾਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਲੜਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕਾਂਗੇ ਨਹੀਂ, ਅਨਿਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਾਂਗੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜਾਇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਾਂਗੇ।

(viii) ਉਹ ਸੂਬੇ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹਨ, ਸਾਡੇ ਚੋਣ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਫ਼, ਨਿਆਂਸੰਗਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ।

(ix) ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਕੇਂਦਰ 'ਚ ਸੱਤਾਹੀਨ ਕੁਲੀਸ਼ਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਚੌਕਸੀ ਨਾਲ ਗਹੁ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਕੁਲੀਸ਼ਨ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦੈ, ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੋਵੇਗਾ ਆਧਾਰ ਵਾਕ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਜਾਣਾ ਨਾ ਕਿ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਤਭੇਦ ਵਧਣਗੇ ਬਜਾਏ ਕਿ ਕੌਮੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦੇ, ਜਿਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਖੜਦੇ ਹਾਂ।

(x) ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੋਲ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰੀ ਨਾਲ ਅਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ, ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ।

ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਸੂਬਾ ਅਸੈਂਬਲੀਆਂ ਭੰਗ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਬਿਆਨ 'ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮਤਾ, 19 ਅਪ੍ਰੈਲ 1977

ਪ੍ਰਸ਼ੱਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਹੜਾ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚਿਤਤਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਯੂ.ਕੇ. ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਮਿਸਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਕਿ ਰਾਜਾ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਬਗੈਰ ਜਾਂ ਸਲਾਹ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯੂ.ਕੇ. ਵਿਚ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਭੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਹੁਣ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਸਥਾਪਤ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਹਨ :

- (ੳ) ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਉਦੋਂ ਭੰਗ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।
- (ਅ) ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਜਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।
- (ੲ) ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਚੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਐਕਟ 1911 ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਅੰਦਰ।
- (ਸ) ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਹਾਊਸ ਆਫ ਕਾਮਨਜ਼ ਵਿਚ ਹਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਭੰਗ ਜਾਂ ਅਸਤੀਫੇ ਲਈ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਡਾ ਇਕ ਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸੰਘੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜਾਂ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਅਸੰਬਲੀ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਸੰਬਲੀ ਭੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਾਕਤ ਦਾ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਸਰੋਤ ਸਿਰਫ ਤੇ ਸਿਰਫ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂ ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਨ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਕ ਲਿਖਤੀ ਸੰਘੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡਾ ਹੈ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਸੂਬੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਦਾਇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਰਜਕਤਾ ਲਈ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਹਨ। ਇਹ ਤਰਕ ਦੇਣਾ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸੂਬਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਹਿਮਤ (ਪ੍ਰਭਾਵਤ) ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਮਰਥਣੀ ਹੈ। ਬੀਤੇ ਤੋਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਫਤਵਾ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸੀ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ 1971 ਵਿਚ, ਕਰਨਾਟਕ 'ਚ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ 27 ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤੀਆਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਰਨਾਟਕ 'ਚ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਾਂਗਰਸ (ਓ) ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਵਿਰੇਂਦਰ ਪਾਟਿਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸਥਿਤੀ 1971 'ਚ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦੂਜੇ ਸੂਬਿਆਂ 'ਚ ਰਹੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੁਆਲ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ ਕਿ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰ ਕੌਲ ਸੱਤਾ 'ਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਕੋਈ ਨੈਤਿਕ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕੋ-ਇਕ ਆਧਾਰ ਜਿਸ 'ਤੇ ਅਸੰਬਲੀ ਭੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰ ਬਰਤਰਫ, ਆਰਟੀਕਲ 356 ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਤਹਿਤ, ਇਹੋ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਨੌਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਆਲ ਨਾ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਉੱਠ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਨਾਲ ਵਰਤਾਰਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਤੋਂ ਦੋ ਤੱਤ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ :

(ੳ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਅਗਸਤ ਦੇ ਮੱਧ 'ਚ ਹੋਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਚੋਣ ਲਈ ਅਹਿਮ ਚੋਣ ਕਾਲਜ ਹਨ।

(ਅ) ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸੂਬਾ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਬਿਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਗ਼ਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਉਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੇ ਕਿ ਇਸ ਮੋੜ

‘ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਨੌਂ ਸੂਬਾ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨਸੂਬਾ ਇਹ ਹੈ :

(ੳ) ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਸਜੀਵਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨਾ।

(ਅ) ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਦਰੁਸਤੀ ਨੂੰ ਬਾਈਪਾਸ ਕਰਨਾ ਜਿਹੜੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਇਹ ਦੋਸ਼ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਕਦਮ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੈ ਨੂੰ ਹਲਕੇ ‘ਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਜੇਕਰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਤਰਕ ਦਾ ਤਾਰਕਿਕ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਬੇਤੁਕੀ ਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਬੱਝਿਆ ਹੈ। ਹਾਲ ਦੀਆਂ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ, ਆਂਧਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਕਰਨਾਟਕ ਅਤੇ ਕੇਰਲ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਖਿਲਾਫ ਰੱਜ ਕੇ ਵੋਟਾਂ ਪਈਆਂ। ਕਿ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੁੰਦੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਟਿਕਟ ‘ਤੇ ਜਿੱਤੇ ਐਮ ਪੀਜ਼ ਕੋਲ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ‘ਚ ਬੈਠਣ ਜਾਂ ਫੇਰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ‘ਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅੱਜ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਉਸ ਭਰੋਸੇ ‘ਤੇ ਖਰਾ ਉਤਰਣ ਦੀ ਭਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਰਤਾਰਾ ਕਰਨਗੇ। ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਅਜੇ ਵੀ ਆਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੱਖਪਾਤੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਸਾਡੇ ਸੰਘੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਪਤਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਜਾਂ ਤੋੜੇਗਾ-ਮਰੋੜੇਗਾ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਅਵਸਰ ‘ਤੇ ਸਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ, ਨਾ ਸਿਰਫ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹਿਤ ਲਈ ਸਗੋਂ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਹਿਤ ਲਈ, ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਇਕਾਗਰਤਾ ‘ਤੇ ਜਨਤਕ ਰਾਏ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸੱਤਾਸੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ।

ਹੈਂ ਸੂਬਾ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਭੰਗ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਏ.ਆਈ.ਸੀ.ਸੀ. ਦਾ ਬਿਆਨ, 1 ਮਈ 1977

ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਨੌਂ ਅਸੰਬਲੀਆਂ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਮਰਿਆਦਾ ਦੇ ਮੁਖਾਲਫਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੈਰ ਜਮਹੂਰੀ ਹੈ, ਇਹ ਸੰਘੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਨਸੰਘ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਰਹੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਏਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੋਣ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

‘ਆਰਟੀਕਲ 356 ’ਚ ਦਰੁਸਤੀ ਦਾ ਜਤਨ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਕਤ ਦੀ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਜਾਂ ਇਸਦੇ ਕਿਸੇ ਤਰਫਦਾਰੀ (ਨਿਵਾਜੇ) ਧੜੇ ਨੂੰ ਲਾਹਾ ਦੇਣ ਲਈ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।’

ਇਹ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਗੈਰ-ਜਮਹੂਰੀ ਢੋਂਗ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਮਿਸ਼ਰਣ ਦਾ ਅਸਲੀ ਚਿਹਰਾ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਲੱਗਦਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸਮਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਸੋਕਾ ਰਿਲੀਫ ਕਾਰਜ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਵਧਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ’ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਸੋਕੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਲਈ ਲਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸੌੜੇ ਹਿੱਤਾਂ ਖਾਤਰ ਚੋਣਾਂ ’ਚ ਜਾਣ

ਦਾ ਰਾਹ ਚੁਣਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਚੋਣ ਵਾਸਤੇ ਪੱਖਪਾਤੀ ਮਕਸਦ ਲਈ ਚੋਣਾਵੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਧਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ, ਸੋਕਾ ਰਿਲੀਫ ਕਾਰਜ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਤੇ ਸਨਅਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਸੀ.ਡੀ.ਐਸ. ਅਤੇ ਡੀਅਰਨੈਸ ਅਲਾਉਂਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਵਾਅਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹੁਣ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਅਦਿਆਂ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਹੁਣ ਚੋਣਾਂ ਬੋਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੰਮੇ ਵਾਅਦੇ ਪੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ।

ਸਾਨੂੰ ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹੁਣ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝੂਠੇ ਵਾਅਦਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਹੁਣ ਮੂੰਹ ਤੋੜਵਾਂ ਜਵਾਬ ਦੇਣਗੇ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਲਈ ਵੋਟ ਪਾਉਣਗੇ, ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀ ਕਾਂਗਰਸ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਜਾਣੀ ਪਛਾਣੀ ਸੇਵਾਦਾਰ। ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਕੁਲੀਸ਼ਨ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸੱਤਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੁਚਲਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਚਾਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਿਆਂ ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਪਾਸ ਮਤੇ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ, 3 ਅਕਤੂਬਰ 1977

ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰੇਰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਤਰਫੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਬਦਲਾਲੂ, ਕਿੜ ਕੱਢਣ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਹੈ। ਇਹ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਮੁਕੰਮਲ ਅਸਫਲਤਾ : ਆਰਥਕਤਾ 'ਚ ਤਿਲਕਣ ਦੀ ਵਾਪਸੀ, ਮਹਿੰਗਾਈ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਅਮਨ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਧਿਆਨ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਹੰਭਲਾ ਹੈ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਘੱਟਾ ਪਾਉਣ 'ਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਇਕ ਸਰਕਾਰ, ਜਿਹੜੀ ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਡੰਕੇ ਦੀ ਚੋਟ 'ਤੇ ਢੰਡੋਰਾ ਪਿਟਦੀ ਹੈ, ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ 'ਤੇ ਚਿੱਕੜ ਸੁੱਟਣ ਅਤੇ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ 'ਚ ਕੀ ਅਜਿਹੇ ਨਿਗੂਣੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਘੜਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਕਾਰਜਵਿਧੀ 'ਤੇ ਵੱਡਾ ਹਮਲਾ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਇਕ ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਜਮਹੂਰੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸਕਰ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤਮਈ, ਜਮਹੂਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਕੇ.ਡੀ. ਮਾਲਵੀਆ, ਪੀ.ਸੀ. ਸੇਠੀ, ਐਚ.ਆਰ. ਗੋਖਲੇ ਅਤੇ ਡੀ.ਪੀ. ਚੱਟੋਪਾਧਿਆਏ ਦੀ ਬਦਲਾਊ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰੇਰਤਾ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਮੀਟਿੰਗ ਕਮਲਾਪਤੀ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਨਾਲ ਹੋਈ।

ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੇ ਪਾਸ ਮਤੇ ਦਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ 4 ਅਕਤੂਬਰ 1977

ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ, ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਝੂਠੇ, ਛਿਛੋਰੇ ਅਤੇ ਚਿੱਕੜ ਸੁੱਟਣ ਦੇ ਵਿਸਫੋਟਕ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਦੀ ਹੈ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕੱਲ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ, ਅਣ-ਅਧਿਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਬੇਈਮਾਨੀ ਨਾਲ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਮੌਜੂਦਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਤ, ਦੋਖੀ, ਮੰਦਭਾਵੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਥੋਪਣ ਦੀ ਉਸ ਹਦ ਦਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਦਾਲਤ ਵੱਲੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅੱਜ ਰਿਹਾਈ, ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਕੱਲ੍ਹ ਆਪਣੀ ਮੀਟਿੰਗ 'ਚ ਲਏ ਗਏ ਸਟੈਂਡ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਬਦਲਾਲੂ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰੇਰਤ ਸੀ, ਸਹੀ ਸਾਬਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਾਡੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ, ਖਾਸਕਰ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਇਕ ਕ੍ਰਿਤੰਗ ਆਗੂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਡੱਕਣਾ, ਉੱਪਰ ਵਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦਮ-ਖਮ ਨਾਲ ਹਰ ਥਾਂ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧ ਜਤਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਸ੍ਰੀ ਦਿਆਲ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਜਿਹੜੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕੇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ, ਨੇ ਅੱਜ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ :

ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਾ 167 ਤਹਿਤ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਭੇਜਣਾ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ 'ਤੇ ਹੈ ਕਿ ਦੋਸ਼ਾਰੋਪਣ ਜਾਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਪੁਖਤਾ ਹਨ। ਵਾਕਿਆ ਕਿ ਧਾਰਾ 167 ਅਧੀਨ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ

ਕਿ ਸੀ.ਬੀ.ਆਈ. ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਯਕੀਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਬੁਨਿਆਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਦੋਸ਼ਾਰੋਪਣ ਠੀਕ ਤੱਥਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਰੋਤ ਜ਼ਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਨਾ ਕਿ ਕੋਈ ਸਬੂਤ, ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਜੁਬਾਨੀ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਬੁਨਿਆਦਾਂ ਦਾ ਵਜੂਦ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੋਸ਼ੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਹਿਰਾਸਤ 'ਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕੋਈ ਜਾਇਜ਼ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

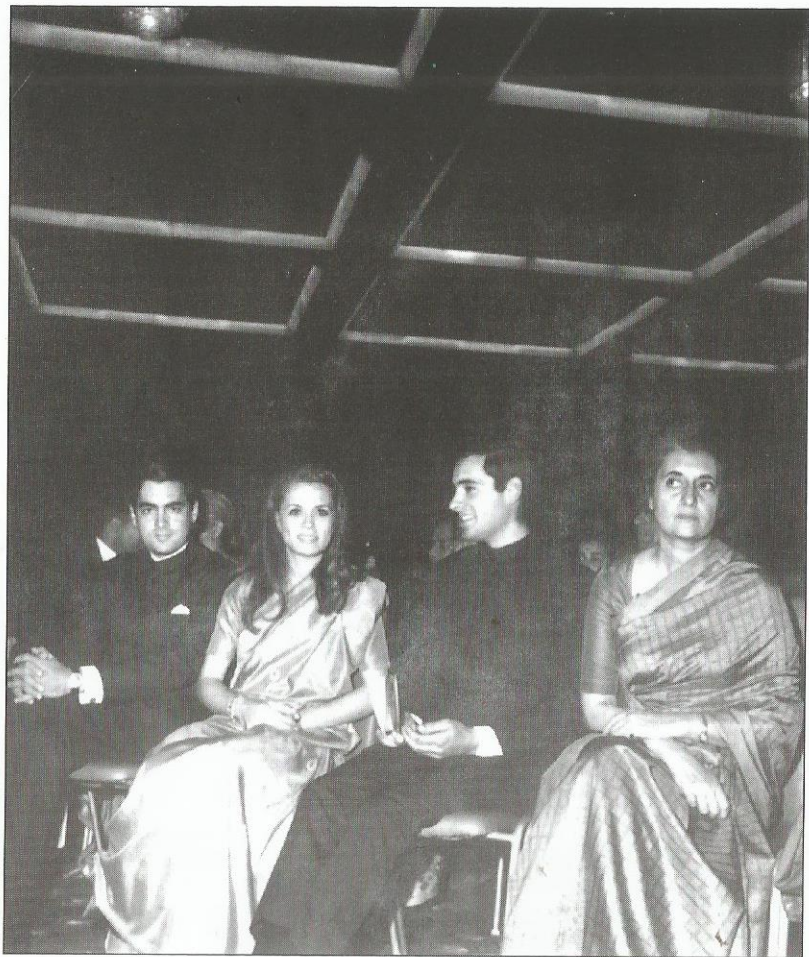
ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਆਪਹੁਦਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਸ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਪ੍ਰੇਰਤ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਲਈ ਵਧਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਦਮਨਕਾਰੀ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਦੇ ਸਾਡੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਰੋਕਾਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ।

ਮੌਜੂਦਾ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪੁਲਿਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਰਾਜ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਅਟੱਲ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਹੰਭਲੇ ਦਾ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਹੈ।

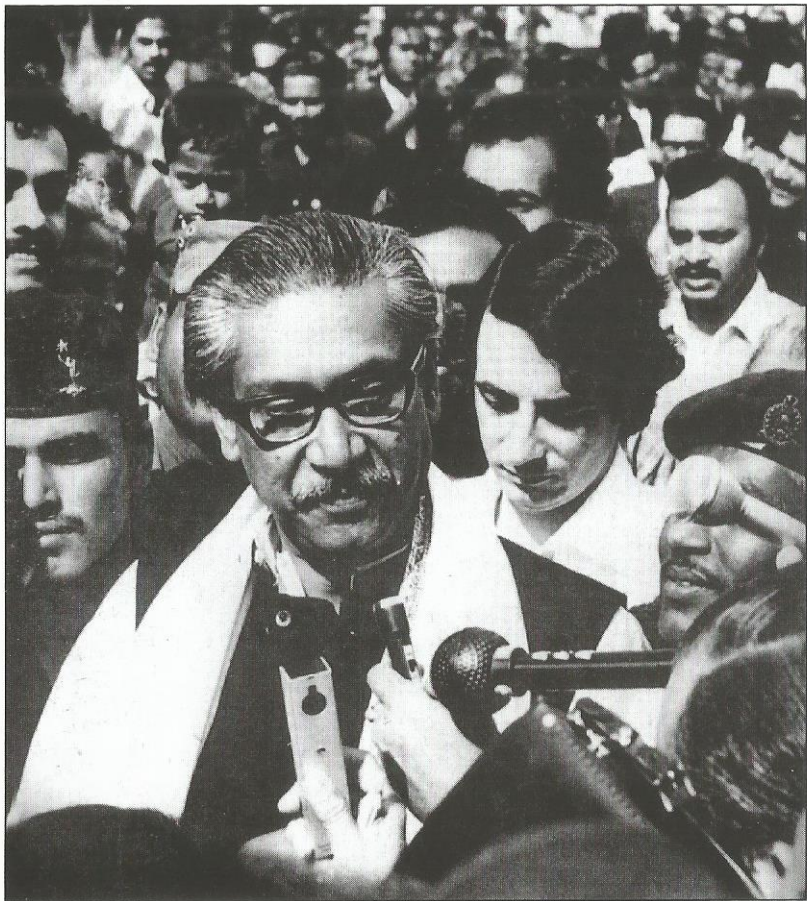
ਇਸ ਲਈ ਮੀਟਿੰਗ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ 9 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ 'ਦਮਨ ਵਿਰੋਧੀ ਦਿਵਸ' ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਦੇ ਸੰਬੰਧ 'ਚ ਵਿਰੋਧ ਰੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਲਈ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਕ੍ਰਿਤੰਗ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸੂਚੀ ਲੰਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਅ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣੀ।

ਮੈਂ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਕਾਲਮਨਵੀਸ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਐਮ.ਜੇ. ਅਕਬਰ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਵੇਰਵਿਆਂ (ਨੋਟਸ) 'ਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕੀਤਾ। ਤਿੰਨ ਨੌਜਵਾਨ ਪੱਤਰਕਾਰ—ਅਗਨੀ ਰਾਏ, ਸ਼ੰਕਾਦੀਪ ਦਾਸ ਅਤੇ ਦਿਗਾਂਤੋ ਬੈਨਰਜੀ ਨੂੰ ਵੀ—ਪੁਰਾਣੇ ਰਸਾਲਿਆਂ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਅੰਕੜੇ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੋਧ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ (ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ) ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ The Dramatic Decade ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਤੰਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸੀਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਜਨਾਰਦਨ ਠਾਕੁਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਠਾਕੁਰ ਕਦੇ ਵੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬੇਲਚੀ ਦੌਰੇ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਉਸਦੀ ਖੂਬੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਲਈ ਕ੍ਰਿਤੰਗਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

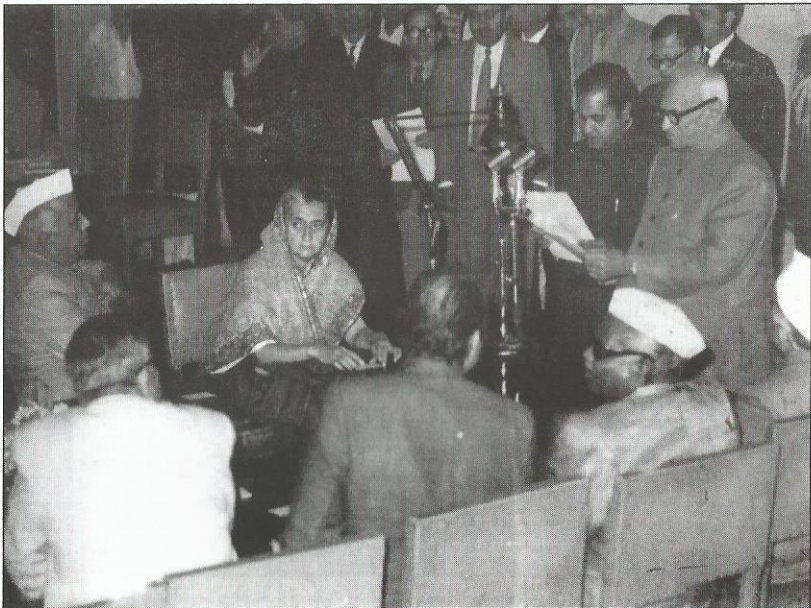
ਫਰਵਰੀ 1968 ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ, ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ
ਸੋਨੀਆ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਾਲ

1972 ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ 'ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ
ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਮੁਜ਼ਾਬਰ ਰਹਿਮਾਨ

18 ਸਤੰਬਰ 1973 ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਪੇਪਰ ਐਂਡ ਪਲਪ ਇੰਡਸਟਰੀ ਦੀ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਨਅਤੀ ਵਿਕਾਸ ਮੰਤਰੀ ਸੀ. ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ। ਤਤਕਾਲੀ ਸ਼ਿਪਿੰਗ ਅਤੇ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ ਵੀ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ

1973 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਚੁਕ ਸਮਾਗਮ ਦੌਰਾਨ

1974 ਵਿਚ ਸਹੁੰ ਚੁਕ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਇਕ ਤਸਵੀਰ

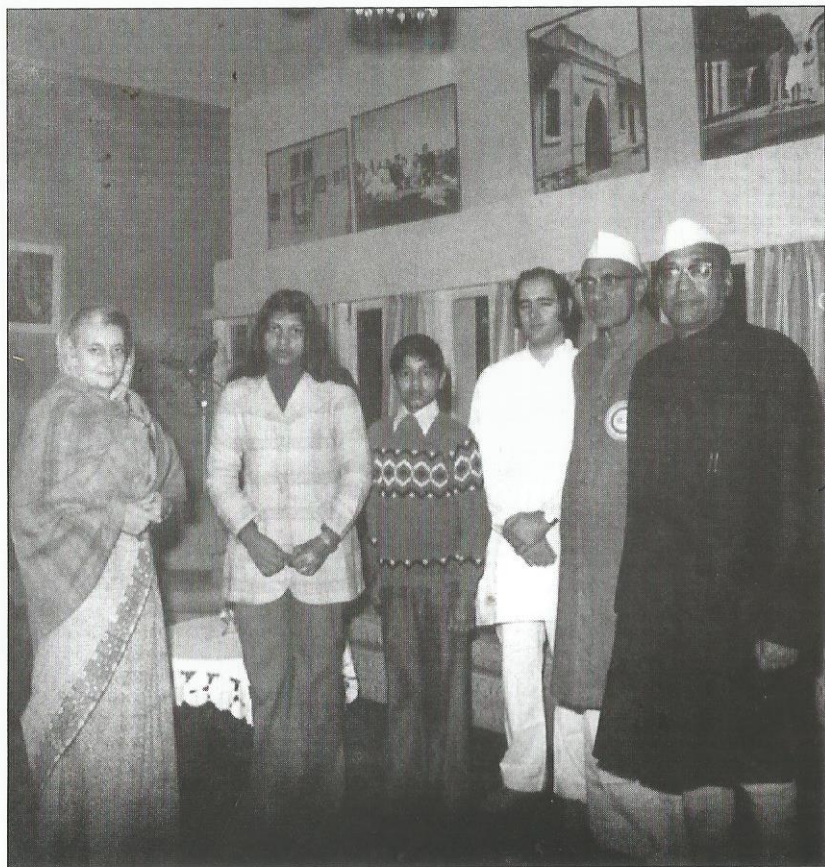
ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ ਅਤੇ ਵਾਈ ਬੀ ਚਵਾਨ ਯੂ ਐਨ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ
ਕਰਟ ਵਾਲਦੀਮ ਦੇ ਨਾਲ

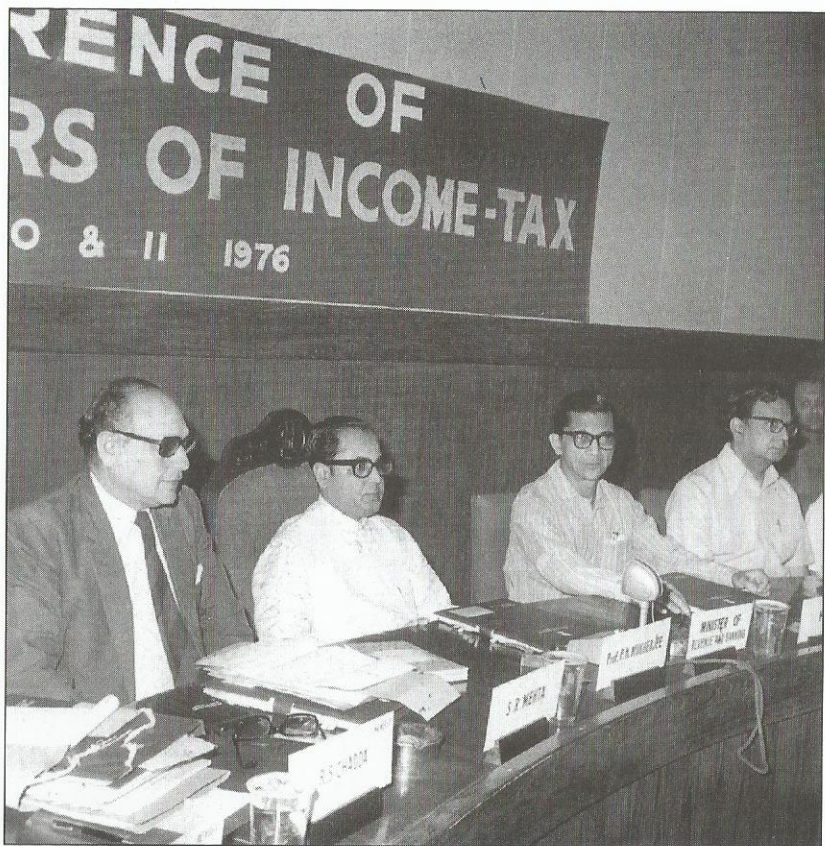
26 ਮਈ 1975 ਨੂੰ ਖੇਤਰੀ ਪ੍ਰਾਵੀਡੈਂਟ ਫੰਡ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤਤਕਾਲੀ
ਵਿੱਤ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ

27 ਅਗਸਤ 1975 ਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ 10 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲਾਗਤ ਵਾਲੀਆਂ
ਪਾਬੰਦੀਸ਼ੁਦਾ ਵਸਤਾਂ। ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਗਾਂਜਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਾਬੰਦੀਸ਼ੁਦਾ ਵਸਤਾਂ ਕਲਕੱਤਾ
ਕਸਟਮ ਗੋਦਾਮ ਵਿਚ ਬੋਰੀਆਂ 'ਚ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ

ਇੰਦਰਾਗਾਂਧੀ, ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ, ਰਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ

ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ 9 ਮਈ 1976 ਨੂੰ ਆਮਦਨ ਕਰ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੂੰ
ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤਤਕਾਲੀ ਵਿੱਤ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ

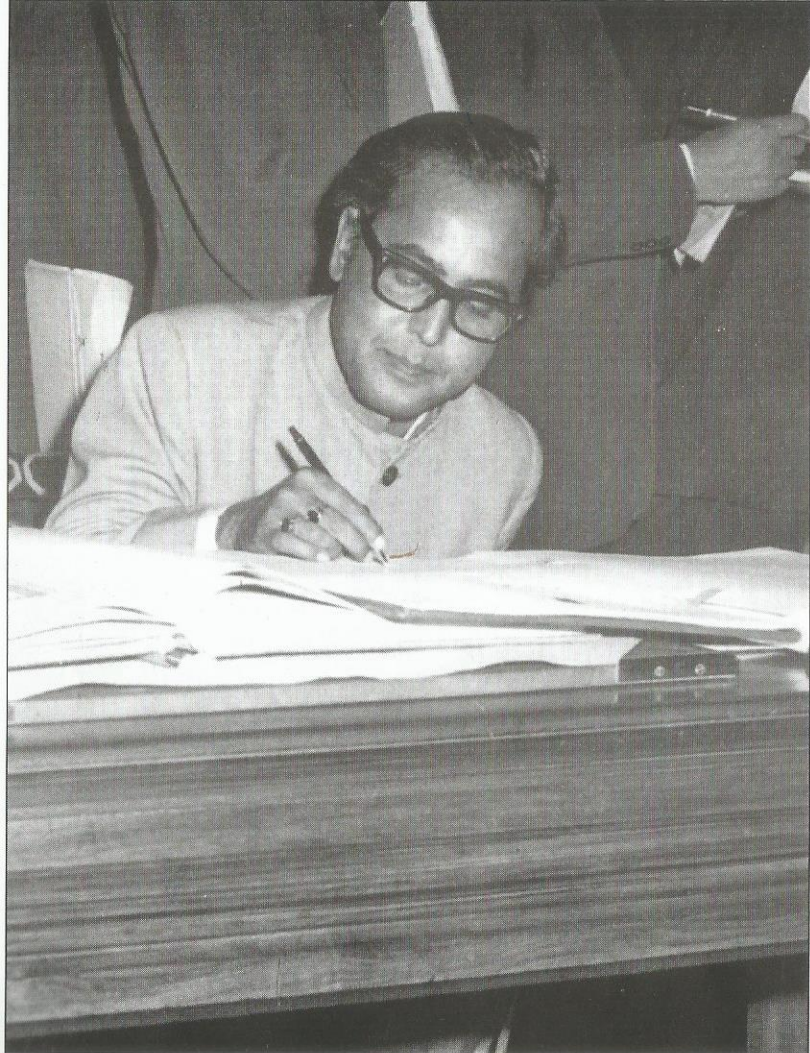
ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ

21 ਜਨਵਰੀ 1977 ਨੂੰ ਬੈਂਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ
ਮਾਲੀਆ ਅਤੇ ਬੈਂਕਿੰਗ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਤਤਕਾਲੀ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੀਲਮ ਸੰਜੀਵਾ ਰੈੱਡੀ ਅਤੇ ਸਟੀਲ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ

14 ਜਨਵਰੀ 1980 ਨੂੰ ਸਹੁੰ ਚੁਕ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਇਕ ਤਸਵੀਰ

14 ਜਨਵਰੀ 1980 ਨੂੰ ਸਹੁੰ ਚੁਕ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਇਕ ਤਸਵੀਰ

ਸਹੁੰ ਚੁਕ ਸਮਾਗਮ ਦੌਰਾਨ ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਪੀ ਵੀ ਨਰਸਿਮਹਾ ਰਾਓ, ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ, ਜੇ ਬੀ ਪਟਨਾਇਕ ਅਤੇ ਬੀ ਸ਼ੰਕਰਾਨੰਦ

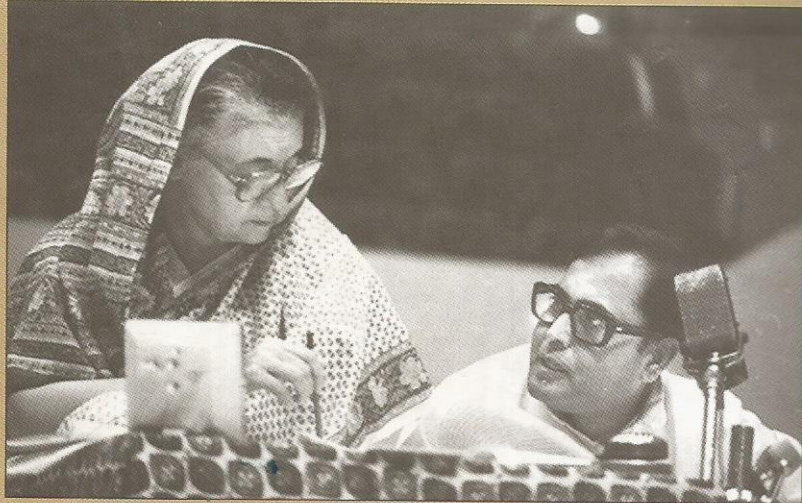
26 ਸਤੰਬਰ 1980 ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਣਜ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ ਅਤੇ
ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਮੰਤਰੀ ਮੇਟਡ ਰੋਟੀਅਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ
ਅਤੇ ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ ਦੇ ਸੰਘੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਮਾਣਯੋਗ
ਵੇਸਲੀਨ ਡੀ ਜੁਰਾਨੋਵਿਕ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਸਹੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ

9 ਅਕਤੂਬਰ 1980 ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ 'ਐਕਸਪੋਰਟ ਪ੍ਰਮੋਸ਼ਨ' ਦੀ ਇਕ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ
ਤਤਕਾਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਵਣਜ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ

ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ, ਨੀਲਮ ਸੰਜੀਵਾ ਰੈਂਡੀ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਫੈਸਲਾਕੂਨ ਅਤੇ ਦਿਲਕਸ਼ ਦਹਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਨ 1970ਵਿਆਂ ਦਾ ਦਹਾਕਾ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਵੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਸਦਕਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋਇਆ।

ਭਾਰਤ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਦਾ, ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ 1971 ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਮਦਦ ਕਰਕੇ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਤੋਂ ਜਨਮੀ ਜੰਗ ਅਤੇ 1973 ਦੇ ਤੇਲ ਸੰਕਟ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਚਾਰੇ ਨੂੰ ਡਗਮਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਸਮਾਨ ਛੂੰਹਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਕਮੀ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀਆਂ ਚੁਲਾਂ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਫੈਸਲਾਕੂਨ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਸੰਨ 1975 ਵਿਚ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੇਚੈਨੀ ਫੈਲ ਗਈ। ਸੰਨ 1977 ਵਿਚ ਕੁਲੀਸ਼ਨ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਇਹ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਨਿਰਣਾਯਕ ਮੌਕਾ ਸੀ।

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਸ ਤੂਫਾਨੀ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਨੂੰ ਸੂਝ ਅਤੇ ਨੀਝ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਉਭਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮੁਖ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਭਾਗੀਦਾਰ, ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ, ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਾਅਰਕੇਖੇਜ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਭਰਿਆ ਖੁਲਾਸਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ ਅਕਸਰ ਬਿਨਾਂ ਲਗ ਲਬੇੜ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅਹਿਮ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮੇਲ ਜੋਲ ਅਤੇ ਸ਼ੀਮਤੀ ਇਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੀਖਣ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਖ਼ਤ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਹੰਗਾਮਾ ਭਰਪੂਰ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਖਿੜਕੀ ਖੋਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਜੋਕੇ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀਵੇਤਾ ਨੇਤਾ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਬੇਹੱਦ ਪ੍ਰਮਾਣਕ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ।

Forever Learning

ISBN 978-93-5113-627-9

9 789351 136279

 www.unistarbooks.com ₹ 300/-